

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ	Колесников К.М. Митна діяльність у Тірі, Ольвії та Херсонесі: джерела права 3	
	Цубенко В.Л. Склад населення українського (харківського) військового поселення кавалерії (1817-1857) 9	
	Долід В.В. Відображення англо-німецького протистояння на півдні Африки на сторінках європейської преси 14	
	Когут П.В. Персональний елемент в політико-владних відносинах мирного періоду розвитку революції 1917 р. в Україні: теоретико-методологічний аспект 19	
	Козерод О.В. Сучасна англо-американська історіографія єврейської історії і культури України 1920-х років 24	
	Городецький О.В. Культурно-освітня політика регіональних органів влади Півдня УСРР стосовно польської національної меншини у 1920-х рр. 29	
	Марценюк Л.М. До проблеми політичної правосуб'єктності України в системі союзної держави (20 – 30-ті роки ХХ ст.) 34	
	Мелінішин Т.В. Політика уряду Ю. Пілсудського щодо національних меншин західноукраїнських земель у період 1926-1935 рр. 40	
	ФІЛОСОФІЯ	Костюк Н.П. Классический марксистский дискурс и политическая теория феминизма 45
		Мамай Н.М. Зміст поняття істини у філософії Ф. Ніцше 48
Коротіч Г.В. Проблема людини у творчості Л. Шестова 50		
Михайляк У.С. Антропософські погляди Лесі Українки 54		
Кравцов Ю.С. Дискурсивная модель коммуникации и проблема социальных симулякров 58		
Пустовая Т.А. Теоретические тенденции дискуссий о глобализации 61		
Власова Т.И. Теория литературы и философский гендерный дискурс 64		
Власова О.П. Гендерный дискурс и равноправие женщин 67		
Скловський І.З. Метафізика національної ідеї в контексті етно-соціальних зрушень на Україні 70		
Звенігородська О.П. Формування громадянських світоглядних уявлень в процесі соціальної трансформації сучасного суспільства 75		
Окорокова В.В. Утопічна думка як одна з головних ознак перехідного періоду 79		
СОЦІОЛОГІЯ	Грабовець І.В., Нагорний А.І. «Кризовий стан життя людини» як соціологічна категорія 84	
	Мастинець М.В. Споживання як соціокультурний феномен сучасного життя: його специфіка та протиріччя 89	
	Кодацька Н.О. Феномен девіантного материнства в Україні 93	
	Єнін М.Н. «Суперечності модернізаційного дискурсу в середовищі українських елітних груп» 98	
	Рознатовский И.В. Структурный функционализм как методика изучения социального явления – терроризм 103	
	Береговой В.І. Об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле в кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту (частина 2) 108	
ЯГОЛОШОП	Тупиця О.Л. Політична участь профспілок та сучасні політичні ідеології: традиції та новації 113	
	Яковлев М.В. Складові контекстуального аналізу політико-інституційних взаємодій 118	
	Сергєєв В.С. Політичні мережі як дослідницька проблема сучасної політичної науки 122	
	Суржко А.П. Понятие полной государственной демократии 126	
	Гороховський І.Л. Якісні характеристики організаційних структур громадського суспільства та антигромадянська діяльність 131	
	Лендєл М.О., Петрушка Н.В. Вибір інституційного дизайну публічної влади як фактор консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Чеської Республіки) 135	
	Гузинець Ю.І. Національні меншини в Україні та Угорщині. Порівняльна характеристика 141	
	Логін В.В. Міграційна політика країн Центрально-Східної Європи в умовах розширення ЄС 146	
Шуляк С.В. Політико-режимний розвиток «постреволюційної» України крізь призму теорії неопатримоніалізму 150		
Демішева І.О. Семіотичний аналіз дискурсу Юлії Тимошенко 154		
	АНОТАЦІЯ 159	

CONTENTS

HISTORY	<p>Kolesnikov K.M. Customs Activities in Tyra, Olbia and Chersoneses: Sources of Law 3</p> <p>Tsubenko V.L. The Staff of Population of Ukrainian (Kharkiv) Military Settlement of Cavalry 9</p> <p>Dolid V.V. Display of the English-German Opposition in the South Africa on the European Press' Pages 14</p> <p>Koghut P.V. The Personal Element in Political Power Relations of the Peaceful Period of the Revolution of 1917 in Ukraine: Theoretical-Methodological Aspect 19</p> <p>Kozerod O.V. Contemporary English-American Historiography of Jewish History and Culture in Ukraine of 1920s 24</p> <p>Gorodets'ky O.V. Cultural-Educational Policy of the Local Government in the South Region of the USSR as to the Polish National minority in 1920s 29</p> <p>Martsenyuck L.M. To the Problem of Political Subjects of Law of Ukraine in the System of Union State (20th–30th Years of the 20th Century) 34</p> <p>Melinishin T.V. The Yu.Pilsuds'ky's Government Policy with Regard to National Minority of Western Ukrainian Lands in the Period of 1926–1935 Years 40</p>
PHILOSOPHY	<p>Kostyuck N.P. Classical Marxism Discourse and Political Theory of Feminism 45</p> <p>Mamay N.M. The Content of the Notion «Truth» in the F. Nietzsche's Philosophy 48</p> <p>Korotich G.V. The Problem of Human in the L. Shestov's Creativity 50</p> <p>Michajlyack U.S. Anthroposophical Views of Lesya Ukraynka 54</p> <p>Kravtsov Yu.S. Discourse Model of Communication and the Problem of Social Simulacra 58</p> <p>Pustovaya T.A. Theoretical Tendencies of Discussions with Regards to Globalization 61</p> <p>Vlasova T.I. Theory of Literature and Philosophical Gender Discourse 64</p> <p>Vlasova O.P. Gender Discourse and Female Equal Rights 67</p> <p>Sklovs'ky I.Z. Metaphysics of National Idea in the Context of Ethno-Social Changes in Ukraine 70</p> <p>Zvenigorods'ka O.P. Forming of Civil World View Presentations in the Process of the Social Transformation of Contemporary Society 75</p> <p>Okorokova V.V. Utopian Thought as One of the Main Signs of Transforming Period 79</p>
SOCIOLOGY	<p>Grabovets'IV., Nagorny A.I. «Crisis State of Human Life» as a Sociological Category 84</p> <p>Mastinets' M.V. Consumption as Social-Cultural Phenomenon of Contemporary Life: Its Specifics and Contradictions 89</p> <p>Kodats'ka N.O. Phenomenon of Deviate Maternity in Ukraine 93</p> <p>Enin M.N. Contradictions of Modernization Discourse in Ukrainian Elite Groups 98</p> <p>Roznatovsky I.V. Structural Functionalism as the Method of Researching of Terrorism as a Social Phenomenon 103</p> <p>Beregovoy V.I. The Objective Negative-Reflection Sociological Notion Field in the Quantitative Methods of Prognostication of Apogee of Military-Political Conflict (Part 2) 108</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Tupytsya O.L. Political Participation of Trade Unions and Contemporary Political Ideologies: Traditions and Innovations 113</p> <p>Yakovlyev M.V. Elements of the Contextual Analysis of Political-Institutional Interactions 118</p> <p>Sergeev V.S. Political Nets as a Researching Problem of Contemporary Political Science 122</p> <p>Surzhko A.P. Notion of Full State Democracy 126</p> <p>Gorohovs'ky I.L. Qualitative Characteristics of Organizational Structures of a Civil Society and Anticivil Activity 131</p> <p>Lendel M.O., Petrushka N.V. The Choice of Public Power Institutional Design as the Democracy Consolidation Factor in the Central and Eastern European Countries (based on the Czech Republic's Experience) 135</p> <p>Guzynets' Yu.I. National Minorities in Ukraine and Hungary: Comparative Analysis 141</p> <p>Login V.V. Migration Policy in Central and Eastern Europe in Conditions of Expansion of EU 146</p> <p>Shulyak S.V. The Development of the Ukrainian «Postrevolution» Political Regime: the Point of Theory of Neopatrimonialism 150</p> <p>Demisheva I.O. Semiotic Analysis of the Yulia Timoshenko's Discourse 154</p>
	<p>ABSTRACTS 159</p>

ІСТОРІЯ

К.М. КОЛЕСНИКОВ

МИТНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ТІРІ, ОЛЬВІЇ ТА ХЕРСОНЕСІ: ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Колесников Костянтин Миколайович – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, доцент, кандидат історичних наук

У цілісному вигляді проблема системи джерел (форм) права в процесі регламентації митної діяльності в Тірі, Ольвії та Херсонесі в історичній та юридичній науках ніколи не ставилась. Натомість окремі питання, з якими перетинається ця проблема, а також окремі правові джерела понтійських еллінів ретельно і прискіпливо досліджувались цілою низкою яскравих представників вітчизняної історіографічної традиції, починаючи від другої половини XIX ст. Тут варто згадати дослідження класиків російського і радянського антикознавства та видатних сучасних фахівців: В.В. Латишева, М.І. Ростовцева, І.Б. Брашинського, Б.Н. Гракова, В.В. Струве, В.Ф. Гайдукевича, Е.І. Соломонік, Ю.Г. Виноградова, Ф.В. Шелова-Коведяєва, В.П. Толстикова, Є.І. Леві, П.О. Карішковського, В.М. Зубаря, М.К. Трофімову, І.П. Нікітіну, М.В. Скржинську тощо. Офіційні акти еллінських полісів, Боспору, Понтійського царства та Риму були проаналізовані цими авторами як у коментарях до публікацій епіграфічних пам'яток [1, 4, 5, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24], так і у власних історичних дослідженнях [2, 3, 8, 13, 16, 22]. В історико-правових працях домінуючими пріоритетами залишалися аналіз загальних рис давньогрецького права та визначення основних характерних рис переважно афінської правової системи архаїчної та класичної доби [11, 23]. Такий стан вивчення проблеми дозволяє зосередитись на аналізі структури системи джерел права давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я та виявленні в ній місця тих правових джерел, що регулювали митну діяльність.

Система давньогрецького права формувалась чотирма основними типами джерел (форм) права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт та нормативно-правовий договір. Кожен із цих загальних типів мав свої суттєві особливості, пов'язані з місцем та часом. Правовий звичай, або звичаєве право – усне за своєю формою, наскрізь сакралізоване та ритуально-процесуальне за характером. Крім власне юридичного наповнення, до нього входили морально-релігійні установлення, норми поведінки, традиції та звичаї, що за походженням були далекі від суто правової сфери. Правовий звичай стародавніх еллінів був міцно пов'язаний з вихованням, навчанням, а також з позитивним правом, оскільки, як зазначав ще Платон, якщо якісь людські звичаї ворожі справедливості, то марно розраховувати покласти край зловживанням у ділових взаєминах шляхом внесення поправок до законів. У діалозі «Держава» Платон стверджував, що в будь-якій державі справжній законодавець не повинен перейматися поточним законодавством. У погано влаштованій державі справедливі закони все одно нічого не виправлять, а в добре урядженій – вони самі собою впливатимуть із уже вироблених раніше норм поведінки (IV, 426e–427a). Закони (οἱ νόμοι), як фундамент усіх інших нормативно-правових актів, не повинні бути регламентувати ані конкретні випадки, ані те, що філософ вважав дріб'язками, «пов'язаними з інтересами ринку, тобто з тими угодами, які кожний там укладає один з одним, або із взаєминами між ремісниками, бійками, поданням позову й призначенням суддів, ...або

із стягуванням і встановлюванням податків чи на ринку, чи в гавані, чи з будь-якими справами – ринковими, міськими, портовими або іншими подібними до них» (IV, 425d). Законом мали бути врегульовані найважливіші запитання, пов'язані з релігійним культом. На питання: «А що іще із законодавства нехай залишиться у нас?» – Платон відповідає: «У нас – нічого, однак у Аполлона, що в Дельфах, – найважливіші, найкращі й найперші законоположення». І далі: «Про спорудження храмів, жертвоприношення і все інше, пов'язане з ушануванням богів, геніїв і героїв, також про поховання померлих і про те, що слід робити, щоб ті, що в Аїді, виявили до нас прихильність...» (IV, 427b–c). Безперечно, це – теорія, проте нерідко і на практиці закони, що приймалися народом, являли собою всього лише загальні засади правового регулювання. Прийняття законів на кожну конкретну ситуацію загально засуджувалося. Прийматися вони мали, в принципі, довічно. Законодавчий процес обумовлювався особливими правилами-заборами, що заважали змінювати або скасовувати закон під загрозою тяжкого покарання. В Афінах, приміром, той, хто ризикував пропонувати скасування чинного закону, мав попередньо замовити собі гарантії безпеки («адейя»). Якщо «адейя» не замовлялася, а на народних зборах було доведено, що законопроект суперечить якомусь старому чинному закону, його ініціатор переслідувався в кримінальному порядку за скоєння державного і релігійного злочинів. Проти нього розпочинався процес звинувачення в публічних злочиннях (γράθη), серед яких були: державна зрада, обман народу (приміром, неправдиві свідчення на суді чи брехливі виступи на народних зборах), образа богів, внесення протизаконних пропозицій у народні збори. В демократичних полісах Еллади тривалий час побутувала практика, відповідно до якої і законодавча ініціатива, і право висунення будь-якого публічного звинувачення (в тому числі й у публічному процесі γράθη – «графе») належало приватним особам – повноправним громадянам. Особа, яка офіційно ініціювала процес «графе», звинувачуючи свого візаві в державному чи морально-релігійному злочині – «ейсангелії», мала довести справу до кінця під загрозою штрафу в 1000 драхм. Тоді як приватний процес – «діке» – міг бути перерваний сторонами на будь-якій фазі. У разі засудження злочинця його приватний обвинувач нічого не отримував з конфіскованого майна, окрім справ про порушення фінансових прав держави, про незаконне користування державним майном та про несумлінну опіку. У разі програшу справи обвинувач сам підлягав штрафу в 1000 драхм. Програш трьох справ підряд тягнув для такого активіста звинувачення в «сикофантії» – доносительстві.

З огляду на те, що закони відігравали переважно роль загальних нормативних і морально-релігійних регулятивних приписів, основна

функція правової регламентації соціальних відносин переходила до підзаконних актів. Серед них – за порядком і значенням: «псефісми» – постанови, або декрети народних зборів (ψήφισμα), нормативні розпорядження правителів – едикти (κτρώματα), адміністративні розпорядження відповідних магістратів у власних сферах компетенції. Передостання група історично виросла з останньої й була властива, головним чином, державам тиранічним або монархічним. Навіть в офіційній ідеології елліністичних монархій володар, що вважався «живим законом», все одно був не паном своїх підданих, а кращим з громадян, не власником держави, а частиною царства: його посада у великій територіальній державі ніби походила, виростала з локальних полісних магістратур. Обов'язком такого монарха було збереження законів, гарантування законності.

З розпорядженнями володарів та магістратів, а також з певними судовими постановами була пов'язана така форма права, як судово-адміністративний прецедент. Наприклад, Ісократ та Демосфен у своїх судових промовах неодноразово звертали увагу суддів на справи або рішення, прийняті, скажімо, боспорськими монархами, афінськими судами або народними зборами зі схожих питань (Dem., XX; XXXIV, 36 etc.; Isocr., XVII, 57 etc.).

Нарешті, нормативно-правовий договір як форма права ширився Елладою нерідко як результат подолання внутрішнього громадянського конфлікту в полісі – «стасису» (στάσις). Наприклад, підсумком конфлікту між родинами першопоселенців та численними додатковими колоністами (епойками) у третій чверті VI ст. до н. е. у Борисфеніді стало їх повне зрівняння в політичних та економічних правах, що сприяло переоформленню общини в фактично новий поліс, якому віднині суджено було йменуватися Ольвія – «щаслива, замирена, благодатна» [1, 561–562]¹. У Херсонесі громадянський конфлікт між заможними аристократичними родинами та демосом, що призвів до невдалого антидемократичного перевороту, мав юридичним наслідком знамениту херсонеську присягу рубежу IV–III ст. до н. е., в якій, поряд із закликком захищати демократичний лад (IOSPE, I², 401, 2), містилися правила хлібної торгівлі, просякнуті державно-монополістичними тенденціями (IOSPE, I², 401, 10). Нерідко в подоланні конфлікту була задіяна зовнішня авторитетна сила. Як бачимо з ольвійського прикладу, таким був Дідімейський культовий центр Аполлона в Мілеті. Узурпувати функції арбітра і миротворця в міжелліністичних справах міг могутній варварський чи елліністичний монарх, яким, наприклад, у 338 р. до н. е. щодо континентальної Греції став Філіп II Македонський, очоливши Коринфську панелліністичну лігу. Ознаки нормативно-правового договору властиві міждержавним угодам (συνθηκαι), особливо якщо йдеться про міжполісні договори.

Хоч якими автаркічними були давньогрецькі міста-держави, перебільшувати ступінь їх самодостатності та суверенності не варто. Нерідко громадянські общини шляхом взаємних поступок, зафіксованих у міжполісних угодах, коригували власні конституційно-правові режими. Прикладом такої угоди є договір про ісополітію (рівноправність) Ольвії та Мілегу 327 р. до н. е., окремі положення якого обумовлювали правове регулювання в частині митно-податкових відносин (МИС, № 35, 2, 6–7).

Псефісми були спрямовані індивідуальні випадки – на конкретну особу, соціальну групу, певну ситуацію. Втім, подекуди саме псефісмами регламентувалися ті чи інші загальні питання. З огляду на це, з точки зору сучасної термінології, чіткого розрізнення між псефісмою (постановою-декретом) та законом не простежується. Наприклад, назва прийнятого з ініціативи Каноба, сина Фрасідаманта, знаменитого й украй важливого законодавчого акту Ольвії про гроші 340–330 рр. до н. е. (IOSPE, I², 24) перекладається то як «закон» [6], то як «декрет» [1, 568]. Було два різновиди псефісм: звичайні та урочисті. Урочисті поділялися на почесні декрети співгромадянам (посмертні чи прижиттєві) та декрети іноземцям. За останніми закріпився термін «проксенічна псефісма», або проксенія (προξενία). На ранньому етапі право законодавчої ініціативи в їх прийнятті належало кожному громадянину, проте згодом були встановлені обмеження. Приміром, в Ольвії з III ст. до н. е. не наділені посадовими повноваженнями громадяни могли ініціювати прийняття тільки звичайних постанов, урочисті, судячи з їхніх вступних частин, приймалися за поданням синедрів² (НО, № 28), архонтів³ (НО, № 42, 45), колегії Семи⁴ (IOSPE, I², 25), архонтів і колегії Семи (IOSPE, I², 32) тощо. У Херсонесі ініціатива у прийнятті урочистих псефісм з II ст. до н. е. належала номофілакам⁵ та діюкету⁶ (IOSPE, I², 343, 349), а з середини II ст. н. е. – проедрам⁷ (IOSPE, I², 357, 362, 364; НЭПХ, № 5).

Постанови на честь громадян починалися з описової частини, в якій викладалися заслуги даної особи перед містом, згадувалися заслуги її батька й інших предків та відзначалася їхня високоморальна поведінка. У головній частині документа, що містила нову встановлену норму, вказувався вид нагороди. Серед них – публічне оголошення про відзнаку, нагородження вінками, запрошення на почесний обід у прітаней, відзначення чималими сумами грошей, встановлення статуй чи пам'ятних стел у публічних місцях. Саме завдяки підписам на постаментях статуй, встановлених на виконання урочистих постанов, ми дізнаємося про ті декрети, що не збереглися. У посмертних декретах, виданих на честь особливо заслужених громадян, практикувалось відзначення їхнього внеску шляхом організації урочистих поховань у публічних місцях у межах міста чи вздовж го-

ловних доріг. Декрети громадянам, як бачимо, не встановлювали нових норм у сфері регулювання митних відносин. Утім, вони нерідко містять важливі дані щодо їх характеру та змісту, і тому є неocenними історичними джерелами з цього питання.

Постанови на честь іноземців накреслені на плитах з білого мармуру, інколи – з вапняку чи піщанику, в Тірі, Ольвії та Херсонесі традиційно видавалися від імені народу. Проксенії складалися зачітко визначеними формулами, які несуттєво змінювалися протягом багатьох століть. Формула проксенічного декрету була єдиною для багатьох грецьких полісів доелліністичного періоду та не містила мотивувальної частини. Формуляр декрету був приблизно такий: «З добрим щастям! Такому-то (ім'я), сину такого-то (ім'я), уродженцю такого-то міста (етнікон) проксенія. Народ і Рада такі-то (назва міста-дарителя) – такому-то (ім'я), сину такого-то (ім'я), уродженцю такого-то міста (етнікон) та його нащадкам дали проксенію й ... (перелік привілеїв і пільг, що супроводжували нагородження проксенією), і право входу в гавань і виходу під час війни та миру, без пограбування та без договору». З періоду еллінізму проксенії стали більш розлогими: відтоді пояснювалися причини прийняття акту – в тексті з'явилася розлога мотивувальна частина, що прославляла нагороджуваного та його діяння на користь вдячного міста.

Основним привілеєм перших проксеній була ателія (ἀτέλεια) – звільнення від експортно-імпортного мита. Поряд з нею надавався цілий комплекс прав і привілеїв, які істотно варіювалися в різних випадках: політія, енктесіс, продикія, проедрія, булевтерія, ісополітія, ісотелія... «Держави-храми» (Делос, Дельфи тощо) дарували також право приймати феорів та право першочергово звертатися до оракула – промантію. Окремо оговорювалася недоторканість майна під час перетинання митного кордону та дарувалося право безперешкодного входу / виходу з акваторії порту в мирний та воєнний час (καὶ εἰσπλοῦν καὶ ἐκπλοῦν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ).

Важливе місце серед юридичних джерел регулювання митної діяльності займають т. зв. митні записи (ἀπογραφή) – описи майна, що робилися в портах і фактично були деклараціями митного оформлення та сплати митних зборів. Для безпосереднього стягування мита функціонував інститут елліменістів (ἐλλιμενισταί). Як зазначається в тлумачному словнику Поллукса (VIII, 132), це – збирачі мита в гаванях [2, 132]. Вони вели в особливих митних списках (ἀπογραφαί) облік кількості і якості товарів, які вивозилися через, приміром, пантікапейський порт (Dem., XXXIV, 34). У списки заносили всі товари, що проходили через порт, у тому числі й ті, що не обкладалися звичайним вивізним митом. Немає сумніву, що цей облік проводився не стільки зі статистичною,

скільки з фіскальною метою: за припущенням І. Брашинського, купці, звільнені від вивізного мита, все одно мали сплачувати митним властям Пантікапея елліменіон (ἐλλιμένιον τέλος) – портове мито з кількості товару, який проходив через елліменістів [2, 132]. На жаль, такі списки не збереглися, ми маємо тільки згадки про них у наративних джерелах, зокрема в Демосфена.

Ще одним юридичним джерелом були контракти, які уклалися в усній або письмовій формі. Щодо Північного Причорномор'я, то комерційні угоди згадуються, наприклад, Демосфеном (Dem., XXXIV, 7 etc.) та Ісократом (Isocr., XVII). Серед контрактів слід виділити договори про фрахтування кораблів для здійснення комерційної подорожі. Договір фрахту укладався з власником судна – навклером. Збереглося чимало подібних договорів, що детально визначали обов'язки сторін на підставі державних законів про торгівлю. Справа значно полегшувалась, якщо судно належало торговцю (емпору), однак з іншого боку, тоді під час подорожі він ризикував не тільки вантажем, а й самим кораблем. Відомі три основні різновиди договорів щодо зовнішньої торгівлі: 1) договір між судновласником і фрахтувальником непотрібний, якщо навклер суміщав ці обидві ролі; 2) договір між емпором і судновласником непотрібний, якщо навклер сам виступав як торговець; 3) договір між кредитором (трапезитом) та емпором [14, 9 і далі]. Детальні відомості збереглися лише щодо договорів між кредитором і торговцем. У них указувалося, хто і кому надає позику, її сума, маршрут і мета торгової операції, який корабель буде перевозити вантаж, розмір відсотка під позику (здебільшого 12–30 % залежно від терміну і відстані), заборона перепозики одного й того ж вантажу, умови повернення кредиту, форс-мажорні обставини (часткове чи повне знищення товару, затримка рейсу) [14, 24 і далі]. Переважно всі норми контрактів відносяться до норм добровільних зобов'язань й належать сфері приватно-правового, зокрема цивільно-правового регулювання. І хоча ці контракти частково збереглися до наших днів, вони не можуть пролити всього світла на поставлену нами проблему.

Окрему групу юридичних джерел складають іноземні нормативно-правові акти певним чином зорієнтовані на колонії Північного Понту. Першу підгрупу таких джерел складають проксенічні псефісми, надані полісами Західного і Південного Причорномор'я, Балкан, Егеїди та Малої Азії уродженцям Північного Причорномор'я. Громадяни Тіри, Ольвії та Херсонесу, нагороджені проксеніями, як це і повинно було бути, отримували на додаток досить широке коло супутніх пільг та привілеїв. До нас дійшли дані, що Томи в II–I ст. до н. е. мали проксена з Тіри (MCT, № 2), а в I–II ст. – з Херсонесу (MIS,

№ 20). Південночорноморський Тій у II ст. до н. е. надав проксенію теж херсонеситу (НЭПХ, № 13). Беотійський Ороп у II–I ст. до н. е. мав у Херсонесі двох своїх проксенів (MIS, № 8, 9). Дельфи в III–II ст. до н. е. – чотирьох проксенів-херсонеситів, одного ольвіополіта, двох пантікапейців-боспоритів (MIS, № 12, 13, 14). Ймовірно, на початку II ст. до н. е. проксенами Дельфійської держави були проголошені боспорський цар Перісад III та його дружина цариця Камасарія (MIS, № 15). Делос у III ст. до н. е. проголосив своїм проксеном пантікапейця (MIS, № 21), а на межі III–II ст. до н. е. – двох ольвіополітів (MIS, № 23–24). У I ст. Візантій в Ольвії мав одного проксена (IOSPE, I², 7). Слід зазначити, що тільки в чотирьох з усіх перелічених декретів, серед інших значущих привілеїв Дельфи і Делос у III ст. до н. е. дарують своїм проксенам ателію (MIS, № 12, 21), і одного разу Томи в II–I ст. до н. е. надають ісотелію (MCT, № 2).

Другу підгрупу іноземних джерел складають нормативні акти, видані могутньою чужоземною державою спеціально для визначення міжнародно-правового статусу та регламентації конституційно-правового ладу певного полісу. Такі акти були особливо актуальні для Північного Причорномор'я, оскільки не варто перебільшувати ступінь суверенності тамтешніх полісів. Так, общини Східного Криму і Тамані протягом V–IV ст. до н. е. раз і назавжди втратили суверенність у складі Боспорської держави, а Тіра, Ольвія та Херсонес періодично перебували в залежності то від якогось варварського ватажка, то від Понту, то від Боспору, то від Риму [25, 122–123, 126–128]. До наших днів збереглися фрагменти офіційного листування римської адміністрації провінції Нижня Мезія, зоною відповідальності якої в I–II ст. н. е. було Північно-Західне Причорномор'я, з магістратами Тіри, Ольвії та Херсонесу. Це листування містило низку нормативних розпоряджень щодо окремих непрямих податків та митних зборів. Наприклад, листування херсонеської громади з адміністрацією Мезії щодо проституційної податі, з якого ми дізнаємося, що ряд податків у місті (в даному випадку податки з борделів) безпосередньо стягувався легіонерами та використовувався на власне утримання (IOSPE, I², 404). Крім того фахівці припускають, що для визначення міжнародно-правового статусу колоній Північного Понту центральна імперська адміністрація час від часу видавала спеціальні акти для Тіри, Ольвії та Херсонесу. Так, у період правління Нерона (54–68 pp.) римська адміністрація включила Тіру в орбіту своєї політики і прийняла щодо неї законодавчий акт, яким визначила правовий статус цього міста й на основі якого регулювалися відносини громадянської общини з імперією [8, 44]. У період правління Веспасіана (69–79 pp.) Тірі імператорським декретом були даровані права автономії, що припускало підкорення тірійської

громади юрисдикції намісника провінції, який визначав обсяг прав поліса та здійснював нагляд над його самоврядуванням. У II ст. щодо Тіри видавалися якісь рескрипти від імені імператорів й легата Антонія Гібера, які між іншим торкалися й порядку звільнення від мита нових громадян. Ці привілеї, судячи з копії римського листа тірійському магістрату Геракліту (IOSPE, I², 4, II), з середини II ст. офіційно не підтверджувалися, що й змусило тіритів звернутися до нового імператора Септимія Севера (193–211 рр.) [8, 119–120]. Саме це листування про права безмитної торгівлі, юридично зафіксувати які просили громадяни Тіри, збереглося до наших днів. Відповідно до імператорського розпорядження, Тіра зберегла весь комплекс давніх, на той момент документально не підтверджених, митно-податкових привілеїв (IOSPE, I², 4). Утім, щоб митно-податкові надходження імперського округу Іллірик не зменшилися, право тірійської общини надавати свої громадянські права заслуженим іноземцям було поставлено під контроль намісника Нижньої Мезії, чим суттєво обмежувався суверенітет полісу.

Офіційне листування щодо митно-податкового імунітету Тіри має величезний інтерес для історії міста. Такі імператорські рескрипти, що підтверджували *immunitas* Тіри щодо митних зборів без шкоди для *Illirici fructum* – податкового відомства Іллірійського округу, не дозволяють сумніватися в тому, що за перших Северів місто було частиною імперії. Хоча в залежності від Риму Тіра перебувала ще з часів походів Т. Плавтія Сільвана Еліана – легата Мезії в 60–67 рр., включена вона була до складу провінції Нижня Мезія лише за імператора Антоніна Пія (138–161 рр.).

Нормативно-правових актів, що визначали б статус Ольвії римського часу, на жаль, не збереглося. Втім, відповідно до кількох декретів на честь ольвійських громадян, у яких йдеться про їхні посольства до Риму та Мезії, а також виходячи з аналізу характеру подальших ольвійсько-римських взаємин, можна припустити наявність подібних актів. Зокрема, в декреті другої половини I ст. н. е. на честь Карзоаза, сина Аттала, йдеться, що він «долав небезпеку заради укладання дружби та союзу з Августами» (IOSPE, I², 39), а в декреті I–II ст. н. е. на честь Дадага, сина Падага, стверджується, що той «брав участь у посольстві до гегемонів, причому приніс місту дуже велику користь у той час, коли над містом нависла велика й тяжка небезпека. При цьому з'ясувалося, що, завдяки як божій допомозі, так й старанності посольства, стало можливим відстояти належні місту права». Відповідно до тлумачення М.І. Ростовцева, мова в першій псефісмі могла йти про посольства до Риму для клопотання перед імператором про отримання Ольвією статусу дружнього й союзного з римлянами поліса (*amica et foederata civitas*

populi Romani). На думку Ю.Г. Виноградова, в другій псефісмі, скоріш за все, йшлося про збереження за полісом ряду політичних і фіскальних привілеїв. Не перебуваючи в складі провінції Мезія, Ольвія, ймовірно, отримала від Риму якийсь муніципальний статус, наприклад *civitas foederata, immunis* [1, 580].

Римських імператорських рескриптів щодо визнання за Херсонесом певного міжнародно-правового статусу та надання зручного римлянам конституційного устрою, а також дарування йому відповідних митно-податкових пільг не збереглося. Проте, як і у випадку з Ольвією, їх наявність легко реконструювати, посилаючись на інші публічні акти з офіційної документації міста та описові історичні джерела більш пізнього часу. Серед останніх – 53 глава праці «Про управління імперією» візантійського імператора Константина VII Багрянородного (913–959 рр.), що була белетризованою збіркою виписок з місцевих античних хронік Херсонесу. Там йдеться про надання за Діоклетіана (284–305 рр.) та Константина I Великого (306–337 рр.) Херсона (назва міста змінилася не пізніше рубежу IV–V ст.) «свободи та звільнення від податків» (*τῆς ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελείας*) (DAI, 53, 114). Тут, як і в більш ранніх джерелах, не пояснюється конкретне наповнення понять «елевтерія» (свобода) та «ателія». Проте, відповідно до документів I ст. до н. е. – II ст. н. е. (IOSPE, I², 691, 423, 362), можна припустити, що йшлося про підтвердження на рубежі III–IV ст. давнього – формально вільного, а на практиці напівзалежного від Риму – статусу Херсона й звільнення міста від ряду непрямих податків, у тому числі від торгово-митних зборів у комерційних контактах з Римом. Відповідно до гіпотези А.В. Орешникова, широковідомий в еллінському світі статус елевтерії вперше надав Херсонесу Гай Юлій Цезар після перемоги в битві під Зелою 47 р. до н. е. над Фарнаком II Боспорським, сином Мітрідата VI Євпатора. Вірогідно, що переговори щодо елевтерії в 46/45 р. до н. е. були проведені Гасем Олієм Сатиром, адже зберігся початок напису про його візит до Цезаря (IOSPE, I², 691). Статус елевтерії став символом звільнення від сюзеренітету Мітрідатидів, що встановлений був після Діофантових війн та пізніше виявився в залежності від Боспору. З цього приводу в Херсонесі було навіть викарбувано монети з написом «ἐλευθερίας». Утім, Херсонес був нездатен реалізувати даний статус, тому незалежність тривалий час носила формальний характер. З середини і до кінця I ст. н. е. у Херсонесі й Хараксі стояли римські гарнізони, й місто, випавши зі сфери боспорського впливу, опинилося в римській залежності. На початку II ст. місто за царя Котіса II знову потрапило під боспорський контроль, звільнитися від якого знову допоміг Рим. Отже, елевтерію було відновлено лише з середини 140-х рр. завдяки допомозі посольства до Антоніна Пія

з метрополії Херсонеса Гераклі Понтійської. На честь звільнення в Херсонесі видали урочистий декрет на честь Гераклі та її послів (IOSPE, I², 362), а також випустили нову серію монет «елевтерас». «Елевторальний» статус дуже важливий: саме з ним дослідники пов'язують надання Херсонесу, що формально не входив до складу Римської імперії, податкових пільг, у тому числі ателії – звільнення від експортно-імпортного мита у торгівлі з імперськими провінціями.

Таким чином, можна підсумувати, що загальні засади правового регулювання в античних колоніях Північного Причорномор'я базувалися на звичаєвому праві та на законах. Різні аспекти фінансового та митно-податкового регулювання спиралися на ординарні постанови народних зборів – псефісми (наприклад, декрет про гроші Каноба Фрасідамантова в Ольвії). Конкретні питання митних відносин розв'язувалися шляхом надання безмитності іноземцям та певних привілеїв громадянам в екстраординарних або урочистих постановах – у почесних псефісах для громадян та в проксеніях для іноземців. Не останню роль відігравали нормативно-правові та міжнародно-правові договори (наприклад,

договір між Ольвією і Мілетом про ісополітію, що передбачав рівноправне користування ольвіополітів та мілетян ателіями, або ряд положень щодо напрямків вивезення збіжжя, зафіксованих Херсонеською громадянською присягою). Окремий комплекс джерел правового регулювання митної діяльності складали іноземні нормативні акти щодо колоній Північного Понту. Серед них одна підгрупа – проксенії інших полісів, надані громадянам з Північного Понту, інша – рескрипти римських імператорів та розпорядження намісників Мезії, що визначали певний міжнародно-правовий або конституційно-правовий статус Тіри, Ольвії і Херсонесу та гарантували їм користування митними пільгами та податковими привілеями.

Власні умовні скорочення:

- ДАІ** Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989.
- МСТ** Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды...
- НД** Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И. Кузицина. – СПб., 2000.
2. Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
3. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989.
4. Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея // Вестник древней истории. – 2002. – № 4. – С. 58–75.
5. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 231–312.
6. Давня історія України: Навч. посіб.: У 2 кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Мурзін В.Ю. та ін. – К., 1994. – Кн.1.
7. Демосфен. Речи. В 3-х т. / Пер. с древнегреч., отв. ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – Т.1. – М., 1994.
8. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. – первая половина VI в.). – К., 1998.
9. Исократ. Речи. Письма / Пер. под ред. К.М. Колобовой. – XVII. «Банкирская» речь (Трапедзитик) // ВДИ. – 1968. – № 4. – С. 209–216.
10. Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. – 1959. – № 4. – С. 111–131.
11. Кечекьян С.Ф. Государство и право Древней Греции. Изд. 3-е. – М.: Юридическая литература, 1963.
12. Корпус боспорских надписей / Под ред. В.В. Струве, М.Н. Тихомирова, В.Ф. Гайдукевича и др. – М.; Л., 1965.
13. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. – СПб., 1887.
14. Маринович Л.П. Морская торговля Афин (по данным «Корпуса речей Демосфена») // Проблемы истории, филологии и культуры. – Вып. VI. – М.; Магнитогорск, 1999.
15. Надписи Ольвии (1917–1965) / Под ред. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. – Л., 1968.
16. Никитина И.П. Институт проксении в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1984. – С. 27–40.
17. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К., 2000.
18. Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса // Известия императорской археологической комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 23. – № 2.
19. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. – Симферополь, 1990.
20. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964.
21. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. – К., 1973.
22. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.
23. Тищик Б.Й. Історія держави і права країни Стародавнього Світу: В 2 т. – Л., 1999. – Т. 1.
24. Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V.V. Latyshev. – Vol. I–IV. – Petropoli, 1916.
25. Колесников К. Політико-правовий статус античних держав Північного Причорномор'я // Вісник Академії митної служби України. – 2004. – № 4 (24). – С. 118–133.

ПРИМІТКИ

¹ Така інтерпретація напису на кістяній пластинці з Березани належить Ю.Г. Виноградову [1, 561–562].

² Є.І. Леві відзначає, що згадка синедрів (συνεδροί), що вперше зустрічається серед ольвійських написів догетського часу, підтверджує існування цієї посади в Ольвії ще в III ст. до н. е. Синедріон – робоча комісія для вирішення особливо відповідальних, пов'язаних переважно з фінансами, питань. В Ольвії цей інститут був, вірогідно, запозичений із Мілету після реанімації зовнішньополітичних відносин метрополії з колоніями, що відбулося в договорі про ісополітію.

³ Архонт (ἀρχοντες «регент») – представник колегії вищих посадових осіб, які щорічно переобиралися. У римський час перший архонт – фактичний глава держави.

⁴ Згідно з В.В. Латішевим, колегія Семи (οἱ ἑπτά), поряд з колегією Дев'яти (οἱ ἐννέα), займалася фінансовими питаннями, ймовірно акумулюючи кошти священної скарбниці (θησαυρός), тоді як Дев'ять відали полісною казною [13, 288–293].

⁵ Номофілак (νομοφύλαξ «страж закону») – посадова особа, в обов'язки якої входило зберігання державних документів й нагляд за засіданнями ради і народними зборами. У римський час ця магістратура буде скасована.

⁶ Йдеться про посаду верховного розпорядника фінансів – дійкета (ὁ διοικητής) або «того, хто стоїть на чолі управління». Він завідував найважливішими державними доходами й взагалі більшістю галузей державного господарства, особливо відкупами, мав право як скасовувати борги, проценти або відстрочувати платежі, так і конфісковувати майно безнадійних боржників. В.В. Латішев [13, 189–191, 294–297] припускає, що посада дійкета могла бути для Ольвії не звичайною ординарною магістратурою, а носити надзвичайний, екстраординарний характер. У будь-якому разі Протогенівський декрет вбачає серед обов'язків дійкета врегулювання відносин між боржниками та кредиторами (IOSPE, I², 32, В-79).

⁷ Проєдри («ті, хто сидить попереду») у грецьких полісах, наприклад Афінах, V–IV ст. до н. е. комісія з пританів («голів») й епістатів («помічників»), що обиралася жеребкуванням для головування під час засідань еклесії (народних зборів).

В.А. ЦУБЕНКО

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857)

Цубенко Валерія Леонідівна - доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету, кандидат історичних наук

Сучасній українській історичній науці притаманне зростання уваги до регіональних досліджень. Одним з її напрямків є вивчення складу населення, встановлення причин, що його обумовлюють. Перш за все, для цього необхідно виявити кількісні зміни суспільства, дослідити демографічні процеси, зокрема щодо природного переміщення населення, визначити тенденції у цьому процесі. Також потрібні дослідження механічного переміщення населення. Безумовно, важливим є виявлення його соціального складу, визначення соціальних груп, змін у них, вивчення факторів, що їх обумовлюють. Також потрібне дослідження змін у групах за національними характеристиками. Потребують вивчення проблеми територіального розселення.

Розгляд цього питання хронологічно можна обмежити від 1817 до 1857 р., що обумовлено існуванням Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Предметом дослідження є зміни у складі населення на території кавалерійських округів Слобідської (Харківської) губернії – чисельні, національні, соціальні, за статтю, вивчення факторів, які їх обумовлювали. Об'єктом дослідження є населення,

а також демографічна політика, яка проводилася російським урядом, військово-поселенським керівництвом і впливала на склад населення, а також різноманітні статистичні матеріали архівів, результати статистичних описів, що характеризують склад населення. У полі зору автора перебувають різні категорії населення – військові поселенці: чоловіки, жінки, кантоністи. Метою дослідження є аналіз демографічних процесів в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії з урахуванням їхніх історичних аспектів. Відповідно до визначеної мети вирішуються такі наукові завдання: розгляд природного руху населення, зміни в інтенсивності народжуваності, виявлення причин смертності, чинників, а також напрямків та результатів механічного переміщення населення, вивчення його соціальної структури, національного складу.

Питання про склад населення Харківського (Українського) військового поселення кавалерії до цього часу практично не висвітлені у науковій літературі. Першим дослідником етнічних процесів на території Слобідської України став видатний український історик Д.І. Багалій. У своїй фундаментальній праці «Історія Слобідської

Україні» він досліджував міграційні процеси і проблеми етнічної асиміляції на теренах Харківщини [1]. Окремі аспекти чисельного складу були висвітлені у дисертаційному дослідженні С.М. Ковбасюка [6], у працях Т.Д. Липовської [7] та М.Є. Слабченка [9]. Групу друкованих джерел складають статистичні матеріали, що містять різноманітні відомості про склад населення військових поселенців, тощо. Серед цієї низки видань слід відзначити військово-статистичні матеріали, зібрані у 1850 р. в Харківській губернії [2]. Основною джерельною базою статті є документи і матеріали з історії державних закладів України 1798–1918 рр. (Ф. 12 КМФ), що знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

15 серпня 1817 р. було видано наказ на поселення кавалерійських полків 3-ї уланської дивізії: Таганрозького полку – у Вовчанському повіті, у селах: Базаліївка, Печенєги, Кицівка з хуторами із населенням 5750 осіб; Борисоглебського полку – у Зміївському повіті, у селах: Мохначі, Шелудьківка, Гинєєвка, Гнилушки, хуторах Малинове і Гракове із населенням 5370 осіб; Серпухівського полку – у Зміївському повіті, у селах і хуторах: Балаклея, Зубов, Вовчий Яр, Печенєги, Базаліївка, Великі Кринки, Байбаки, Малі Кринки, Місюрине, Челомбиткове, Алейникове та частина слободи Андріївка із населенням 5685 осіб. 19 грудня 1817 р. особливою грамотою Чугуївський уланський полк призначили на поселення у м. Чугуєві і в селах Покровському, Поди, Лаптевому, Кам'яній-Ярузі, Піщаному, П'ятницькому, Великій Бабці, Тетлезі, Кочеткому, Старо-Салтовому, Зарожному із населенням 5726 осіб [3, 943; 7, 18]. Таким чином, у 1817 р. чисельність населення 3-ї Уланської дивізії становила 22531 особу, з них: Таганрозького полку – 25,6 %, Борисоглебського – 23,8 %, Серпухівського – 25,2 %, Чугуївського – 25,4 %.

За даними військово-статистичного огляду Харківської губернії, в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії у 1817 р. проживали 74390 (49,7 %) чоловіків і 75345 (50,3 %) жінок, всього 149735 осіб [2, 17].

Протягом 1817–1828 рр. відбувалось формування Українського (Харківського) військового поселення і природно, що до його складу приєднували різні військові частини і державні села з їхніми жителями. Поселення 2-ї Кірасирської дивізії розпочали в 1822 р. Протягом 1824 р. проводилася підготовча робота, визначалися державні села і територія для їхнього поселення. Планувалося докупити у поміщиків близько 35 тис. дес. землі. У 1820 р. у поміщика Саковича було придбано 1537 дес. 764 саж. землі [7, 20]. Для зручності проведення купівлі поміщицьких земель Старобільський повіт Воронежчини приєднали до Слобідської України. У цьому зв'язку чисельність населення збільшилася. Для поселення 2-ї Кірасирської дивізії в Слобідській

Україні призначали державні села Зміївського та Ізюмського повітів: 1-го Катеринославського кірасирського полку – Сватова Злучка з 17 хуторами та слободу Нижня Дуванка; 2-го Глухівського – слободи Міловатка, Кабанне, Містки та їхні хутори; 3-го Астраханського – слободи Шульгінка, Байдівка, Боровенька, Єпіфанівка, Михайлівка, Ново-Троїцька, Ново-Борева, Нижня Покровка, Верхня Покровка та їхні хутори; 4-го Псковського – слободи Лиман, Попівка, Сухарева, Торська, Ямполівка, Терни, села: Попівка, Кремінське, Краснянське, Дробішеве, Дерилоче. Всього чисельність населення 2-ї Кірасирської дивізії становила 25125 осіб чоловічої статі [6, 72]. «Положення...» 1827 р. передбачало збільшення території військових поселень, зокрема 2-ї Кірасирської дивізії на 40 % [8, 77]. Проте чисельність населення і кількість землі в округах не відповідали визначеним нормам. Тому у 1828 р. з чотирьох округів 2-ї Уланської дивізії утворили три. Територію Серпухівського уланського полку розподілили серед Борисоглебського, Белгородського, Чугуївського. З метою утворення нового округу для цього полку відводилося 15 державних сіл з хуторами у Зміївському та Вовчанському повітах з населенням 8345 осіб [11, 611]. Таким чином, лише в 1829–1830 рр. було завершено основне оформлення поселенських округів Українського (Харківського) військового поселення. Щоправда, згодом відбувалися нові приєднання, але вони не мали такого масового характеру.

У 1845 р. у 1–4-х округах Українського військового поселення проживали 63234 (50,6 %) чоловіків, 61754 (49,4 %) жінки, у 5–8-х округах – 51254 (48 %) чоловіків, 55527 (52 %) жінок, усього 766901 (53 %) чоловік, 680532 жінки (47 %) [2, 3]. У 1845 р. у м. Чугуєві кількість населення становила: 5843 (65,9%) чоловіків, 3023 (34,1%) жінки, всього 8866, у тому числі військових поселенців: 3810 чоловіків, 4425 жінок, усього 8235 (93 %) [2, 3]. Аналіз статистичних матеріалів дозволяє розглянути демографічні процеси. На жаль, наявні матеріали збереглися лише за окремі роки. Демографічна ситуація у 1847 р. в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії свідчить про природний приріст чисельності населення (табл. 2). Так, кількість народжених перевищила кількість померлих на 3706 осіб: у 1–4-х округах – на 64,2 % (з них чоловіків – 806, або 48 %, жінок – 1573, або 77,4 %), у 5–8-х округах – на 35,8 % (з них чоловіків – 870, або 52 %, жінок – 457, або 22,2 %). Отже, за даними, що були зафіксовані у 1847 р., природний приріст населення становив у 1-му окрузі – 686 осіб, або 18,5 % (з них чоловіків – 369, або 22 %, жінок – 317, або 15,6 %), у 2-му окрузі – 449 осіб або 12,1 % (з них чоловіків – 180, або 10,7 %, жінок – 269, або 13,2 %), у 3-му окрузі – 532 особи, або 14,4 % (з них чоловіків – 227, або 13,5 %, жінок – 305, або 15 %), у 4-му окрузі – 712 осіб, або 19,2 % (з

них чоловіків – 30, або 1,8 %, жінок – 682, або 33,6 %), у 5-му окрузі – 167 осіб, або 4,5 % (з них чоловіків – 85, або 5,1 %, жінок – 82, або 4 %), у 6-му окрузі – 303, особи або 8,2 % (з них чоловіків – 159, або 9,5 %, жінок – 144, або 7 %), у 7-му окрузі – 163 особи, або 4,4 % (з них чоловіків – 169, або 10,1 %), у 8-му окрузі – 694 особи, або 18,7 % (з них чоловіків – 870, або 52 %, жінок – 237, або 11,6 %).

Розглянемо демографічну ситуацію у м. Чугуєві з 1836 до 1846 рр.: народилися – 151 хлопчик і 136 дівчаток, а всього 287 дітей, померли – 115 чоловіків і 128 жінок, усього 243 особи, кількість шлюбів – 46 [2, 4]. Таким чином, природний приріст становив 44 особи.

На кількість жителів міст та інших населених пунктів військового поселення кавалерії помітно вплинув такий стихійний чинник, як епідемія холери, цинги. Від епідемії холери померли: у 1831 р. у слободі Ново-Белгород 99 осіб [4, 113], у поселеннях Кам'яна-Яруга 20 осіб [4, 81–82], Протопопівка 32 особи [4, 142]; у 1847 р. – у слободах Ново-Катеринослав 50 осіб [5, 304], Ново-Астрахань 230 осіб [5, 331], Шульгінка 80 осіб [5, 344], Ново-Белгород 40 осіб [4, 113], у поселеннях Артем'євське 297 осіб (107 чоловіків і 190 жінок) [4, 116], Велика Бабка 57 осіб [5, 87]; у 1848 р.: у слободах Ново-Катеринослав 505 осіб [5, 304], Кабанья 495 осіб [4, 260], Шульгінка 70 осіб [5, 344], Белолуцька 203 особи (60 чоловіків і 143 жінки) [5, 342], Закотна 254 особи (109 чоловіків і 145 жінок) [5, 344], Ново-Белгород 501 особа (315 чоловіків і 186 жінок) [4, 113], у поселеннях Артем'євське 150 осіб (60 чоловіків і 90 жінок) [4, 116], Кам'яна-Яруга 109 осіб (44 чоловіки і 59 жінок) [5, 81], Ново-Покровське 60 осіб [5, 95], Зарожне 160 осіб [5, 85], Велика Бабка 108 осіб [5, 87], у слободі Ново-Андріївка 200 осіб [5, 156]. У 1849 р. від епідемії цинги померли у слободах Белолуцька 356 осіб (210 чоловіків і 146 жінок) [5, 342], Ново-Катеринослав 40 осіб [5, 304], Кабанья 600 осіб [4, 260], Ново-Астрахань 230 осіб [5, 331], Шульгінка 430 осіб [5, 344], Закотна 660 осіб (242 чоловіки і 418 жінок) [5, 334], у поселенні Артем'євське 524 особи (227 чоловіків і 297 жінок) [4, 116], у селі Зарожне [5, 85] 8 жінок, у поселеннях Кам'яна-Яруга 13 осіб [5, 81], Протопопівка 52 особи [4, 142]. Розглянемо смертність військових поселенців у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Так, від холери померли: у 1847 р. – 459 осіб, у 1848 р. – 1533 особи, від лихоманки – у 1847 р. 2 особи, у 1848 р. 5 осіб, від ускладнень лихоманки – у 1847 р. 74 особи, у 1848 р. 95 осіб, від гарячки – у 1847 р. 2 особи, у 1848 р. 4 особи, від інших хвороб – у 1847 р. 413 осіб, у 1848 р. 632 особи [2, 95–96].

У 1849 р. чисельність населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії становила 104786 (49,9 %) чоловіків і 104975 (50,1 %) жінок, всього 209761 [14, 201]. У

1853 р. населення Українського військового поселення становило 121108 (56 %) чоловіків і 94805 (44 %) жінок, всього 215913 осіб [10, 5]. У 1856 р. – 118813 (53,2 %) чоловіків і 104352 (46,8 %) жінки, всього 223165 [16, 6]. Таким чином, протягом 1853–1856 рр. відбувалися зміни у статевому складі населення кавалерійських округів. Частка чоловічого населення зменшилася на 2,8 %, що обумовлювалося втратами у ході Кримської війни (1853–1856), частка жіночого населення збільшилася на 2,8 %.

Динаміка чисельності військових поселенців у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії з 1839 р. до 1856 р. показана у таблиці 1. Розглянемо загальну чисельність чоловіків і жінок. Так, у 1839 р. чисельність чоловічого населення становила 49 %, а жіночого – 51 %, у 1849 відповідно – 49,9 % і 50,1 %, у 1853 р. – 56,1 % і 43,9 %, у 1856 р. – 53,2 % і 46,8 %. Кількість чоловіків з 1839 р. до 1849 р. зросла на 10,2 %, а жінок на 8,6 %. За чотири роки з 1849 р. до 1853 р. кількість чоловіків зросла на 13,5 %, а кількість жінок зменшилася на 9,7 %. У цілому, з 1817 р. до 1856 р. населення збільшилось на 73430 осіб, або 33 %, з них чоловіків на 44423 (60,5 %) і жінок на 29007 (39,5 %), що пояснювалося призначенням цієї військово-господарської установи.

У національному складі населення Українського (Харківського) військового поселення була переважна більшість українців. Друге місце за чисельністю посідали росіяни. На території кавалерійських округів проживали євреї. Так, Статистичний огляд Українського (Харківського) військового поселення кавалерії за 1856 р. визначав національний склад населення у м. Чугуєві так: «Переважно малоросіяни, є декілька селищ населених корінними росіянами» [16, 7].

Всі жителі, за винятком євреїв, були православного віросповідання. Серед них були розкольники [16, 7]. У 1817 р. розкольників налічувалося 371 чоловік і 666 жінок, усього 1037. У Чугуївському уланському полку у 1829 р. чисельність військових поселенців-безпопівщиків становила 11 осіб, з них: інвалідів з корінних жителів – 4, дружин військових поселенців – 2, вдов – 3, молодих дівчат – 2 [12, 7]. У військовому поселенні 2-ї Кірасирської дивізії у 1829 р. серед населення переважали секти безпопівщиків – 181 особа, або 86,4 %, порівняно з попівщиками – 5 осіб, або 13,6 %. Глухівський кірасирський полк був найбільш розкольницьким – 171 особа, або 93 % від загальної кількості населення старообрядницьких сект [12, 7]. У 1845 р. кількість православного населення становила 200241, з них чоловіків 99467 і жінок 100774, розкольників «поморської безпопівщини» 6 чоловіків і 60 жінок [2, 18]. За даними за 1856 р. повернулися у православ'я 343 чоловіки і 569 жінок, усього 912, залишилось у розколі 28 чоловіків і 97 жінок, усього 125 осіб [15, 7].

Соціальна структура Українського (Харківського) військового поселення є досить строкатою. Соціальний склад населення військового поселення складався з таких категорій: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужили і служили інваліди, кантоністи. За одиницю визначення категорій військових поселенців можна вважати роботу худобу (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси) та земельні ділянки. Господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менш ніж 2 пари волів, або 1 пару коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів, або одного коня. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства. Військові поселенці-господарі мали переваги порівняно із негосподарями, що полягали у землекористуванні: господарі 1-го і 2-го розрядів отримували однакові земельні ділянки, щоб збільшувати рентабельність свого господарства і вступити у групу господарів 1-го розряду. В Українському (Харківському) військовому поселенні земля поділялась на громадську та військово-поселенську, орну та сінокісну. У 1–4-х округах з громадських земель військові поселенці господарі отримували наділи по 12 дес. орної землі і по 7 дес. сінокісної землі на кожного, а негосподарі – по 6 дес. орної землі і 2 дес. сінокісної землі на кожного. У 5–8-х округах через відсутність громадських земель господарі 1-го і 2-го розрядів отримували наділи по 18 дес. орної землі і по 4 дес. сінокісної землі на кожного, а негосподарі – по 6 дес. орної землі і по 2 дес. сінокісної землі на кожного [15, 7]. Військові поселенці були звільнені від сплати державних податків та інших повинностей. Вони виконували обов'язкові громадські роботи: на будівництві, оранці, транспортуванні різноманітних матеріалів: у 1–4-х округах – три дні на тиждень, всього 156 днів на рік, у 5–8-х округах – 68 днів на рік. Решту часу військові поселенці працювали на власному господарстві [15, 8].

Кантоністи були окремою групою у соціальній структурі військового поселення. Відомо, що у 1847 р. у 8 округах Українського військового поселення було кантоністів молодшої вікової групи 27482 особи, або 52,2 %, середньої вікової групи – 13469 осіб, або 25,6 %, старшої вікової групи 11678 осіб, або 22,2 % [13, 5].

Динаміка чисельності соціальних груп військових поселенців Українського військового поселення показана в 1847–1856 рр. (табл. 3). У 1856 р. в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 27 %, поселенців-господарів 2-го розряду 11,9 %, негосподарів 61,1 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів була у 4-му окрузі 16 %, господарів 2-го розряду у 9-му – 10,9 %, негосподарів у 2-му – 16 %, не-

служилих інвалідів у 6-му – 17,2 %, кантоністів у 1-му – 16 %. Найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів становила 9,3 % у 7-му окрузі, негосподарів – 10 % у 1-му окрузі, кантоністів – 8,9 % у 7-му окрузі, неслужилих інвалідів – 7 % у 2-му окрузі [15, 6]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії.

Стосовно висновків щодо розглянутої теми, то можна сказати, що: по-перше, механічне зростання населення мало перевагу над природним приростом до 1828 р., далі кількість населення збільшувалася за рахунок природного приросту, кількість чоловіків перевищувала кількість жінок (53 % і 47 % відповідно), що пов'язано з призначенням цієї військової установи, головна роль в якій належала чоловікам; по-друге, в етнічному відношенні військові поселенці склалися з українців, росіян, провідними з них були перші; по-третє, у релігійному відношенні населення було більш однорідним, переважну більшість становили православні і невелика група представляла розкольників; по-четверте, соціальні групи військових поселенців складали єдину військово-поселенську систему і призначалися забезпечити послідовний розвиток нового державного інституту, щоб успішно вирішити низку економічних, військово-стратегічних проблем.

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1856 рр.)

Роки	Чоловіки	Жінки	Всього
1817	74390	75345	149735
1839	94088	97580	191668
1845	99473	100834	200307
1849	104786	104975	209761
1853	121108	94805	215913
1856	118813	104352	223165

Таблицю складено за даними: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 6; там само. – Спр. 100. – Арк. 201; Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – С. 5; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 12. – Ч. 1. Харьковская губерния. – С.Пб., 1850. – С. 77; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – С. 373.

Таблиця 2
Демографічна ситуація у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії в 1847 р.

Округ	Народилося		Померло		Кількість шлюбів
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	
1	728	718	359	401	342
2	778	811	598	542	362
3	695	677	468	372	416
4	950	920	920	238	302
Всього 1–4-х округах	3151	3126	2345	1553	1422
5	656	629	571	547	255
6	467	459	308	315	141
7	536	545	367	551	187
8	499	555	42	318	139
Всього 5–8-х округах	2158	2188	1288	1731	722
Всього	5309	5314	3633	3284	2144

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 6.

Таблиця 3
Соціальні групи військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії у 1847, 1856 рр.

Ок- руг	Групи військових поселенців											
	Господарі						Негосподарі	Неслужилі інваліди		Кантоністи		
	1-го розряду	2-го розряду	Всього	1-го розряду	2-го розряду	Всього						
	1847 р.			1856 р.			1847 р.	1856 р.	1847 р.	1856 р.		
1	1470	964	2434	1370	1092	2462	2879	2457	261	461	7757	8546
2	1915	542	2457	1653	793	2446	4014	4021	198	316	7240	7537
3	1364	1099	2463	1355	1112	2467	3216	3518	318	718	7612	7356
4	1589	871	2460	1357	1121	2478	3487	3752	238	604	8032	7875
5	1518	12	1530	1357	167	1524	2870	2781	560	635	5543	5734
6	1444	152	1596	1191	361	1552	1933	2659	862	784	6383	6338
7	1497	*	1497	1389	95	1484	2692	2946	304	454	5039	4763
8	1543	22	1565	1419	142	1561	3329	2926	355	588	5023	5281
Всьо- го	12340	3662	16002	11091	4883	15974	24420	25060	3096	4560	52629	53430

Таблицю складено за даними: ЦДІА України м. Києва. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 5; Там. само. – Спр. 110. – Арк. 6.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 255 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. – Т. 12. – Ч. 1. – Харьковская губерния. – С.Пб., 1850. – 193 с. + сведения специальные 151 с. + 27 таблиц.
3. Грамота Чугуевскому уланскому полку и поселянам, назначаемым в округ онаго // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. – С.Пб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27192. – С. 943–945.
4. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 4. – Харьков, 1857. – 336 с.
5. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 5. – Харьков, 1858. – 362 с.
6. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. канд. іст. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
7. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепрпетровск, 1982. – 83 с.
8. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – С.Пб., 1827. – 77 с.
9. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні // Матеріали економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.
10. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 211.
12. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 226.
13. Там само. – Спр. 109.
14. Там само. – Спр. 100.
15. Там само. – Спр. 110.
16. Там само. – Спр. 111.

В.В. ДОЛІД

ВІДОБРАЖЕННЯ АНГЛО-НІМЕЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ПІВДНІ АФРИКИ НА СТОРІНКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРЕСИ

Долід В'ячеслав Валентинович – пошукач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету

У середині 90-х років XIX століття досить яскраво проявляються претензії Німеччини на світову гегемонію. Головною метою країни на міжнародній арені стає створення власної колоніальної імперії та встановлення своїх сфер впливу в окремих країнах. Такі плани не могли не турбувати Британію, яка намагалася не тільки втримати, але й розширити свої колоніальні володіння. Найгостріше англо-німецьке протистояння проявилось на ґрунті боротьби за розподіл Південної Африки. Однак переважна частина істориків особливу увагу звертала на міжнародну ситуацію, яка склалась після сумнозвісної кайзерівської телеграми та призвела до серйозної кризи в англо-німецьких відносинах, а позиція європейських ЗМІ в хронотопі цих подій досліджена значно менше. Сьогодні в історичній науці існують досить складні та неоднозначні погляди на тогочасні події. Тому нині, в контексті історії цих подій, досить актуальним буде докладно розглянути та проаналізувати позицію, яку займала європейська преса стосовно англо-німецького конфлікту в Південній Африці.

Досить активно проблема англо-німецького протистояння досліджувалась істориками радянського періоду. Цікавий матеріал містять

у собі праці М.Рабиновича, присвячені рейду Джемсона в Трансвааль і телеграмі німецького імператора Вільгельма II президенту Південно-Африканської Республіки П.Крюгеру [11]. Велику цінність для дослідників представляють роботи А.Єрусалимського, в яких висвітлюється колоніальна експансія та її вплив на відносини між Лондоном і Берліном [7]. В іноземній історіографії слід виділити праці Д.Гарвіна та П.Дармштеттера [18, 5]. Якщо перший розглядає й аналізує життєдіяльність Д.Чемберлена, який відіграв важливу роль у південноафриканських подіях, то другий досить докладно розкриває колоніальний поділ Африки в кінці XIX – на початку XX століття.

Проте основним джерелом, в якому відображалися проблеми та зміни в суспільно-політичному та міжнародному житті країни, була преса. В окремих публікаціях європейських газет («The Times», «Le Temps», «Новое время») та суспільно-політичних журналів («Вестник Европы») висвітлюється полеміка навколо південноафриканської кризи та англо-німецького протистояння.

Метою статті є розкриття позиції європейської преси стосовно англо-німецького протистояння

на півдні Африки. Для досягнення поставленої мети окреслено такі завдання:

з'ясувати місце Трансваальської кризи в англо-німецьких відносинах;

розкрити позицію англійської та німецької преси щодо подій на півдні Африки;

розглянути ставлення провідних європейських газет до англо-німецького суперництва;

проаналізувати обставини, які впливали на виклад різних фактів та думок у європейських ЗМІ середини XIX століття.

Початок 90-х років XIX століття ознаменувався значними змінами на політичній арені Німеччини. 17 березня 1890 року Вільгельм II відправив О.Бісмарка у відставку, а новим канцлером став Л.Капріві. Новий уряд, прагнучи ліквідувати колоніальні суперечності з Англією, відмовився від будівництва великого військово-морського флоту та створення в Африці німецької колоніальної імперії, яка мала простягатися від Замбезі до Аденської затоки. Звертаючись до одного з діячів «Колоніального товариства», новий канцлер заявив: «Своєю колоніальною та флотською політикою ви послаблюєте нашу військову силу на континенті, а на завершення псуєте наші стосунки з Англією – нашим єдиним справжнім союзником у неминучій боротьбі, яка має вирішити майбутнє Німеччини» [19, 51]. Вважаючи колонії тягарем для держави, він зазначав, що колоніальна ноша інших країн є вигідною для німецької політики на європейському континенті. «Новий курс» Л.Капріві ознаменувався підписанням Гельголандсько-Занзібарського договору.

Однак англо-німецьке зближення продовжувалося недовго. Більшість німців, незалежно від політичних позицій, вважала, що Британія повинна втратити своє панівне становище, а зростаючі імперські сили вимагали повернення до активної колоніальної політики. Більше того, значна частина німців вважала, що і в самій Європі їхня країна знаходиться в «оточенні» і тому має розпочати експансію. З цього часу і протягом 1890-х років, коли справа стосувалася Британії, Німеччина легко виступала проти неї з колоніальних питань. Так, у 1894 році вона підтримала Францію в блокуванні земельної угоди між Британією та Незалежною державою Конго, яка знаходилася під контролем бельгійського короля Леопольда. Пізніше, щоб стримати Японію, яка розбила китайців, Німеччина, Росія та Франція ввели війська у Китай, чим роздратували британський уряд, який мав на Далекому Сході власні інтереси. Однак найяскравіше загострення англо-німецьких протиріч спостерігається на ґрунті боротьби за розподіл сфер впливу на півдні Африки.

Наприкінці XIX століття Англія намагається закріпитись у Південній Африці. Встановлення британського контролю над Трансваалем було економічно та політично важливим для неї. Так,

англійський посол у Берліні Е.Малет у розмові з Маршаллем зазначив, що «для Англії Трансвааль залишається «чорною точкою», яка за своїм значенням не поступається Єгипту» [13, 4]. У грудні 1895 року прем'єр-міністр Капської колонії та пов'язана з ним група промисловців з відома міністра колоній Д.Чемберлена спробували захопити владу в Трансваалі. Під приводом захисту жінок і дітей уїтлендерів від бурської агресії на територію республіки вторгся збройний загін на чолі з адміністратором Британської Південно-Африканської привілейованої компанії Л.Джемсоном. В історії це вторгнення відоме під назвою «рейду Джемсона». Однак англійці зазнали поразки, а сам Л.Джемсон 2 січня 1896 року був змушений здатися бурам. Ще до поразки англійців, після того, як президент Крюгер звернувся з проханням про підтримку до французького та німецького консулів, «The Times» попереджала, що хоч як складуться обставини, Англія не потерпить іноземного втручання в хід розвитку Трансваальських подій [20, 5].

Рейд Джемсона загострив й без того натягнуті англо-німецькі відносини. Німецький імператор Вільгельм II відправив президенту Трансваалю П.Крюгеру демонстративну телеграму такого змісту: «Прийміть моє щире поздоровлення з приводу того, що вам вдалося, не звертаючись за допомогою до дружніх держав, виключно при підтримці свого народу та спираючись на міць своєї країни, поновити мир і відстояти незалежність країни від збройних банд, які вторглися на її територію та стали порушниками її миру» [18, 92]. Телеграма кайзера була викликом, кинутим Англії, і саме так вона була сприйнята англійцями. Для бурів це привітання теж не принесло нічого хорошого, адже відтоді, з метою нейтралізації агресивних планів Німеччини, британський уряд почав докладати максимум зусиль для ліквідації цієї південноафриканської країни.

Коли в Англії став відомим зміст телеграми, в британській пресі піднялась справжня буря, німецький імператор отримав цілу низку листів з докорами й образами на його адресу [1, 60-61]. Антинімецьку компанію відкрила газета «The Times» 4 січня: «Телеграма імператора Вільгельма II є ворожою відносно Англії. Обставини, при яких вона була написана, надають їй характеру офіційного документа. Проте Англія залишається безстрашною» [23, 5]. Більша частина англійської преси негайно до неї приєдналася. Лише декілька британських газет («The Daily News», «The Daily Chronicle») відмовилися від коментарів цієї телеграми. «The Morning Post» заявляла, що «справжньою відповіддю на телеграму кайзера Вільгельма має бути відкликання нашого флоту із Середземного моря та його об'єднання з кораблями в Ла-Манші. Було б дуже важко говорити про кайзерівську телеграму холоднокривно.

Англійська нація не забуде її; вона завжди буде думати про неї у майбутньому при вирішенні своїх зовнішньополітичних справ» [7, 42]. Газета «The Daily Telegraph» висловила думку, що «ця телеграма порушує кордон дружніх відносин між державами». «The Standard» наголошувала, що лише Англія має право на Трансвааль, якщо Німеччина захоче оскаржити ці права, то дипломатичні відносини між згаданими державами будуть припинені. «The Saint-James Gazette» визнала депешу тяжкою образою Англії, яка не забуде цього попередження. Англія знала, що їй не слід очікувати дружби з боку Росії, Франції та Сполучених Штатів, але тепер вона буде знати, що їй більше не слід розраховувати і на дружбу з боку Німеччини, вона має бути готовою стати лицем до лиця з ворожими вимогами, які висуваються групою кількох держав. За свої права, якщо це знадобиться, Англія зможе постояти. «The Globe» вважала, що кращою відповіддю на телеграму імператора Вільгельма II було б посилення оборони Англії. Британія миролюбна, але вся Британська імперія об'єднується в одну воєнну партію, якщо будь-хто спробує перейти до практичних дій після слів німецького імператора [12, 2].

Щодо цього П.Дармштеттер зазначав, що головною причиною погіршення англо-німецьких відносин була не імператорська телеграма, проте саме вона призвела до зародження недовіри до німецької політики та посилення антинімецьких настроїв у Англії [6, 134]. Питання про сам рейд відразу відійшло на другий план, а головною темою стало німецьке втручання у закордонну політику Великобританії.

Проте британську пресу не можна звинуватити в однобічності чи тенденційності, для неї характерна широка свобода поглядів і терпимість до чужих ідей. На сторінках англійських газет у листах читачів, у промовах ораторів, у статтях різних кореспондентів відображалися різні погляди на ситуацію, яка склалася на півдні Африки. Так, у листі до редактора газети «The Times» Ф.Евелін, виправдовуючи вчинок Л.Джемсона, звертає увагу преси на «холоднокровні розстріли бурами англійців», він запитував: «Чи будуть британці пишатися країною, яка не змогла підтримати дії захисника жінок і дітей?» [17, 7]. Інший читач виправдовував бурів, «які своїми діями показали своє благородство», а тому всі звинувачення проти них безпідставні [16, 10].

Слід зазначити, що британські газети, незалежно від політичного спрямування, ніколи не підтримували політика, якщо його дії суперечили інтересам держави, а навпаки - вважали своєчасну та правдиву критику його діяльності своїм обов'язком і проявом патріотизму. Бури, розбивши збройні сили Британської Південно-Африканської Компанії, принесли англійцям багато неприємностей, однак англійська преса не

тільки не звинувачувала та не дифамаціювала їх, а навпаки виставляла бурів у найбільш привабливому світлі, віддавала належне справедливості їхнього вчинку і відверто вказувала на помилки британської політики. Так, критикуючи діяльність Д.Чемберлена, проконсервативний сатиричний журнал «The Punch» зобразив його у вигляді спантеличеного бійця із вибитою з рук шаблею; його суперник, президент П.Крюгер, суворо дивиться на нього з виглядом переможця [9, 810]. Цей шарж яскраво продемонстрував ставлення британського народу до південно-африканської політики уряду.

У період цієї дипломатичної кризи німецькі ЗМІ теж не стояли осторонь від загального ходу подій. На сторінках газет трансваальської події викликали широкий резонанс, а антианглійська пропаганда досягла небаченої до того гостроти. Офіційні органи німецької преси («Norddeutsche Allgemeine Zeitung», «Vorwärts», «Kölnische Zeitung» та інші) зробили Вільгельма II та президента Крюгера надзвичайно популярними.

Висвітлюючи зміст сумнозвісної телеграми, німецькі газети наголошували, що свої симпатії до бурів імператор успадкував від свого діда Вільгельма I. У 1884 році президент Крюгер на чолі трансваальського посольства в Європу, яке спочатку відвідало Лісабон, потім Гаагу та Париж, було надзвичайно люб'язно прийняте канцлером Бісмарком, який особисто представив бурів імператору. Тоді президент Крюгер звернувся до Вільгельма I з короткою, проте характерною промовою: «Ваша величносте, Ви похилого віку та керуєте могутньою імперією. Трансвааль, порівняно з Німеччиною, не більше, ніж дитина, а дитина потребує постійної допомоги і, коли з нею відбудеться якесь лихо, звертається до тих, хто за нею доглядає. Дитина інколи падає і не може власними силами звестися на ноги. Ваша величносте, якщо колись з нами щось станеться, не відмовте нам у допомозі, допоможіть нам «підвестися». Вільгельма I ця промова провинула до сліз. Імператор узяв обидві руки президента Крюгера, міцно їх потиснув і сказав: «Будьте спокійні, розраховуйте на мене і на моїх». Ці слова він повторив декілька разів. Наступного дня на честь початку будівництва нового Рейхстагу в палаці відбувся великий банкет. Президента Крюгера посадили на почесному місці навпроти імператора. Вільгельм II не забув обіцянки, яку дав Вільгельм I, і цим, переважно, й пояснюють його сумнозвісну телеграму [2, 2].

У своїх мемуарах Вільгельм II зазначав, що «німецький народ був обурений цим насиллям над маленькою нацією, за походженням нідерландською, - а значить, нижньосаксонсько-німецькою, - яка користувалася у нас, як братський народ, особливою симпатією» [1, 58-59]. Таке пояснення не задовольняло британську громадськість. Лондонський «The Economist» про це писав:

«Ніколи велика держава не була ображена настільки безпричинно. Якби загін пруських мародерів увірвався в Баварію, британський уряд також міг би поздоровити баварського короля з тим, що він захистив незалежність своєї держави від німецького імператора. Вільгельм II відповів би на це оголошенням війни, і, хоч Англія не настільки агресивна в своїх діях, він не повинен дивуватися, якщо події підуть цим шляхом» [22, 34].

З січня 1896 року «Cologne Gazette» критикувала рейд Джемсона, яким Британія нанесла образу Німеччині, адже цей факт засвідчив, «що офіційна британська колоніальна компанія ризикнула перетнути кордон країни, населення якої пов'язане з Німеччиною» [23, 5]. «The Times» негайно відреагувала на це заявою, що об'єктом німецької політики на півдні Африки був не стільки захист Трансваалю, скільки скориставшись ситуацією, в яку була поставлена Англія діями Джемсона, змінити status quo не на користь Британії [23, 5].

Ситуація загострилася настільки, що в пресі заговорили про війну. Характерною є стаття капітана пруського генерального штабу фон Лютвіца, опублікована в офіційному органі німецького воєнного відомства «Militaer-Wochenblatt». Автор зазначає, що внаслідок посиленої діяльності, яка проявляється в колоніальній області Росією, Францією, Німеччиною та Італією, сфери інтересів цих держав все більше стикаються зі сферами інтересів Великобританії. Швидких та вирішальних ударів у майбутніх війнах можна буде завдавати лише в Європі. Одна тільки Англія не пішла спільним шляхом у справі озброєнь. Її сухопутні воєнні сили складаються як, і за часів Веллінгтона, з найманців, міліціонерів та волонтерів. Так як з часів Вільгельма завойовника жодне неприязельське вторгнення в Англію не вдавалося, то вона прийшла до висновку, що перевага на морі позбавить її від необхідності утримувати численні сухопутні війська, і на даний час британський флот сильніший за флот будь-якої континентальної держави окремо, проте вже тепер Англія слабша на морі ніж, наприклад, спільно діючи Росія та Франція. Крім того, внаслідок активної колоніальної політики частина британського флоту поневолі прив'язана до далеких від метрополії берегів, а в майбутній війні все буде залежати від того, хто виявиться сильнішим у Ла-Манші. Французький флот уже сам по собі мало чим поступається англійському, а якщо до нього приєднається російський та німецький флоти, то перевага англійців на головному театрі війни стане досить неоднозначною [3, 2].

Ще до південноафриканських подій кайзерівська дипломатія спланувала створення Ліги континентальних держав, діяльність якої мала бути спрямована про-

ти Англії. За розрахунками імператора, загроза створення такої міжнародної організації мала примусити Британію поступитися своїми колоніальними інтересами на користь Німеччини та підштовхнути її до співробітництва з Троїстим союзом. Телеграма мала відіграти роль катализатора. Проте наслідки для Вільгельма II виявилися прямо протилежними та неочікуваними. Після надзвичайної ради британських міністрів «The Westminster Gazette» стверджувала, що в напрямі англійської політики відбудеться радикальна зміна. На основі прийнятих Радою міністрів рішень маркіз Солсбері віднині буде шукати точку опори не в Троїстому союзі, а у франко-російському. Так воно і сталося.

Досить гостра полеміка розгорнулася і навколо трактування англо-трансваальських договорів 1881 та 1884 років. «Vossische Zeitung» не визнавала верховної влади Англії над Трансваалем. Зазначалося, що у 1877 році Англія дійсно приєднала Трансвааль до своїх володінь, але чотири роки потому бури в двох переможних битвах повернули собі втрачену незалежність, тому Великобританія займає по відношенню до цієї республіки особливе, порівняно з іншими державами, положення лише в тому відношенні, що укладення Трансваалем з третіми державами договорів має схвалюватися лондонським урядом. Далі йшлося про те, що з часу укладення цього трактату республіка знаходиться в досить вигідному положенні для перегляду цих домовленостей [5, 3].

У відповідь на такі заяви «The Times» наголошувала, що англійський уряд знайде могутню одноставну підтримку британського народу, який, у випадку необхідності, зможе захистити свої справедливі устремління та відкинути несумісні з ними вимоги, незважаючи на те, звідки вони лунатимуть. «Ми, – йшлося далі, – не змінимо свого тлумачення договору, не відмовимося по велінню німецького імператора від своїх історичних прав, не злякаємося, якщо знадобиться, підтримати їх жертвами, подібними до тих, на яких ці права оснований» [21, 9].

Критика джемсонівського рейду у французькій пресі спочатку мало чим відрізнялася від німецької. «Le Temps» назвала його «скандальним актом піратства» [23, 5]. Проте невдовзі з'ясувалося, що співробітництва з Францією у Німеччині не буде. Для французької зовнішньої політики питання Ельзасу та Лотарингії було основним і значно важливішим за трансваальське. Звичайно, в кінці XIX століття мали місце й англо-французькі конфлікти, які переважно стосувалися колоніальної присутності в Африці. Проте ці суперечності вдавалося вирішувати відносно легко. Це можна пояснити тим, що інтереси французької колоніальної політики були зосереджені

в західній, північній та північно-західній частині материка, а британські інтереси сконцентрувалися в північно-східній та південній частині Африки.

Британський уряд повною мірою використав кайзерівську телеграму, щоб відволікти англійську громадську думку від рейду та направити її проти Німеччини. У парламенті почали обговорювати питання про мобілізацію військово-морського флоту, а в березні на розгляд Палати громад було внесено розширену програму військово-морського будівництва. Крім того, в бухту Делагоа було відправлено морську ескадру. Ці зусилля виявилися небезрезультатними. У розмові з Вільгельмом, яка відбулася через три роки після трансваальських подій, С.Родс відносно цього сказав: «Ви бачили, я був поганим хлопцем, і всі хотіли мене покарати. І мій народ теж хотів покарати мене, проте несподівано ви надіслали цю телеграму, і вони тоді сказали: все це має стосуватися тільки нас! У результаті, Ваша Величність дуже не сподобалась англійському народові і він розлюбив вас, а я, врешті-решт, ніколи не був покараний» [11, 124].

Досить цікавий факт у своїй праці висвітлює Д.Гарвін. Після того, як було мобілізовано британську «летючу ескадру», японський уряд запропонував передати в розпорядження англійського морського міністерства два лінійні кораблі [18, 96]. Така пропозиція Японії показала, що в протистоянні з Німеччиною загалом і трансваальському питанні зокрема Англія мала досить могутнього союзника.

Великий інтерес викликає позиція, яку зайняла російська преса з даного питання. 11 січня 1896 року «The Times» опублікувала вірш поета-лауреата А.Остіна «Рейд Джемсона», в якому персонажа твору зображено як національного героя [14, 9]. Наступного дня газета «Новое время» засудила таку позицію британців: «Шовінізм англійців не затихає, а зростає при кожному зручному випадку» [10, 1]. Сесіля Родса назвали «Бісмарком Африки схожим на європейського» [4, 1].

«Вестник Европы» звинувачував рейд Джемсона, який «перетворився на комічну та ганебну історію, в якій сумним є тільки одне – пролиття крові, що не мало жодного сенсу». Наголошувалося, що впливові лондонські газети зайняли таку позицію, ніби відтепер Англія має боротися за своє політичне існування та національну гідність. Також зазначалося, що серйозне обговорення питань про ступінь бойової готовності

країни та необхідність посилення армії і флоту є безпідставним, адже «жодна держава не збиралася нападати на британські володіння, а навпаки, мова йшла тільки про охорону інших націй від незаконних англійських захоплень у різних частинах світу» [8, 852-853]. Однак, зважаючи на англо-російські протиріччя у Середній Азії, такий тон російської преси не є дивним. Проте, з іншого боку, російський уряд не був схильний надати Німеччині підтримку в південно-африканському питанні і вектор критики перемістився на Д.Чемберлена, який «виявився невдалим дипломатом, проте це не похитнуло політичного авторитету та шарму Англії» [9, 810-811].

Слід зазначити, що звинувачення в причетності прем'єр-міністра Капської колонії С.Родса та Міністерства у справах колоній в Лондоні в чолі з Д.Чемберленом до трансваальських подій не були поодинокими. Проте британські політики, захищаючи честь імперії, апелювали до презумпції невинуватості. Д.Чемберлен у листі до редактора газети «The Times» зазначав, що деякі континентальні нації критикували директорів Привілейованої компанії та членів британського уряду, але вони не надали доказів і підґрунтя для цих звинувачень. І доки вони цього не зроблять, їхні звинувачення будуть сприйматися як сліпа ворожнеча до Великої Британії [15, 10].

Таким чином, агресивна телеграма Вільгельма II П.Крюгеру, підкреслюючи повну незалежність Трансваалю, відкидала англійські права на цю країну. Кайзер, намагаючись отримати від Англії певні колоніальні преференції, показав, що він не вважає Британію домінуючою країною в Південній Африці. Проте ефект від телеграми був зовсім не таким, на який сподівалися в Берліні. Така постановка питання призвела до розгортання справжньої війни на сторінках британської та німецької преси. Однак якщо німецькі газети повною мірою виражали та підтримували позицію свого уряду й експлуатували упередження власного народу, лондонські ЗМІ, як дзеркало, відображали різні, часом прямо протилежні думки, незважаючи на те, чи порівнювали Джемсона з Вільгельмом Оранським, чи вимагали суворого суду над ним. Хоча французька та російська преса спочатку засудила агресивну політику Англії, але невдовзі на сторінках французьких газет знову порушили питання Ельзасу та Лотарингії, а Росія ще пам'ятала тяжку економічну боротьбу з Німеччиною та й, до того ж, була змушена діяти в рамках франко-російського союзу. Резонанс, який спричинила англійська та німецька преса, надовго викликав негативну тенденцію у відносинах обох країн і врешті-решт призвів до кривавої грози 1914 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вильгельм II. События и люди 1878-1918: Воспоминания, мемуары. – Мн.: Харвест, 2003. – 464 с. Внешние известия. Германия и буры // Новое время, № 7129, 3-го (15-го) января 1896. – С. 2

3. Внешние известия. Десант германской армии в Англию // Новое время, №7137, 11 (23) января 1896. – С.1-2.
4. Внешние известия. Капская колония и Сесиль Родсъ // Новое время, № 7128, 2-го (14-го) января 1896. – С. 1-2.
5. Внешние известия. К трансваальскому вопросу // Новое время, №7120, 23 декабря (4 января) 1896. – С. 3.
6. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870-1919 г.г.) / Пер. с нем. Н. Качкачева. – М.-Л.: Гос. изд-во, б.г. – 179 с.
7. Ерусалимский А.С. Трансваальский кризис 1896 г. и германские планы «Континентальной лиги» (Из истории англо-германского соперничества) // Труды по новой и новейшей истории. Т.1. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. – С. 22-59.
8. Иностранное обозрение // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – № 2, февраль 1896. – С. 852-865.
9. Иностранное обозрение // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – № 6, июнь 1896. – С. 800-813.
10. Корреспонденция «Нового времени». По телеграфу // Новое время, №7130, 4-го (16-го) января 1896. – С. 1.
11. Рабинович М.Б. Вторжение Джемсона в Трансвааль в 1895 г. // Страны и народы Востока: Африка и Азия. – М.: Изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы. – Вып. XV, 1973. – С.113-125.
12. Телеграммы, 24-го декабря. Российского Телеграфного Агентства // Новое время, №7121, 24 декабря (3 января) 1896. – С. 1-2.
13. Aufzeichnung des Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Freiherrn von Marschall. Berlin, den 1. Februar 1895. №2577 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. In 40 Bd. Bd. XI. Die Krügerdepesche und das europäische Bündnissystem 1896. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von J.Lepsius, A.Mendelssohn Bartholdz, F.Thimme. – Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1924. – S. 3-5.
14. Austin A. Jameson's Raid // The Times, 11 January 1896. – P. 9.
15. Chamberlain N. The Transvaal Crisis. To the Editor of the Times // The Times, 11 January 1896. – P. 10.
16. E.L. To the editor of the Times // The Times, 11 January 1896. – P. 10.
17. Evelyn F. Dr. Jameson. To the editor of the Times // The Times, 7 January 1896. – P. 7.
18. Garvin J.L. The Life of Joseph Chamberlain. Vol. III. 1895-1900. Empire and World Policy. – London, Macmillan and Co., 1934. – 632 p.
19. Irmer G. Völkerdämmerung im Stillen Ozean. – Leipzig: Verlag von S. Birkel, 1915. – 146 s.
20. Leading Articles // The Times, 1 January 1896. – P. 9.
21. Leading Articles // The Times, 6 January 1896. – P. 9.
22. The Offensive of German Emperor on Great Britain // The Economist, London, № 2733, 1896. – P. 32-41
23. The Transvaal Crisis. Serious Action of the German Emperor // The Times, 4 January 1896. – P. 5.

П. В. КОГУТ

ПЕРСОНАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ПОЛІТИКО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИНАХ МИРНОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Когут Петро Володимирович - доцент кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, доцент, кандидат історичних наук

Досліджуючи перебіг революційних подій 1917 р. в Україні, вчені, зазвичай, ставлять за мету вивчення їх найважливіших закономірностей та вироблення на цій основі ґрунтовних узагальнень. Це, безумовно, надзвичайно важливо для об'єктивного розуміння суспільно-політичної ситуації загалом та її суттєвих елементів, у тому числі й характеру політико-владних відносин персони і мас. Наукові опрацювання конкретних подій забезпечують також створення необхідної фактологічної основи для їх теоретико-методологічного осмислення. Таким чином, об'єктивне подання конкретно-історичного матеріалу сприяє неупередженому

науково-теоретичному дослідженню політико-владних відносин персони і мас у революційних подіях 1917 р. Особлива актуальність такої роботи зумовлюється сьогодні ще й тим, що, на жаль, за попередні десятиліття в науці нагромадились великі перешкоди теоретико-ідеологічного характеру, які заважають здійсненню об'єктивної оцінки досліджуваних подій, не сприяють формулюванню відповідних висновків, а тому й не дають винести належні історико-політичні уроки.

Загальноновизнано, що окремі учасники, в тому числі й політичні лідери, як і маси загалом, наділені політико-владними якостями, що мо-

жуть або сприяти, або перешкоджати тим чи іншим революційним змінам. Цим зумовлюється надзвичайна важливість наукового дослідження взаємовідносин персони та мас у революційних умовах, що має на меті перетворення позитивно-революційних прагнень персони у конструктивно-революційну функціональність мас і забезпечення між ними відносин позитивної кооперативності. А це, в свою чергу, складає основну передумову й конструктивного розв'язання революційної ситуації, усунення причин, які її зумовили, та забезпечення необхідного прогресу в суспільному розвитку. Отже, теоретико-методологічне осмислення політико-владних відносин персони і мас в революційних процесах, у тому числі й в Україні у 1917 р., є важливим для розуміння характеру кардинальних суспільних змін, що впливають на політико-владні тенденції сьогодення.

Досліджувана проблема має досить широку теоретико-методологічну основу. Тим не менше, наукові розробки, залежно від ідеологічних поглядів їх авторів, можна, загалом, згрупувати у два основні наукові масиви. До одного з них належать роботи яскравих представників філософської школи персоналізму, зокрема Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Бердяєва, М. Лоського які визнають пріоритет або й навіть у чомусь абсолютизують персону [18, 13, 1, 2, 16]. Інші, зокрема ідеологи марксизму-ленінізму К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов [17, т. 1, 95-133; 15, т. 1, 117-322; 19, т. 2, 102-308], а також їхні послідовники, в тому числі П. М. Федосєєв, Л. М. Пономарьов, В. В. Шинкаренко та ін., обґрунтовують пріоритет соціальних об'єднань – класів, мас [27, 22, 28]. Серед праць, що загалом претендують на науково-об'єктивний характер, важливе значення для дослідження проблеми мають роботи І. С. Вдової, А. Д. Стродса, О. Трубіної, присвячені персоналізму [3, 24, 26], монографії, в яких осмислюються фундаментальні проблеми політики (Горбатенко В. П., Хевеші М. А., Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р.) [8, 29, 4], владні відносини (Воронов І. О., Трипольський В. О., Чемшит А. А.) [6, 25, 30], соціологічні аспекти (П. Сорокін) [23] проблеми політичної конфліктології (Воронов І. О., Ішмуратов А. Т.) [6, 12]. Проте робіт, предметом яких було б сучасне теоретико-методологічне осмислення політико-владних відносин персони і мас у революційних подіях 1917-1920 рр. в Україні, на жаль, покищо немає. Цим й обумовлений вибір теми даної роботи.

У статті ставиться за мету осмислення з теоретико-методологічних позицій особливостей політико-владних взаємовідносин персонального елемента і мас у період мирного розвитку революційних подій 1917 р.

Революційний характер суспільно-політичних відносин у 1917 р. не був випадковим явищем. Він являв собою результат попереднього розвитку політичної історії України і передав її характерні

особливості, властиві початкові ХХ ст. Назовні своє найповніше втілення суспільні зміни того часу знайшли у політичних та владних перетвореннях, ініційованих як соціальними групами, тобто масовим фактором, так і впливовими політиками – лідерами політичних сил, тобто фактором індивідуальним.

Будь-які радикальні суспільні пертурбації, особливо революційні перетворення, розпочинаються з первинних політичних змін у суспільстві. У цьому контексті не стала винятком й Україна. Українські суспільно-політичні умови к. ХІХ – поч. ХХ ст. вимагали оновлення політичного характеру, яке блокувалось існуючою політико-владною системою самодержавства. Її головна мета полягала у збереженні станових суспільно-політичних відносин та продовженні імперського характеру внутрішньої і зовнішньої політики. В кінцевому підсумку, це означало політико-владне обмеження персони. Адже, по-перше, становість суперечила поширюваним з ХVІІ-ХVІІІ ст. принципам природного права, згідно з яким людям природні права належать від народження, вони закладені в самій їх сутності і є однаковими для всіх [31, т. 5, 132]. А по-друге, імперські політико-владні відносини значно обмежували або й забороняли прояви персоніфікованих політичних інтересів та владних прагнень, зокрема щодо соціального походження чи вираження національної ідентичності. Цим успадковувалось багатогранність персони як соціального суб'єкта і блокувалась можливість її багатоманітного прояву в політико-владних відносинах.

Політико-владні протиріччя, які неминуче наявні у стосунках персони, соціальних утворень, з одного боку, та суспільною системою, з іншого, в умовах відносної стабільності формують підґрунтя для майбутніх суспільних змін, виконуючи функцію своєрідного індикатора, показника ступеня необхідності їх проведення. Однак, коли ці протиріччя не знаходять розв'язання, то вони, нагромаджуючись, з часом невідвратно набувають критичної маси і спонукають до революційних змін. Така критична маса визріла в суспільстві до початку 1917 р. і проявилась у Лютневій революції, яка мирними засобами повалила царський самодержавний політико-владний режим. Домінування в правлячому політичному режимі станово-монархічної оцінки персони та впливових соціальних груп суспільства лише як підвладних, тобто як засобу політико-владних відносин, унеможливило адекватне сприйняття суспільно-політичної ситуації і, відповідно, не могло забезпечити належне реагування на неї. Свідченням цього є відомий наказ царя командуючому Петроградським воєнним округом генералу Хабалову від 25 лютого 1917 р., в якому вимагалось «завтра же прекратить в столице беспорядки» [11, 377].

Навесні 1917 р. політичні інтереси, які повільно визрівали протягом тривалого часу у свідомості

окремих персон, почали проявлятися назовні у вигляді різноманітних політичних вимог та владних прагнень. Політичне забарвлення отримали не лише соціально-економічні вимоги, а й прагнення національно-духовного, культурного характеру тощо. Їх носіями стали різні соціальні верстви суспільства, а в окремих випадках й території. Відбувався активний процес пошуку соціальних форм вираження персоніфікованих політичних прагнень. Тому скликали численні збори та з'їзди, об'єднання на яких здійснювалося за певними соціальними, політичними, владними та іншими ознаками. В Україні утворились нові політичні партії: соціал-демократична, соціал-революційна, українська селянська спілка, союз українських федералістів-автономістів [21, т. 2, 460].

Пошук соціальної форми вираження персоніфікованих політичних прагнень означав початок творення нової політичної системи суспільства знизу, від персони як джерела політичної влади. Разом з тим, відбувалось нав'язування елементів політичної системи й зверху, Тимчасовим урядом. Вони відображали бачення політико-владних відносин тією категорією політичного істеблшменту, яка частково замінила адептів самодержавства у вищих інституціях державної влади, але недалеко просунулась у розумінні політичної логіки революційних змін, що стали реальністю суспільного життя. Тому з'явилися передумови для політичного протистояння на ґрунті бачення майбутнього суспільного та політико-владного устрою, а в реальних умовах здійснення влади виникло двовладдя.

Характерною рисою двовладдя в Україні стало те, що, крім політико-владних, соціально-економічних передумов його виникнення, були ще й національно-державницькі прагнення, які все більше заявляли про себе. Ця тенденція зумовлювалась посиленням процесу українського національного пробудження, стимулом якого виступало загальне зростання рівня революційності в суспільних подіях. Воно, в свою чергу, сприяло багатоманітному прояву політичних інтересів і їх бурхливому розвитку. Первинним джерелом цієї тенденції виступала сама персона, раптово звільнена від жорстких суспільно-політичних обмежень і заборон минулого. Швидкими темпами проходило політичне самоусвідомлення персони. Розпочиналось, по суті, її політичне життя. Виходячи з того, що це явище набуло масового характеру, можна стверджувати, що навесні-влітку 1917 р. відбувалась активна політична структуризація українського суспільства, утверджувалась спільність державної мови, символів, інтересів і надій на майбутнє, тобто генерувалась українська політична нація [20, 396].

Становлення української політичної нації здійснювалось за дуже складних обставин. Зокрема, не було належного досвіду українського політичного життя, набути який в умовах царсь-

кого самодержавства не видавалось можливим. Це покладало надзвичайно велику відповідальність на українську політичну еліту як політичного провідника народу. Однак ця еліта також перебувала на первинній стадії свого формування. Погляди впливових українських політичних діячів, що прийшли до влади навесні 1917 р., сформувались, головним чином, у дореволюційний період жорсткого обмеження політичного життя і, значною мірою, не відповідали новим політичним вимогам.

До літа 1917 р. завершився період політичної ейфорії в українському суспільстві, викликаний поваленням царського самодержавства, і перед владними представниками обох сторін двовладдя постали цілком конкретні державно-організаційні, соціально-економічні, національні та інші, в тому числі й нагальні державно-управлінські питання, які вимагали негайного прийняття політико-владних рішень. Вони стосувались припинення війни та укладення мирного договору, впорядкування відносин між працею і капіталом, вирішення проблем землеволодіння, розв'язання національного питання і, тією чи іншою мірою, відображали фундаментальні політичні прагнення кожної персони зокрема.

Загальноросійська влада в особі Тимчасового уряду та його органів на місцях виявилася нездатною адекватно відповісти на політичні вимоги часу. Її розрахунок на політичну хвилю загальнодержавного патріотизму, яку мав викликати наступ на фронті у червні 1917 р., не виправдав себе. Спроба відвернення уваги політично активного населення від його внутрішніх проблем зовнішньополітичними засобами стала фатальною помилкою. Вона викликала піднесення хвилі антиурядових виступів, придушення яких було здійснено репресивними методами в стилі царського самодержавства. Це зумовило посилення процесу відчуження загальноросійської влади від народу і значно звузило сферу її соціальної підтримки.

В умовах політичної кризи слабкої загальноросійської влади український політичний істеблшмент загалом зайняв не виправдано пасивну позицію очікування. Лише невелика група українських військових, об'єднаних у клубі імені гетьмана Павла Полуботка, вимагала активних державницьких дій [10, 73]. Проте їх політична позиція не вплинула на зміну політико-владної поведінки Української Центральної Ради. Цей орган влади й надалі демонстрував свою залежність від політики Тимчасового уряду і навіть здавав досягнуті раніше політичні позиції, що засвідчує порівняння положень I та II Універсалів [5].

Розпливчате й абстрактне розуміння суспільних перетворень обумовили обмеженість політичних рішень, спрямованих на їх здійснення і, по суті, паралізували владну діяльність реформаторського характеру. Натомість зростала суспільна

виробуваність радикальних змін, яка не знаходила належного політико-владного задоволення. Поглиблювались протиріччя між суспільними очікуваннями, які живилися всезростаючими політичними інтересами та владними прагненнями персони і консерватизмом, а в окремих випадках й контрреволюційністю загальноросійської влади.

Українська Центральна Рада, як виразник національних політико-владних інтересів, в умовах назріваючих радикальних змін все більше самоусувалась від вирішення нагальних суспільно-політичних проблем і навіть прийняла рішення про підпорядкування свого виконавчого органу – Генерального Секретаріату – Тимчасовому уряду Росії [9, 36-37]. Добровільна відмова від здійснення виконавчої влади засвідчила неготовність українського політичного істеблішменту взяти на себе відповідальність за проведення реформування українського суспільства. А передача виконавчих повноважень загальноросійському уряду яскраво продемонструвала домінуючу ієрархію цінностей в українських політико-владних колах, відповідно до якої пріоритет надавався загальноросійським суспільно-політичним та соціально-економічним інтересам.

Таким чином, з'явилось і дедалі більше зростало розходження між політико-владною діяльністю уповноважених державних інституцій та політико-владними вимогами домінуючої частини суспільства. В основі цих розходжень лежали відмінності персоніфікованого характеру. Політичні інтереси і владні прагнення лідерів нечисленної верхівки суспільства, що, маючи високий соціальний статус, володіла власністю, виражались в поміркованому характері їхньої суспільної поведінки. Це все більше входило у протиріччя з політичними інтересами та владними прагненнями обділених власністю і соціальним статусом, а то й злюмпенізованих, проте численних, соціальних верств, які творили широке суспільне тло для визрівання революційного фактора.

Оптимальним виходом з політико-владного протистояння, породженого соціальними протиріччями, безумовно, могло бути врахування політичних інтересів обділених та упосліджених суспільних верств з метою створення широкої соціальної бази влади, тобто соціальна реструктуризація суспільства. Її проведення неминуче вимагало докорінного перегляду тодішнього ставлення політичних лідерів та наділених владою осіб до підвладної персони – основи цих соціоутворень. Влітку 1917 р. таке завдання гостро постало перед політико-владним істеблішментом України. Щоб узяти на себе роль політико-владного лідерства, необхідно було зрозуміти та підтримати конструктивізм нового напрямку в розвитку персонального елемента чисельно домінуючих соціальних верств, які тільки-но виходили на політичну арену. Однак зроблено цього не було.

Політичний розвиток персоніфікованого основних мас українського суспільства, за незначними винятками, не отримав чіткого ідеологічного вираження і, тим більше, владного втілення. В умовах загальної пасивності політичних партій формалізовані органи влади вдалися до стримування, блокування та придушення політичного волевиявлення мас. Спроба запровадження авторитарного державно-владного режиму воєнно-репресивними методами, втіленням якої був невдалий воєнний заколот у серпні 1917 р., значно поглибила відчуження народу від політичних партій та владних інституцій.

Самоізолюваність політичної та замкнутість владної діяльності викликали глибоке розчарування у широких верствах населення. З'явилась зневіра в можливість забезпечення персоніфікованих політичних інтересів та владних прагнень наявними політико-владними засобами. Розбурхана революцією політична персона та її до краю політизовані соціальні утворення демонстрували всезростаючі владні потреби, вимагаючи проведення кардинальних змін у суспільстві. Формувалося широке, соціально сприятливе середовище для революційного радикалізму.

Український революційний радикалізм характеризувався значною політичною різнобарвністю. Вона була обумовлена різноманітністю персоніфікованого бачення радикального в характері шляхів, форм і методів вирішення рідше – загальних, а частіше – локальних, тобто важливих для певних соціальних груп і конкретних персон, політико-владних проблем. Найбільш прийнятною формою вираження спільних владних прагнень незадоволених мас стали ради робітничих, селянських, солдатських депутатів, що формувалися за соціально-територіальною ознакою і становили собою альтернативу скомпрометованих в очах цих мас владних інституцій.

Однак у тогочасній політичній системі суспільства відчувався певний дефіцит сил – виразників всезростаючого радикалізму. Діючі в Україні політичні партії, вважаючи революцію загалом завершеною, сповідували мирні демократичні способи подальшого реформування суспільства, які повинні були виробити Всеросійські Установчі збори [9, 133]. Проте в середовищі багатьох соціальних верств така позиція сприймалася як нечітка та половинчата, а тому й відкидалася через її неприйнятність. Усвідомлені персоною політико-владні потреби наштовхнулись на ідеологічну обмеженість розуміння та сприйняття ситуації політичними лідерами. Тому помірковані політичні партії не змогли попередити, виразити і, тим більше, очолити нову хвилю революційності.

За таких обставин перед політично активною персоною постала дилема: або пасивно очікувати змін в умовах реальних контрреволюційних загроз, або вести пошук більш революційного

виразника своїх інтересів. Безумовно, що домінуюча частина населення, отримавши досвід суспільного життя в умовах політичної свободи, надавала перевагу політично активній поведінці. Це зумовило виникнення радикальнішого ухилу в поглядах окремих політичних лідерів, появу тенденції до розширення лівих фракцій і груп у політичних партіях, але загалом суттєво не змінило характер діяльності політичних сил.

В умовах значної суспільної потреби в політичній рішучості, з одного боку, та відсутності адекватної відповіді політичних партій на виклики часу, з другого, роль виразника інтересів незадоволених почала активно перебирати на себе ліворадикальна партія більшовиків, що в цьому питанні виступила єдиною та згуртованою політичною силою. Всіляко підтримуючи революційні прагнення в широких масах, намагаючись культивувати в них революційний радикалізм, більшовики, не маючи серйозної соціальної основи в Україні, претендували на одноособову роль у політичному лідерстві.

Поставивши за мету владний максималізм, більшовики розпочали завоювання влади в Україні і здійснювали його, незважаючи на суспільно-шкідливі наслідки, застосовуючи тактику вилучення максимальної користі з політичної ситуації або штучно створюючи максимально сприятливу для себе політичну обстановку. Розглядаючи персону не як соціального партнера, а як засіб політико-владних відносин і об'єкт своєї політичної діяльності, вони зміло використали з масового політичного розчарування і владної стагнації основних соціальних верств українського суспільства як нейтрального для себе суспільного фактора. Разом з тим, більшовики надзвичайно активно вели роботу в основних промислових регіонах України, робітниче населення яких було найбільш сприятливе до лівого політичного радикалізму. Ставлячи за мету завоювання виключної політичної монополії, більшовики формували свої регіональні політико-владні опорні пункти.

Ефекти від більшовицької політичної фразеології мали тимчасовий характер і знаходили відгук переважно в середовищі нижчих соціальних верств міст. Період відносної політико-владної пасивності основних соціальних верств українського суспільства також був тимчасовим явищем. Наближалися Всеросійські установчі збори – вирішальний рубіж для визна-

чення суспільного устрою та державного режиму. Вони не давали жодних шансів на перемогу більшовицькій політичній програмі. Тому хитка революційна ситуація, що не могла тривати довго, стала винятковим шансом для захоплення влади більшовиками. В. І. Ленін, характеризуючи настання критичного моменту в ній, наголошував, що для більшовиків «прогаяння у виступі смерті подібне» [14, т. 34, 415]. Через те, 25 жовтня 1917 р., здійснивши збройний переворот і заарештувавши Тимчасовий уряд, більшовики захопили владу в Петрограді. Це знаменувало завершення мирного періоду розвитку революції загалом, у тому числі й в Україні.

Отже, питання взаємовідносин персони з соціальними верствами становить актуальну наукову проблему, оскільки саме ними визначається магістральний розвиток суспільства, зумовлюється специфіка його важливих складових, у тому числі й політичних та владних процесів. Особливої суспільної значимості такі відносини набрали в доленосний історичний період мирного розвитку революційних подій 1917 року. Породжені мінливим характером ідеологічних уподобань та швидкоплинною політико-владною кон'юнктурою, вони набували багатоманітності у власних проявах, однак у практично-прикладному аспекті не відображали високий рівень як власної внутрішньої, так і зовнішньої суспільної динаміки.

Незважаючи на зовнішньопоказову революційну єдність, політико-владні інтереси персони і мас періоду мирного розвитку революції 1917 р. у вирішальні моменти не збігалися, багато в чому суперечили, а то й отримували антагоністичні форми прояву. Це негативно вплинуло на розвиток революційної ситуації, перешкодило утвердженню конструктивно-революційного характеру суспільних змін, сформувало передумови для деструктивно-революційного радикалізму. Як революційне відлуння, така тенденція властива й багатьом аспектам сучасних політико-владних відносин, особливо тоді, коли йдеться про місце і роль персони та соціальних утворень в нинішніх процесах трансформації українського суспільства.

Перспективою подальшого дослідження може бути наукове осмислення політико-владних відносин персони і соціальних верств періоду українського державотворення к. 1917 – 1920 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 382 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы. – М.: Изд-во АСТ, 2007. – 699 с.
3. Вдовина И. С. Французский персонализм (1932-1982). – М.: Высш. шк., 1990. – 150 с.
4. Веймер Дэвид Л., Вайнінг Ейден Р. Аналіз політики: Концепції і практика. – К.: Основи, 1998. – 654 с.
5. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. Березень 1917 р. – грудень 1919 р. – К.; Відень: Дзвін, 1920. – Ч. 1. – 318 с.
6. Воронов І. О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди. – К.: Генеза, 2005. – 320 с.

7. Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. – К.: Генеза, 2005. – 287 с.
8. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 395 с.
9. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
10. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид-во НТШ, 1991. – 230 с.
11. История СССР (XIX – начало XX в.) / Под ред. И. А. Федосова. – М.: Высш. школа, 1981. – 462 с.
12. Ишмуратов А. Т. Конфликт и згода: Основы когнитивной теории конфликтов. – К.: Наук. думка, 1996. – 190 с.
13. Лакруа Жан. Избранное: Персонализм. – М.: Росспэн, 2004. – 606 с.
14. Ленін В. І. Лист членам ЦК // Повн. збір. творів. – Т. 34. – С. 414-415.
15. Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повн. збір. творів. – Т. 1. – С. 117-322.
16. Лосский Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. – М.: Республика, 1995. – 399 с.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – М.: Политиздат, 1980. – Т. 1. – С. 95-133.
18. Мунье Эммануэль. Манифест персонализма. – М.: Республика, 1999. – 560 с.
19. Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории // Избранные философские произведения. В 5 томах. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1956. – Т. 2. – С.102-308.
20. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
22. Пономарев Л. Н., Шинкаренко В. В. В чьих руках колесо истории?: Историко-социологические очерки. – М.: Мысль, 1989. – 368 с.
23. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
24. Стродс А. Д. Немецкий персонализм: Критический очерк возникновения и становления. – Рига: Зинатне, 1984. – 198 с.
25. Трипольський В. О. Демократія і влада. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 174 с.
26. Трубина Е. Г. Рассказанное Я: проблема персональной идентичности в философии современности. – Екатеринбург: Ин-т философии и права, 1995. – 150 с.
27. Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. Маркс, Энгельс, Ленин и современность. – М.: Мысль, 1977. – 638 с.
28. Философские проблемы общественного развития. – М.: Мысль, 1971. – 300 с.
29. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика: Ист.-филос. очерк. Монография. – М.: РАН Ин-т философии, 2001. – 222 с.
30. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие. – К.: Украинский Центр духовной культуры, 2004. – 527 с.
31. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», 2003. – Т. 5: П. – 736 с.

О.В. КОЗЕРОД

СУЧАСНА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ 1920-х РОКІВ

Козерод Олег Віталійович - науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат історичних наук

Дослідження історії євреїв України в період 1920-х років є актуальним і важливим для розуміння історії XX століття завданням. Саме у цей період – період відносної свободи у радянський період історії відбувалися важливі процеси для єврейства України, пов'язані із наданням йому рівних громадянських прав і свобод, що не мало місця у царські часи.

Слід зазначити, що в той час, як у Радянському Союзі дослідження з єврейської історії і культури знаходилися під забороною, на Заході ця тематика розроблялася досить жваво. Метою цієї статті є дослідження останніх досягнень англо-американської історіографії у дослідженні історії євреїв України періоду непу. В останні десятиріччя в США, Великій Британії, Канаді та інших англomовних країнах ця тематика розроблялася фахівцями відразу декількох наукових центрів. Одним із таких центрів по

вивченню історії українського єврейства зокрема став Інститут українських досліджень при Гарвардському університеті у США (Ukrainian Research Institute, Harvard University) котрий після свого створення у червні 1973 року об'єднав дослідників, які цікавилися проблемою українсько-єврейських взаємин та різними аспектами історії євреїв України. Так, у 1982 році в цьому Інституті був проведений науковий семінар на тему: «Хасидизм: продовження або інновація», присвячений історії та перспективам розвитку єврейського релігійного руху хасидизму, котрий зародився в Україні тощо [1].

Питання україно-єврейських відносин розглядалися на семінарах і конференціях Канадського Інституту Українських досліджень (The Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS), заснований у липні 1976 року. В рамках діяльності цього закладу були створені відомі

праці з української іудаїки, зокрема одного із засновників цього закладу-професора факультету політичних досліджень Карлетонського університету в Оттаві Богдана Борсюківа [2]. Поява такого наукового закладу також сприяла розгортанню досліджень історії України у міжвоєнний період, у тому числі проблем еміграції з України до 1940 року та адаптації емігрантів у Канаді. Завдяки діяльності цього Інституту, багато в чому в американській історіографії сформувався комплексний підхід до проблем історії України в міжвоєнний період та місця національних меншин у ній. До керівництва Інституту в період 1970-1980-х років входили також доктори Маноли Лупул, Іван Лисяк-Рудницький, Джордж Лукий тощо [3].

Зусилля багатьох учених, котрі вивчали різні аспекти історії євреїв України у Великій Британії, об'єднала Британська Асоціація Єврейських досліджень, котра була створена у 1975 році. Однією з найбільш популярних наукових проблем серед британських дослідників у 1970-ті роки стала еміграція українських євреїв до Великої Британії, історія єврейського кварталу Лондона – Іст-Енду та внесок євреїв з України у розбудову общинних структур, створення нових релігійних громад, синагог тощо [4].

З того часу єврейські дослідження набули великої популярності, протягом останніх десятиріч у Великій Британії було відкрито декілька наукових центрів, у яких проводились дослідження в галузі історії євреїв України, в тому числі в Інституті Паркса при Університеті Саутгемптона, Центрі єврейських досліджень при Університеті Манчестера, Лео Бек коледжі, факультетах єврейських досліджень Університетів Лейчестера, Центрі гебраїстики і єврейських досліджень в Оксфорді [5].

Особливу увагу вивченню єврейської історії України приділялося та приділяється зараз на факультеті гебраїстики та єврейських досліджень Університетського коледжу Лондона, де окремо вивчається тема «Євреї та українці під час радянських реформ 1920-1930-х років» [6].

У 1981 році у Великій Британії було створено Європейську Асоціацію єврейських досліджень, котра об'єднала найкращих науковців Європи, які досліджують єврейську тематику. Як зазначалося в декларації про створення Асоціації, її завданням є відновлення рівня дослідження історії та культури євреїв, котрий мав місце в Європі до Голокосту. Так, за даними Асоціації в період Голокосту в Європі нацисти знищили близька 750 інститутів з вивчення єврейської історії та культури. Під час створення цього об'єднання основним його завданням стала «лише реконструкція наукових інститутів з іудаїки в Європі», бо процес відновлення «загальноєвропейського поля в єврейських дослідженнях і розвитку єврейського співробітництва була безсистемним та повільним». Одним із завдань Асоціації після

1989 року було налагодження зв'язків із науковцями з іудаїки в країнах Східної Європи. Цей процес поступово відбувався протягом 1990-х років та призвів до появи таких інституцій практично в кожній країні Східної Європи. Першою важливою подією в історії Асоціації став так званий «РАШИ – Конгрес», котрий відбувся у французькому місті Труа в серпні 1990 року [7]. Наступною подією став Конгрес у Копенгагені у 1994 році, після якого був створений постійно діючий Виконавчий Комітет Асоціації, котрий з того часу працює в Оксфорді [8].

Важливою подією у розвитку англomовної історіографії історії євреїв України стала книга під редакцією Петра Потичного та Говарда Астера «Україно-єврейські відносини в історичній перспективі», видана у 1990 році. Це видання стало подією у науковому світі та отримало багато відгуків, зокрема професора Колумбійського університету Міхаеля Станіславського [9]. Книга була створена фахівцями Макмастерського університету у Гамільтоні в Канаді. В цілому книга була присвячена історії україно-єврейських відносин у XVII – XX століттях. Але деякі розділи були присвячені періоду 1920-х років, зокрема розглядалися найбільш гострі проблеми у відносинах євреїв та українців, зокрема участь євреїв у процесі сталінізації в період 1920 – 1930-х років, переселення євреїв на землю обітовану тощо. Книга містила такі розділи, як «Україно-єврейські відносини у міжвоєнний період», «Єврейські та українські жінки», «Україно-єврейські відносини у Канаді» тощо [10].

У канадському Торонто в 1999 році також вийшла найбільш повна бібліографічна збірка одного з керівників місцевої університетської бібліотеки та редактора видання *Forum Ukrainian Review* Андрія Григоровича «Єврейсько-українська бібліографія: частково анотована бібліографія видань англійською мовою», котра вмістила в себе всі значущі публікації із зазначеної теми, котрі вийшли англійською мовою за останні десятиріччя [11].

Лише у 1990-ті роки після більш ніж 70-річної перерви процес вивчення історії та культури радянських євреїв стає спільним для українських та зарубіжних дослідників. З цього періоду починаються наукові дискусії та активний обмін інформацією між дослідниками з України, Росії, США, Ізраїлю та інших країн, котрі вивчають різні аспекти історії євреїв Східної Європи на підставі своїх джерел та надбань вітчизняної історіографії. Прикладом саме такого дослідження, котре будувалося на даних як українських, так і американських джерел стала стаття, присвячена історії відвідувань американських євреїв України. Вона вийшла у 2000 році в часопису «Джуїш сошіал стадіес». В період створення у 1920-х роках «залізного занавісу» між СРСР та іншими країнами, подібні приїзди

іноземців були останніми вільними візитами до країни Рад за увесь період її існування. Тому дослідження історика Даниеля Соєра має важливе значення. Стаття написана на підставі спогадів відомого єврейського поета Джейкоба Гладштейна, котрий спілкувався із російськомовними американцями, котрі приїжджали до Одеси та інших українських міст у 1920-ті. В цей період подібні візити були досить розповсюдженими, так на підставі практичних порад і спогадів медиків-євреїв, котрі відвідували Радянський Союз, була створена спеціальна книга-путівник «Червона медицина» (Red Medicine), котра містила поради таких же туристів із числа колишніх одеситів, давали рекомендації про те, як треба поводити себе із представниками офіційних радянських органів, прикордонними структурами, про те, як працюють радянські медичні установи в СРСР тощо [12].

Для західних спеціалістів важливою дослідницькою проблемою стало дослідження розвитку мови ідиш, котра в цей час стає основою для культурної інтеграції євреїв України та допомагає у створенні унікального пласта єврейської культури. Дослідженню саме цього феномена була присвячена робота Давіда Шнеєра «Ідиш та створення радянської єврейської культури у 1918 – 1930 рр.», котра вийшла у Кембриджі в 2004 році [13]. Автор підкреслює, що єврейських активістів періоду 1920-х років слід характеризувати як пропагандистів радянської ідеології та підходів, а також національної єврейської ідеї. Окремий розділ своєї роботи вчений присвятив проблемі реформування мови ідиш [14].

Питання розвитку ідишистської літератури в Радянській Україні піднімалися у роботі професора Будапештського університету Зюши Гетеній, котра видала англійською мовою монографію «У вирі: історія російсько-єврейської літератури: 1860 – 1940». Історик єврейської літератури, котра є професором Інституту славистики університету ELTE у Будапешті, дає оригінальну періодизацію розвитку російсько-єврейської літератури: 1881–1882 роки, з 1882 по 1897 рік, з 1897 по 1917 та з 1917 по 1940 роки. При аналізі останнього періоду розвитку єврейської літератури професор Гетеній аналізує вплив асиміляції євреїв на розвиток літературного процесу на ідиш, відображення проблеми антисемітизму в літературі. Дослідник на підставі аналізу сотень творів, котрі виходили в єврейських часописах та газетах, доводить, що саме період 1860–1940-х років створив у світовій літературі феномен «російсько-єврейської літератури», котру не можна віднести ні до єврейської, ні до російської національної літератури [15].

У 2007 році у видавництві «Роумен і Літтелфілд» за редакцією Цві Гітельмана вийшла збірка з історії радянського єврейства під назвою «Революція, репресії та виживання: радянський єврейський досвід», в котрому особливий

інтерес має стаття доктора історичних наук Олега Будницького «Єврейські батальйони в Червоній Армії», в якій проаналізовано основні етапи в історії становлення та розвитку єврейських національних підрозділів у Червоній Армії в період громадянської та радянсько-польської війн [16].

Важливе дослідницьке завдання – осмислення історії радянського єврейства – виконує автор наступної роботи, виданної в США – книги під назвою «Неорганізовані маси: єврейська історія в колишньому Радянському Союзі» Харріт Круман. Автор задається питанням – як оцінити життя євреїв в складі інших народів СРСР, чи можна порівняти це з перебуванням євреїв у складі, наприклад, Римської або Австро-Угорської імперій. Головним висновком роботи американського публіциста Харріт Круман стало те, що життя євреїв в СРСР було дуже важким і мало суцільно трагічний характер, в зв'язку з тим, що, починаючи з 1920-х років євреї не могли вільно виїжджати з країни, їм нав'язували спосіб життя та іншу культуру тощо. Автор охоплює великий період єврейської історії – від створення СРСР до масової еміграції з Країни Рад у 1990-ті роки. Як зазначає Харріт Круман у цій монографії: «На фоні переслідувань, репресій, принижень, а також антисемітизму, котрий мав загрозливий характер, євреї з колишнього Радянського Союзу протягом довгої і трагічного періоду радянської історії були «козлами відпущення». Влада та суспільна думка покладали на них відповідальність за всі біди, будь-які соціально-економічні, політичні і суспільні проблеми. Загалом громадяни СРСР єврейської національності знаходилися під владою примх та політичних амбіцій авторитарних керівників СРСР, що змінювали один одного» [17].

У підсумку Харріт Круман не бачить ніякого позитивного впливу зовнішніх чинників на життя євреїв у період «культурного відродження» в 1920 – 1930-ті роки. Особливо ж характерним для радянської системи, вважає автор книги, була практика відмови у виїзді за кордон СРСР. Саме із нею була пов'язана кампанія, спрямована на підтримку «євреїв-відмовленців», розгорнута у 1970-ті роки у США і Ізраїлі, котра тривала до розпаду СРСР. Х. Круман зазначає, що відмова у виїзді – головна ознака закріпачення єврейського народу в СРСР, котра покликала до життя боротьбу за громадянські права представників сіоністського руху і «відмовленців». Критично висловлюється Харріт Круман й щодо сьогоденного єврейського життя на колишньому радянському просторі [18]. Її робота містить у собі інтерв'ю з 14 євреями-громадянами США, учасниками важливих подій, пов'язаних з вирішенням «єврейського питання» в СРСР, в тому числі з колишньою киянкою та відомою діячкою єврейського руху Галиною Кіпілер, а також «відмовленкою» Сонєю Гельман тощо [19].

У 2007 році у Сполучених Штатах була видана унікальна історична енциклопедія, присвячена різним аспектам життя єврейських жінок. До неї увійшли статті, котрі стосуються історії єврейського жіноцтва України, в тому числі участі жіноцтва у сіоністському русі, емансипації жінок у 1920-ті роки тощо. Видання підготовлено спеціалістами з гендерної єврейської історії за редакцією Паули Нуман і Далії Офер. Всього видання *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia* містить 1 698 біографічних нарисів, 330 статей і більш ніж 1 200 фотографій та ілюстрацій. Книга охоплює історію та досягнення відомих єврейських жінок починаючи з біблійних часів до сьогодення, вона містить науково-довідковий матеріал та іменний покажчик [20].

Важливою роботою у світовій історіографії стала надрукована у 2007 році видавництвом Read Books бібліографічна робота Пилипа Гріерсона «Книжки Радянської Росії, 1917 – 1942», в котрій дається огляд та аналіз унікальних праць, присвячених національній політиці Радянської влади у 1920-ті роки. Ці книжки вийшли у США та Великій Британії до початку Другої світової війни малими накладками, і тому є важливими історичними джерелами з історії українського єврейства періоду 1920-х років. При аналізі робіт автор, зокрема, зосереджує увагу на роботі Українського національного інформаційного бюро в Лондоні, котрий наприкінці 1930-х років друкував свою газету – Український бюлетень, в якому піднімалося питання україно-єврейських відносин у міжвоєнний період [21].

Але за даними Пилипа Гріерсона, найбільший інтерес становить українського єврейства викликало у представників американської історіографії. Так, ця тема стала об'єктом дослідження у книзі А.Ярмолинського «Євреї та інші національні меншини під Советами», котра була видана у Нью-Йорку в 1928 році. Важливим джерелом також стали книги Дж. Розенберга «По ступу: російський щоденник», котра була створена на підставі особистих вражень голови Єврейського американського комітету «Джойнт» під час візиту до Радянської Росії з 30 квітня до 27 травня 1926 року. Він описує успіхи влади у створенні колективних єврейських господарств на Півдні України та процеси кооперації серед євреїв в Україні. Другою роботою стала праця Д.Гольдберга «Зуссман бачить її через: переоцінка єврейської позиції під владою Советів» [22].

Крім того, Пилип Гріерсон у своїй праці аналізує два основні питання, котрі викликали в США дискусію стосовно становища українського єврейства в 1920-ті роки. Перше – це антирелігійна політика влади щодо іудейських громад, котра викликала появу таких публікацій як виданий у Лондоні центральним органом британського єврейства - Радою депутатів британських євреїв Меморандум щодо переслідування

владою іудаїзму в СРСР у 1923 році. Другий – це процес дискусії щодо створення єврейської автономії в СРСР та її заснування в Біробіджані. До таких робіт належать праці Ліфтвича «Що сталося з євреями?» (1936), книга спогадів лорда Марлі «Біробіджан» (1933) та Лілі Корбер «Пригоди на Сході» (*Adventures in the East*). Загальній концепції радянської політики щодо євреїв були присвячені дві книги А. Руппіна, котрі вийшли у штаті Масаचусетс у 1930-ті роки – «Євреї у сучасному світі» і «Єврейське минуле та майбутнє». Вони містили критичний аналіз документів Радянської влади щодо євреїв та єврейських громад у 1920-ті роки [23].

Тему соціальних перетворень в єврейській громаді розглянув також дослідник Джонатан Декель-Чен. Він простежив долю багатьох сільськогосподарських колоній на Півдні України, котрі були створені у 1924 році і закінчили своє існування під час трагедії Голокосту. Монографія створена на основі листування єврейських американських організацій та радянських державних органів. Автор досліджує процес інтеграції радянського єврейства, а також з'ясовує баланс політичних сил в єврейському середовищі того часу [24].

В цілому розвиток англо-американської історіографії єврейської історії України періоду 1920-х років в останні роки свідчить про зростаючий інтерес дослідників, які репрезентують англійський світ, до проблем історії України і єврейської меншини зокрема. Привертають увагу неодмінно велика кількість дисертаційних та дипломних праць, присвячених різним аспектам історії євреїв України у 1920-і роки, котрі захищаються кожен рік у провідних університетах США, Канади, Великої Британії. Крім того, розширюється коло дослідників, котрі займаються історією єврейства України професійно, та відкриваються нові наукові центри з вивчення східноєвропейського єврейства. Все це дає підстави сподіватися на подальший розвиток англо-американської історіографії історії євреїв України.

Однією з переваг західних дослідників цієї проблематики є те, що вони використовують у своїй науковій праці цінні документи і матеріали, що були вивезені у свій час представниками української єврейської еміграції, а також беруть численні інтерв'ю із безпосередніми учасниками тих подій.

На жаль, на даний час дослідження єврейської історії України періоду 1920-х років відбуваються за певних причин більш швидкими темпами за кордонами України. Поки що вітчизняним дослідникам не вдається «перехопити ініціативу» та створити знамі у світі наукові центри розвитку української іудаїки. Але зростаючий інтерес до історії євреїв України, а також різноманіття архівних і документальних матеріалів, зокрема на ідиш, котрі зберігаються в архівних установах та бібліотеках у

різних регіонах сучасної України, дають підстави сподіватися на те, що українська іудаїка отримає справжній науковий характер та буде розвиватися швидкими темпами. Саме в Україні зберігаються документи, які стосуються політики Радянської влади щодо єврейського населення, в тому числі боротьби із сіоністами, представниками єврейських націоналістичних партій тощо. Можливість опанувати цей масив документів та матеріалів дає великі

можливості саме для українського дослідника.

Найбільш перспективними напрямками розвитку цієї теми є дослідження літератури на ідиш періоду 1920-х років, вивчення аспектів еміграції євреїв з України до Європи, Палестини і Америки, а також соціально-економічних проблем життя євреїв у період нової економічної політики, участі їх у розвитку народного господарства, науки, культури та мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: About HURI: Research, Educational and Training Programs, Seminars and Conferences. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://huri.Harvard.edu/about.rep.html>
2. Див.: Soviet Religious policy and the status of Judaism in the USSR By Bohdan R. Wocurkiw // Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs. – 1970. – № 6. – P. 17.
3. History of Canadian Institute of Ukrainian Studies [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ualberta.ca/~cius/about/about-history.htm>
4. Див.: Jewish Studies in UK [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mucjs.org/jsstats06.htm#SOAS>
5. Там само.
6. Там само.
7. History and Aims of the EAJS // <http://www.eurojewishstudies.org/display.php?sectionid=6>
8. Там само.
9. Michael Stanislawski Potichnyj and Aster, Ukrainian-Jewish Relations // The Jewish Quarterly Review, LXXXIV, No.4 (April 1994).-P. 529.
10. Див.: Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990, 531 pp.
11. Gregorovich Andrew Jewish-Ukrainian bibliography: a selected annotated bibliography of resources in English.- Toronto: Forum, 1999.- 116 pp.
12. Див.: Soyer, Daniel. Back to the Future: American Jews Visit the Soviet Union in the 1920s and 1930s Jewish Social Studies – Volume 6, Number 3, Spring/Summer 2000 (New Series), pp. 124 – 159.)
13. David Shneer Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture, 1918-1930.-Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
14. Там само.
15. Див.: Zsuzsa Hetenyi In the Maelstrom: A History of Russian-Jewish Prose (1860-1940).- Budapest, Central European University Press, 2007.
16. Див.: Zvi Gitelman, Revolution, Repression, & Revival: The Soviet Jewish Experience (Rowman & Littlefield, 2007).
17. Harriet Kruman The Huddled Masses: Jewish History in the Former Soviet Union: First-hand interviews with the Emigres.- NY: Author House, 2008.- 340 pp.
18. Там само.
19. Там само.
20. Paula Hyman, Dalia Ofer Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia.- NY: Jewish Pubn Society, 2006.
21. Philip Grierson Books on Soviet Russia, 1917-1942.- London: Read Books, 2007.- 336 pp.
22. Там само.- P.114.
23. Там само.
24. Jonathan Dekel-Chen Farming the Red Land. Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941.- New Haven: Yale University Press, 2005- 366 pp.

О.В. ГОРОДЕЦЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПІВДНЯ УСРР СТОСОВНО ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У 1920-Х РР.

Городецький Олександр Володимирович - викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту

З проголошенням суверенітету перед Україною постало завдання забезпечити відповідність демократичних засад у республіці відносно всіх без винятку етнічних груп, що її населяють і які на демократичних засадах прагнуть відродити своє національне життя.

Відомо, що без глибокого аналізу минулого важко визначити основні принципи та головні напрямки національної політики у період становлення незалежної демократичної України. Особливої уваги заслуговує вивчення досвіду та розуміння процесів, пов'язаних з національно-культурним будівництвом у 1920-1930-х рр. Саме в цей час в Україні державна політика у сфері національних відносин здійснювалася за двома основними напрямками: «українізація» та робота серед національних меншин. У цей час багато було зроблено по залученню як корінного населення, так і представників національних меншин, зокрема поляків, до створення місцевих та центральних державних органів управління, громадських та культурних організацій, національних шкіл та вищих навчальних закладів, засобів масової інформації.

Історіографія вивчення проблеми роботи польських секцій радянських органів Півдня України охоплює невеликий за обсягом, але різноманітний масив літератури, починаючи з виступів партійно-державних діячів України тих років – В. Затонського, Г. Петровського, С. Косіора, В. Чубаря, О. Скрипника, О. Буценка, Д. Мануїльського, М. Черлунчакевича та ін. [17, 64; 23, 24; 18, 103; 32, 46; 24, 36; 25, 99-108; 4, 28; 20, 36; 30, 56]. У них основна увага приділялась питанням обґрунтування необхідності впровадження політики коренізації. Партійні діячі підкреслювали важливість і необхідність проведення політики по задоволенню національно-культурних запитів усіх народів, зокрема поляків, які проживали на території України.

Потім, з середини 1950-х й до початку 1990-х рр., публікації І. Грошева, М. Куличенка та Л. Болтенкової і дисертаційні дослідження – В. Вовка і Б. Чирка були першими спробами аналізу національної політики більшовиків стосовно національних меншин як у Радянському

Союзі взагалі, так і в Україні [6, 420; 19, 564; 3, 222; 5, 20; 31, 22].

З дисертаційних праць, що були захищені в роки незалежності України, слід відзначити досить цікаві дослідження: А. Дізанової, Н. Ставицької, І. Балуби, О. Бистрицької, В. Орлянського та ін. [16, 20; 26, 18; 1, 24; 2, 16; 21, 23; 22, 406]. Всі вони були присвячені різним проблемам життя національних меншин України у 20-ті роки минулого століття і в них були окремі сюжети з польської тематики (за винятком І.А. Балуби, наукова праця якого була повністю присвячена етнічним полякам УСРР у цей період).

Метою нашої розвідки є дослідження процесу створення системи заходів проведення культурно-просвітницької роботи серед польського населення співробітниками польських секцій при місцевих органах влади у південних регіонах України в першій половині 1920-х рр.

Відповідно до обраної мети визначено основні завдання дослідження: розкрити зміст, характер, основні напрямки і мету проведення культурно-просвітницької роботи польськими установами при державно-партійних органах влади в УСРР; показати процес формування та функціонування системи спеціальних державних органів у справах польського населення.

Як відомо, головною політичною метою в проведенні культурно-просвітницької роботи працівниками державно-партійних установ більшовицької влади, включаючи співробітників польських секцій на Півдні України серед місцевих етнічних поляків, була поступова їх радянська через заклади культури та освіти.

Представники регіональних органів нової влади проводили культурно-просвітницьку роботу з польським населенням Одеського, Миколаївського, Первомайського, Херсонського, Катеринославського (Дніпропетровського), Мелітопольського й Олександрівського (Запорізького) округів за однаковою ідеологічною схемою, лише з незначними відхиленнями від інструкцій ЦК польського бюро при ЦК КП(б)У. Нормативні документи вищого партійного органу з роботи серед польської національної меншини майже

нічим не відрізнялись від аналогічних документів ЦК польського бюро при ЦК РКП(б), тобто навіть сама організація роботи з етнічними поляками, включаючи і культурно-просвітній напрямок роботи, теж була прерогативою центру.

В усіх округах Південної України проводилися майже однакові заходи, наприклад створювався один і той же набір гуртків, незалежно від регіону, смаків і переваг місцевого польського населення. Однак, якщо порівнювати із ситуацією у дореволюційний період, то тут польська громадськість і співробітники польських секцій при губернських партійних комітетах, відзначали значний «культурний» прорив.

Центрами зосередження культурно-просвітницької роботи працівників місцевих органів влади у проведенні радянзації серед польської національної меншини були польські робітничі клуби. Ці польські установи культури були одночасно і місцем ідеологічної агітації представників правлячої партії. Більшовицька влада точно розраховувала, що клуби стануть культурним центром, для етнічних поляків, що жили в тій чи іншій місцевості. А це означало, що їх можна було контролювати й одночасно проводити серед них політичну й освітню роботу, головна мета якої полягала у поступовій радянзації польського населення.

Працівниками польських секцій за підтримки керівництва губернських і повітових органів влади у 1921 р. були створені польські робітничі клуби у містах Півдня України: Одесі, Балті, Первомайську, Катеринославі (Дніпропетровськ), Олександрівську (Запоріжжя) та ін. У них були організовані польські вечірні курси по ліквідації безграмотності та польські гуртки: молодіжні, драматичні, дискусійні, музичні тощо [29, 20; 12, 76; 11, 158].

Пізніше, наприкінці 1921 р., керівництво ЦК КП(б)У висунуло нову ідею, пов'язану з проведенням національної політики у радянській Україні. Для посилення політичного контролю політбюро запропонувало ідею створення інтернаціональних клубів, які б об'єднували всі чи кілька національних меншин, що мешкали у даному регіоні. Особливо це стосувалося тих населених пунктів, де громади національних меншин були незначні, а тому завідувачам місцевих національних клубів неможливо було належним чином проводити культурно-просвітницьку роботу, пов'язану з процесом радянзації в Україні. Однак не всі польські робітничі клуби ліквідували, тому й пізніше у деяких округах чи містах ці установи культури продовжували своє існування, а іноді співробітниками державно-партійних органів влади створювалися нові польські клуби.

Інтернаціональні клуби, як і польські робітничі клуби на Півдні України, перебували у підпорядкуванні керівника політосвітнього відділу, а також були під наглядом та ідейним

керівництвом завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом партійного комітету КП(б)У [28, 234].

У роботі інтернаціональних клубів брали активну участь завідувачі національними секціями, що склали колегію з керівництва клубної роботи. У тих випадках, де не було при партійних комітетах польських секцій, там завідувачі агітаційно-пропагандистських відділів призначали співробітника для роботи серед місцевих поляків, одержуючи дозвіл польської секції при губернському чи окружному партійному комітеті КП(б)У або ЦК польського бюро при ЦК КП(б)У [28, 234].

Створення польських шкіл працівниками державно-партійних органів влади в Україні, зокрема і в південних регіонах, мала певну політичну мету. Школа з її чіткою організаційно-системною структурою розглядалася більшовиками, як один із найбільш вдалих засобів розповсюдження політичного впливу правлячої партії на польську молодь. До того ж, цей вплив починався, так би мовити, з «чистої дошки», що само по собі виключало неприємні моменти «ламання» чи «ігнорування» у свідомості людей старих цінностей. Більшовицька влада, до того ж, одержувала політичні дивіденди з самого факту організації й підтримки польських національних шкіл, бо останні за царизму взагалі заборонялися.

Так, в Одесі вже в 1921 р. співробітниками місцевої польської секції було створено шість польських шкіл. Це були такі навчальні заклади: міська, пересипська, молдаванська, - польські початкові школи. Крім цього, були відкриті польська школа-комуна, польська школа грамоти і польська робітничо-вечірня школа для дорослих. В Одесі, у тому ж році, були відкриті: два дитячі садки, шість дитячих будинків, три робітничі бібліотеки й один педагогічний музей, а також при польському робітничому клубі для польських підлітків організували спортивну секцію [12, 76; 82-83].

На прохання завідувача польської секції Гутковського керівництво губернського виконавчого комітету у січні 1922 р. видало постанову про ліквідацію в Одесі польського дитячого інтернату, створеного духівництвом римсько-католицької церкви ще до Жовтневої революції. У приміщенні вже колишнього католицького сирітського притулку було відкрито ще одну польську школу-комуна [12, 83].

Зауважимо, що працівники Одеської польської секції активізували свою культурно-просвітницьку роботу не тільки у губернському центрі, а також і в повітах (округах - з 1922 р.).

Найбільш помітних успіхів у сфері освіти і культури у 1921-1929 рр. працівники польської секції при губернському партійному комітеті за допомогою місцевих поляків-активістів домоглися на півночі Одещини у Балтському повіті. У цьому

регіоні традиційно, з кінця XVIII ст., компактно проживала велика кількість етнічних поляків. Тому вже в липні 1921 р. у повітовому центрі – Балті було відкрито польський робітничий клуб, у приміщенні якого була польська початкова школа. Тоді ж у місті був створений польський дитячий будинок і при клубі була відкрита польська робітничка бібліотека [12, 83]. Пізніше, у квітні 1924 р., польський дитячий будинок у Балті був ліквідований. Сиріт відвезли до губернського центру і поселили у місцевому дитячому будинку [13, 161].

Починаючи з 1921 р., в Одесі за ініціативою завідувача польської секції Гутковського, були створені і стали регулярно проводитися методичні конференції для викладачів польських виховних та навчальних установ. На них співробітниками польської секції знайомили вчителів з новими (радянськими) методами викладання в школах, дитячих будинках і дитячих садках, насамперед згідно з методикою цивільного виховання дітей і підлітків у новій школі [12, 83].

Керівництво ЦК польського бюро при ЦК КП(б)У у січні 1922 р. констатувало, що відсоток неписьменних серед поляків України, включаючи і південні регіони, був не менший, ніж у більшості представників інших національностей, тобто в осіб польської національності був такий же рівень освіти, як в українців чи росіян [11, 24].

У Катеринославі, в листопаді 1921 р., під контролем завідувача польського бюро Карського і представника губернського партійного комітету Цукера був організований інтернаціональний клуб у приміщенні колишнього польського клубу «Огніс» [7, 15]. Офіційне урочисте відкриття його відбулося тільки 22 лютого 1922 р. Вітальне послання від польської секції зачитав її представник - Яворський, а після його виступу був проведений мітинг, на якому були присутні місцеві поляки і польські біженці. На ньому вихованцями польського дитячого будинку було виконано декілька революційних віршів [8, 4].

Цікава деталь: кінотеатр, організований при Одеському польському робітничому, а пізніше інтернаціональному клубі, і який демонстрував фільми на польській мові, користувався чималою популярністю серед місцевих жителів, що свідчило про значну кількість етнічних поляків серед городян. Цей кінотеатр приносив прибуток, який частково покривав недостатнє фінансування польських установ у клубі відділами політичної освіти Одеського губернського виконавчого і партійного комітетів. При цьому варто відзначити, що частина доходів від польського кінотеатру у 1921-1922 рр. регулярно надходила до комісії по збору допомоги голодуючим у Поволжі [12, 76, 82].

Драматичні гуртки Одеського, Балтського, Катеринославського та ін. польських робітничих (інтернаціональних) клубів влаштовували у

1921-1922 рр. благодійні спектаклі на користь голодуючих Поволжя. Ці благодійні заходи дозволили зібрати польським самодіяльним артистам кілька десятків мільйонів карбованців, що були передані комісії по збору допомоги голодуючим Поволжя.

В Одесі при клубі народів Заходу у квітні 1924 р. була відкрита польська бібліотека. У ній була створена читальня, що вважалось новинкою у подібних закладах. Польська бібліотека могла запропонувати читачу досить різноманітний набір друкованої продукції на польській мові, починаючи з газет, журналів, політичних брошур і літератури наукового і сільськогосподарського змісту та закінчуючи польською класикою. Бібліотека досить швидко стала вельми популярною серед читачів польської національності. На 15 травня 1924 р. до неї вже записалися 100 чоловік [13, 162].

У польській секції при клубі народів Заходу, невдовзі після організації першого гуртка у лютому 1924 р., вже у квітні того ж року з'явилися і нові гуртки: драматичний і загальноосвітній. Керівники цих гуртків вели активну і систематичну роботу серед польського населення, приділяючи особливу увагу молоді [13, 161-162].

Комсомольські осередки в польських селах на Півдні України чимало часу приділяли проведеному культурно-просвітницької роботи серед місцевої безпартійної польської молоді. Головним завданням комсомольців було поширення прорадянських настроїв серед молодих поляків і відповідно зменшення впливу на них з боку духівництва римсько-католицької церкви. Часткове досягнення цієї політичної мети здійснювалося поляками-активістами шляхом зміцнення всіх видів масової культурно-просвітницької роботи і створення різноманітних гуртків: драматичних, хорових, музичних, радіолюбителів, фізкультури та ін. [9, 88; 15, 21].

З 1925 р. на викладацькі курси підвищення кваліфікації, що знаходилися в Одесі, за рекомендацією завідувача польської секції при Одеському губернському партійному комітеті КП(б)У стали регулярно направляти учителів з польських навчальних закладів, розташованих в Одеському, Херсонському і Миколаївському округах. Такі курси підвищення кваліфікації в усіх регіонах України співробітниками місцевих органів радянської влади використовувалися не тільки для підвищення професійного рівня учителів, включаючи і з польських шкіл, але й для того, щоб провести серед них додаткову агітацію комуністичних ідеалів правлячої партії, що намагалися зробити викладачів політично «підкованими» і лояльними більшовицькому режиму [14, 11].

Зокрема, в Одеській губернії польських установ освіти і культури на 1 травня 1925 р. було – 14. Серед них: навчальних закладів – 7, бібліотек – 3, читалень – 2, дитячих будинків – 2. Окрім

цього, працювали 4 гуртки політичної грамоти (два в Одесі – 2 і по одному у Миколаєві і Херсоні) [14, 25].

У польських школах в Одесі, Миколаєві та Херсоні, а також у польських хатах-читальнях у сільській місцевості теж були організовані гуртки. Як правило, вони були хорові, драматичні і читацькі. Найбільш вдало була поставлена культурно-просвітницька робота у хатах-читальнях сіл Киселівка і Григорівка Херсонського округу. До речі, Киселівка була єдиним мононаціональним польським населеним пунктом у сільській місцевості Одещини, а Григорівка була змішаним за національним складом. Половину населення Григорівки складали поляки, а іншу половину – українці [14, 26].

Якщо порівнювати Одеський округ з Миколаївським чи Херсонським, то в цьому регіоні вже у 1926 р. була стабільна кількість читачів польської комуністичної газети «Серп». Щороку (1926-1929 рр.) в Одеському окрузі (більша частина призначалася для окружного центру) газета «Серп» поширювалася, досягнувши наприкінці 1920-х рр. – 460 примірників. При цьому на Одещині щороку поширювалося кількість газет, журналів, брошур і книг – близько 4 тис. прим. на загальну суму 1200 карбованців. У 1929 р. в Одеській губернії було близько шістдесяті передплатників періодичної преси польською мовою [13, 159, 161].

Ці дані дозволяють зробити висновок, що з 1921 р. до 1929 р. Одеський округ і, насамперед, окружний центр були центром поширення польської літератури на Півдні України.

В Одеському, Катеринославському, Мелітопольському, Запорізькому, Миколаївському, Первомайському і Херсонському округах у місцях найбільш компактного проживання польського населення з'явилися польські школи. В них викладання велося найчастіше на польській мові.

У польських навчальних закладів було безліч недоліків. У них хронічно не вистачало навчальних посібників, підручників та ін. Учителі були змушені вести уроки за підручниками, надруковани російською і українською мовами. До того ж, учителі у польських навчальних закладах мали низьку кваліфікацію (близько 40% з нижчою освітою).

ЦК польського бюро при ЦК КП(б)У створювало польські семирічні школи рівномірно так, щоб у кожному окрузі, у тому числі і в Південній Україні, була б хоча одна польська семилітка.

З метою полегшення доступу в ці центральні семирічні школи для дітей польської національності з сільської місцевості, головним чином для бідняків і середняків, були відкриті при навчальних закладах інтернати.

Одним з основних напрямків культурно-просвітницької роботи польських секцій України був напрямок, пов'язаний з організацією перепідготовки викладацького складу польсь-

ких закладів освіти. З цією метою у 1925 р. були створені центральні курси по підвищенню кваліфікації учителів польських навчальних закладів у Києві, що почали функціонувати з 6 червня і на них стажувалися 75 учителів (майже всі були винятково з сільської місцевості, з різних округів УСРР, у тому числі і з південних) [27, 21-23].

Серед слухачів більшість складали робітники і селяни, була невелика кількість вихідців із середовища польської інтелігенції. Такий добір слухачів і спричинив наступну проблему їхній низький рівень загальної підготовки. Найбільш бажаний для співробітників більшовицької влади, з погляду соціального стану, елемент (бідняки), не мали, як правило, достатньої загальноосвітньої підготовки для навчання на педагогічних курсах. Ця причина спонукала ЦК польського бюро спільно з керівництвом ЦК національних меншин (НМ) при ЦК КП(б)У створити у 1925 р. польський робітничий факультет [27, 23-25].

Постійні фінансові проблеми польських закладів освіти та культури, у тому числі і на Півдні України, фінансування яких велося зі спеціального фонду ЦК НМ при ЦК КП(б)У, в якому хронічно не вистачало коштів, змусило членів Політбюро ЦК НМ у 1921-1924 рр. неодноразово звертатися до керівництва ВУЦВКа з проханнями зобов'язати голів губернських виконавчих комітетів у кожному бюджетному році включати у місцевий бюджет: польські хати-читальні, будівництво польських навчальних закладів і зарплатню вчителів польських шкіл. Тільки у 1925 р. керівництво ВУЦВКа підтримало ці прохання і віддало відповідний наказ державним установам у регіонах УСРР [10, 42].

У жовтні 1925 р. на засіданні Одеського окружного виконавчого комітету відбувся скандал. Представники місцевої польської секції при окружному партійному комітеті КП(б)У були обурені з приводу байдужості працівників відділу народної освіти при Одеському окружному виконавчому комітеті до проблеми однієї з польських шкіл Одеси, що була пов'язана з ненаданням їй нового приміщення. Даний польський навчальний заклад знаходився в зовсім непристосованому будинку, і це в період розпаду навчального року. Керівництво Одеського окружного виконавчого комітету розуміло і співчувало злидням польської школи, але не мало можливості їй допомогти [14, 19].

Культурно-просвітницька робота, що проводилася співробітниками республіканських і регіональних органів влади серед представників польської національної меншини майже в усіх регіонах УСРР, у тому числі і на Півдні України, незважаючи на відверту ідеологічну спрямованість, несла в собі і позитивний елемент. Створення польських робітничих або інтернаціональних клубів, організація різноманітних польських

гуртків, видання польської преси, відкриття і підтримка польських навчальних закладів у містах і селах у південних регіонах України дозволяли місцевому польському населенню зберегти свою етнічну самоідентичність, наскільки це було можливо в багатонаціональному оточенні.

На думку автора, оцінюючи стан вивчення проблеми створення системи заходів по проведенню культурно-просвітницької ро-

боти серед польського населення на Півдні України, слід відзначати, що багато проблем національно-культурного будівництва серед поляків в УСРР у цей період так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, досить мало вивчена проблема створення, розвитку та ліквідації системи закладів освіти і культури організованих для польського населення в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. XX ст.: Автореферат. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – С. 24.
2. Вистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 16.
3. Болтенкова Л.Ф. Интернационализм в действии. – М., Мысль, 1988. – С. 222.
4. Буценко О.І. Радянське будівництво і національні меншини на Україні. – Харків, Друкарня «Укр. Робітник», 1928. – С. 28.
5. Вовк В.П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921-1925 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.01. // Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1977. – С. 20.
6. Грошев И.И. Исторический опыт КПСС по осуществлению Ленинской национальной политики. – М., Мысль, 1967. – С. 420.
7. Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. П. 1. - Оп. 1. - Спр. 541.
8. Там само. - Ф. П. 1. - Оп. 1. - Спр. 1018.
9. Державний архів Запорізької області. - Ф. П. 1. - Оп. 1. - Спр. 743.
10. Там само. - Ф. Р. 576. - Оп. 1. - Спр. 13.
11. Державний архів Одеської області. - Ф. П. 3. - Оп. 1. - Спр. 556.
12. Там само. - Ф. П. 3. - Оп. 3. - Спр. 94.
13. Там само. - Ф. П. 3. - Оп. 3. - Спр. 237.
14. Там само. - Ф. П. 3. - Оп. 3. - Спр. 303.
15. Там само. - Ф. П. 3. - Оп. 1. - Спр. 811.
16. Дизанова А.В. Развитие национальных культур на Украине в 20-е годы (на материалах Южного региона): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Одесса, 1992. – С. 20.
17. Затонський В.П. З питань національної політики на Україні. – Харків, Урядова друкарня ім. Фрунзе М.В., 1926. - С. 64.
18. Косиор С.В. Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине. – М., Политиздат, 1933. – С. 103.
19. Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. – М., Мысль, 1972. С. 564.
20. Мануїльський Д.З. Національна справа на V конгресі Комінтерну. – Харків, Червоний шлях, 1924. – С. 36.
21. Орлянський В.С. Національні меншини України в XX столітті: соціально-політичні аспекти проблеми. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Київ, 1991. – С. 23.
22. Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920-1930-ті роки. Дис. на здоб. н. ст. д-ра. іст. н. – Запоріжжя, 2003. – С. 406.
23. Петровський Г.І. 10 років Жовтня: Вступна промова на другій сесії ВУЦВК (десяте скликання). 8 жовтня 1927 р. - Харків, Друкарня «Укр. Робітник», 1927. – С. 24.
24. Скрышник Н.А. О теории двух культур: Основные линии национальной политики на Украине. – Харьков, Правительственная типография им. Фрунзе М.В., 1926. – С. 36.
25. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національних меншостей України) // Український історичний журнал. – 1989. - № 11. – С. 99-108.
26. Ставицька Н.П. Діяльність Всеукраїнської Академії Наук з дослідження історії та культури національних меншин в Україні в 20-30-ті рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 1994. – С. 18.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 166. - Оп. 5. - Спр. 828.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України - Ф. П. 1. - Оп. 20. - Спр 748.
29. Там само. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 814.
30. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Харьков, Пролетарий, 1925. – С. 56.
31. Чирко Б.В. Борьба Коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП (б) по национальному вопросу (1923-1927 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.01.// Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. - К., 1983.- С. 22.
32. Чубарь В.Я. Советская Украина: Доклад в Президиуме ЦИК СССР. 5 декабря 1924 г. – Харьков, Пролетарий, 1925. - С. 46.

Л.М. МАРЦЕНЮК

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СОЮЗНОЇ ДЕРЖАВИ (20 – 30-ті РОКИ ХХ ст.)

Марценюк Лариса Миколаївна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту підприємництва «Стратегія», кандидат історичних наук

На початку 20-х років завершився процес підпорядкування українських управлінських структур московському центру, що відбувався впродовж 1918–1922 рр. Централістична політика Кремля, спрямована на збереження територіальної цілісності колишньої Російської імперії, привела до створення «двоповерхової» конструкції союзної держави – федеративної формою, унітарної змістом, яка при подальшому ущемленні суверенних прав національних республік набирала форми наднаціональної унітарної держави.

З'ясування політико-правового статусу УСРР у системі союзної держави важливо як у площині науково-пізнавальної для відтворення історичного минулого, так і в практично-політичній, оскільки сучасний процес українського державотворення передбачає використання досвіду минулого в інтеграційних процесах, формуванні виважених позицій політичних партій і їх лідерів, виходячи з національних інтересів України.

У радянській історіографії на характер висвітлення радянського національно-державного будівництва впливали політична ситуація та залежність історичної науки від партійної комуністичної ідеології, які вели до появи стереотипу при висвітленні проблем. Створення СРСР зображалося як торжество ленінської національної політики і єдина умова за якої республіки в тісному братерському союзі змогли досягти розквіту; підкреслювалась рівність усіх суб'єктів федерації нового радянського типу, їхня внутрішня незалежність і суверенність.

Тільки з проголошенням державної незалежності України та краху обов'язкової для всіх комуністичної ідеології утверджується діаметрально-протилежний погляд як на сам процес формування союзної держави, так і на її сутність. На початку 90-х років науковці проявляють все більшу одностайність, доводячи відсутність принципу добровільності радянських республік при створенні СРСР та його правового оформлення. Завдяки таким дослідженням стає зрозумілою ситуація, в якій опинилася радянська Україна та її державно-партійне керівництво на завершальному етапі збиран-

ня земель колишньої Російської імперії в нову імперію – «двоповерхову федерацію».

Торкаються проблем союзного будівництва дослідники Л.Нагорна[9], Л.Салига[12], В.Чехович [14, 503-506], які розкривають позицію України та її керівних діячів, спрямовану на збереження суверенітету УСРР у період конституційного оформлення СРСР. Вони акцентують увагу на тому, що ігнорування Українського проекту Союзного договору вело до випаровування решткою суверенітету союзних республік упродовж другої половини 20-х років та встановлення надцентралізованої унітарної держави. Але які права були відчужені та як відбувався цей процес – дослідники відповіді не дають.

Розподіл повноважень між центром та радянськими республіками на основі Союзного договору 1922 року досліджує О.Мироненко [14, 408-410], роблячи при цьому висновок про відсутність будь-якого суверенітету союзних республік та констатуючи (без наведення аргументів) у подальшому безмежне розширення компетенції центру і звуження прав республік.

Розходження між задекларованими правами України і дійсністю стосовно встановлення та зміни кордонів розглядають Б.Білик, О.Дубрава [2], В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук [3], Ф.Заставний [4]. Дослідники В.Колесник та В.Васильєв [5] звертають увагу на позбавлення прав вищих органів влади союзних республік на початку 30-х років на практиці регулювати питання про громадянство, що теж обмежувало компетенцію республіканських урядів.

Ґрунтовні узагальнюючі висновки щодо сутності етнонаціональної політики більшовицько-радянської держави 20-30-х років зроблені в монографії Л.Новохатька [10]. У загальному плані вони зводяться до того, що ця політика виявилася засобом для досягнення класових цілей і не мала на меті розбудову організаційно-правових засад державного суверенітету національних республік, що монопартійна політична система організації суспільства зумовлювала формування унітарної держави тоталітарного типу.

Серед наукових досліджень слід виокремити монографію С.Кульчицького [7] та створений під

його керівництвом 3-й том «Політичної історії України», що має назву «Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)» [11]. На основі величезного фактичного матеріалу С.Кульчицький аналізує економічні та політичні процеси, виходячи з концепції комуністичної доктрини, яку прагнули реалізувати більшовики. Концептуальними засадами стосовно нашого дослідження є аналіз форми і суті української радянської державності, її політичного феномена та висновок щодо симбіозу «компартійної диктатури з владою радянських органів, який давав можливість конструювати державу в довільних формах» [11, 14]. Певний інтерес для дослідження мають праці істориків, політологів, публіцистів української західної діаспори. Змістом своїх узагальнень і висновків вони кардинально відрізнялися від радянської історіографії. Дослідники підкреслювали істотний момент у національній політиці більшовиків від початку створення партії: прагнення до створення централізованої держави.

У правовій оцінці СРСР та статусу в ньому України думки дослідників західного зарубіжжя розходилися. О.Юрченко, один з провідних фахівців у галузі державного права та національних відносин у колишньому СРСР, робить наголос на правових аспектах відносин радянських республік. На його думку, радянські республіки ще до утворення СРСР в реальності являли собою унітарне ціле, хоч зовні це утворення нагадувало конфедерацію [24]. Зasadовим стосовно такого об'єднання було незафіксоване комуністичне право, яке вело до деформації федеративної природи СРСР, наближаючи його до унітарної держави.

Зовсім іншу позицію займали Д.Андрієвський [1] та Д.Соловей [13], які оцінювали політичний статус України як колонії у складі імперії. Колоніальний статус вони пов'язували з відсутністю в Україні власної армії, грошової системи тощо. На нашу думку, при такій аргументації ігнорується той факт, що суб'єкти федерації при об'єднанні зобов'язані делегувати частину своїх суверенних прав на користь союзних органів, що єдині збройні сили, грошова система, митна служба, спільний (федеральний) уряд, що діє поряд з урядами суб'єктів федерації, громадянство тощо є ознаками будь-якої федерації світу.

Цікаво, що в самій діаспорній літературі знаходимо спростування визначення статусу України як колонії у складі радянської імперії. Коментуючи лист відомого історика О.Оглоблінна, не менш відомий історик І.Лисяк-Рудницький відзначає, що термін «колоніалізм треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава – метрополія експлуатуючи завойовану країну в своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої і на його переконання Україна колонією не була» [8,168].

Втім варто зазначити, що через об'єктивні обставини дослідники західної діаспори були обмежені в доступі до архівних матеріалів і свої дослідження здійснювали на підставі опосередкованого звертання до джерел, що зменшує наукову цінність їхніх праць.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури свідчить про те, що, незважаючи на цінність нагромадженого матеріалу та зроблені висновки, дослідники торкаються лише загальних тенденцій розвитку СРСР як унітарної держави; належна увага дослідженню державного статусу УСРР у системі союзної держави ще не приділялася.

У своєму дослідженні, користуючись переважно першоджерелами, ми спробуємо визначити політичну правосуб'єктність України в системі союзної держави в умовах утвердження тоталітаризму; показати відчуження формально задекларованих прав на внутрішній суверенітет внаслідок посилення централістичних тенденцій упродовж 20-х – початку 30-х років.

Входження (через формальне об'єднання) УСРР до союзної держави суттєво змінювало її правовий статус. Об'єднання диктувало (і це цілком закономірно) необхідність обмеження суверенних прав України як суб'єкта федерації. Делегувавши свої повноваження в галузі міжнародних відносин центру, УСРР перестала бути суб'єктом міжнародного права, але не була позбавлена державно-правового статусу як такого. Як у конституційних доповненнях 1925 р., так і в самій Конституції УСРР 1929 р. УСРР розглядалася як суверенна договірна держава (ст. 3), яка має свою державницьку атрибутику: конституцію, герб, прапор, гімн, столицю. Зовнішніми виявами суверенності були проголошені як у Конституції СРСР, так і в Конституції УСРР права на власну установчу (законодавчу) владу, власну компетенцію вищих органів влади та управління, право на самовизначення, включаючи і право виходу з Радянського Союзу. Загалом суверенітет УСРР обмежувався лише в зазначених у Конституції республіки межах і лише в тих галузях, що їх було віднесено до компетенції СРСР. Поза цими межами республіка мала здійснювати свою державну владу самостійно.

Проте центр подбав про арсенал правових (і не тільки правових) засобів, здатних звузити сутність радянської федерації настільки, наскільки вважав за потрібне – залежно від обставин і «революційно-класової доцільності».

Одним з таких «правових» засобів було встановлення союзною Конституцією 1924 р. загальних засад керівництва щодо об'єднаних (союзно-республіканських) та республіканських наркоматів. Під виглядом загальних засад керівництва насправді діяли тенденції до централізації, що на практиці вилилися в обмеження задекларованого суверенітету УСРР, як і інших союзних республік.

Ще до прийняття Конституції II з'їздом Рад

(з набуттям нею чинності в липні 1923 р.) ці тенденції стали досить відчутними. Якщо не сказати, що вся повнота влади (як законодавчої, так і виконавчої) фактично перепідпорядковувалася державним союзним органам. Щоправда, республіканські органи ще мали певні можливості висловлювати офіційні протести з приводу такого розвитку подій. Так, у протесті ВУЦВК УСРР в грудні 1923 р. на адресу ЦВК і РНК СРСР під грифом «Цілком таємно» відзначалося, що «суверенітет союзних республік свідомо ігнорується деякими центральними органами Союзу і його окремими представниками» [15, 42]. Конкретно йшлося про порушення суверенітету республіки у зв'язку з втручанням союзних органів щодо змісту законопроекту про порядок здавання в оренду та оплату торговельно-промислових підприємств, розпорядження про вибори до місцевих Рад, законопроектів, що стосувалися земельних справ, охорони здоров'я. Стосовно останнього центр намагався нав'язати своєрідну централізовану систему фінансування, згідно з якою кошти, передбачені для України, відпускалися з загальносоюзного бюджету наркомату охорони здоров'я РСФРР [15, 42-42] Своєї корективи центр намагався внести навіть у республіканський законопроект про посвідчення особи.

У галузях, що були підвідомчі об'єднаним наркоматам, встановлювалася система опіки союзних республік, яка відводила формально суверенним суб'єктам федерації у галузі фінансів, народного господарства, праці, РСІ роль «простих виконавців розпоряджень союзних органів» [15, 43].

Особливо негативно на господарсько-адміністративному житті УСРР позначилася надмірна централізація фінансів. Республікам надавалося право мати свої бюджети, що були складовими частинами загальносоюзного бюджету, який затверджувався ЦВК СРСР. Затверджувався не лише «в цілому», а й конкретно у прибутковій та видатковій частинах. Більше того, ЦВК СРСР визначав перелік прибутків та розмір прибуткових відрахувань, що йшли на утворення республіканських бюджетів.

Республіканське керівництво неодноразово зверталось до союзного центру з проханням надати можливість формувати свій власний бюджет, який би базувався на можливостях республіки й максимально враховував її потреби, можливості й особливості розвитку економіки, всієї соціально-економічної інфраструктури. Так, на засіданні Конституційної комісії РНК УСРР 17 вересня 1923 р. Наркомату фінансів УСРР доручалося разом з проектом бюджету республіки подати проект клопотання перед союзними органами про дозвіл наркомату фінансів ввести додаткові податки та збори з метою створення бюджету УСРР, а також ввести відрахування від загальносоюзних податків і прибутків у республіканський бюджет [16, 13].

Подібні звернення до союзних органів були неодноразовими. Але доповідна записка до Президії ВУЦВК від 24 лютого 1927 р. за підписом заступника наркома юстиції Михайлика і члена Колегії наркомату юстиції Мазуренка свідчить про те, що в галузі бюджетних взаємовідносин права союзних республік залишалися ще нерегульованими. Автори записки звертають увагу на те, що всупереч «Положенню про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік», затвердженому II сесією ЦВК СРСР 2-го скликання, Президія ЦВК СРСР встановлювала точні розміри зборів судових та адміністративних установ як об'єднаних, так і республіканських відомств. Замість встановлення загальних засад, законодавство СРСР втручалось в організацію та діяльність місцевих фінансових апаратів. Видане в травні 1927 р. «Положення про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» тільки підтверджувало фінансову залежність республік, фіксуючи, що «бюджети союзних республік затверджуються ЦВК СРСР за балансовими зведеннями прибутків і видатків кожної радянської республіки» [6, 75].

Відрахування в союзний бюджет, що ґрунтувалися на принципі пропорційності від усіх республік, не враховували питомої ваги їхніх господарських комплексів. Крім того, існуючий порядок затвердження бюджетів, втручання союзних органів (наркомату фінансів, Держплану, РПО, Президії ЦВК СРСР) перетворювали конституційно задекларовані бюджетні права уряду УСРР на фікцію.

Обмеженість суверенітету республіки та централізаторські тенденції центру ставали ще більш відчутними під час подальшої роботи над загальносоюзним законодавством, зокрема при опрацюванні положень про діяльність наркоматів. Про це свідчила низка протестів РНК УСРР та ВУЦВК на адресу різних союзних органів. За нашими підрахунками, тільки за два роки (грудень 1923 – січень 1926 р.) до ЦВК СРСР було направлено 22 протести на постанови центральних союзних органів. З них 10 не розглядалися взагалі, знято з розгляду – 1, відкладено – 1, передано в інші відомства – 2, задоволено тільки 5 протестів [23, 1-37].

У подальшому кількість протестів зростає. Як видно з пояснювальної записки Оргінстру ВУЦВК за 1926–1927 рр., уряд УСРР висловив свою незгоду як із законодавчими актами союзних органів, так і з розпорядженнями союзних відомств з 52 питань, що охоплювали майже всі галузі державного управління [21, 60]. Загальною тенденцією органів Союзу, підкреслювалося в документі, є прагнення «розширити рамки Конституції в напрямі зміни суверенітету союзних республік, централізувати керівництво діяльністю закладів, що підвідомчі наркоматам союзних республік, та регламентувати, іноді найдетальніше, моменти поточної роботи з тих питань, які повинні бути віднесені до компетенції союзних республік» [23, 60].

З позиції українського уряду постанови та розпорядження вищих органів влади СРСР за своїм внутрішнім змістом поділялися на чотири основні групи: пряма невідповідність Конституції СРСР; втручання в компетенцію органів союзних республік; необґрунтовані економічною доцільністю прагнення до централізації; регламентація другорядних питань поточного управління [21, 60]. Перелічені тенденції були характерні для діяльності передусім таких союзних органів, як РНК СРСР, Рада Праці та Оборони СРСР, Секретаріат ЦВК СРСР.

Зазначені тенденції буквально перекреслювали постанову Президії ЦВК СРСР від 18 квітня 1924 р., якою союзним республікам надавалося право на додаткове законодавство, щоправда на підставі загальносоюзних «директивних норм» [17, 251]. Проте навіть обмежене «директивними нормами» право рідко реалізовувалося на практиці, оскільки конституційна невизначеність взаємовідносин між РНК СРСР та РНК УСРР часто призводила до скасування постанов республіканського уряду і видання натомість постанов, що суперечили законодавству союзної республіки. Хоча ще в жовтні 1923 р. при розгляді «Положень про ЦВК і РНК СРСР» у постанові Конституційної комісії УСРР чітко (і далекоглядно!) зазначалося, що РНК СРСР згідно із статтею 37 Конституції СРСР є лише виконавчим і розпорядчим органом і тому «не може видавати декрети і постанови, що суперечать законодавству окремих республік, а в разі необхідності видання подібних постанов чи декретів виносити їх на розгляд до ЦВК СРСР» [16, 2].

Крім того, у постанові містилося принципове (з погляду забезпечення суверенних прав республіки) положення про те, що стосовно діяльності самостійних наркоматів РНК СРСР не може здійснювати ніяких заходів розпорядчого характеру. Але це протиріччя так і не було подолане, що негативно позначилося на здійсненні суверенних прав республік в економічній сфері, створенні власного законодавства.

Особливо багато нарікань з боку уряду УСРР викликало надання занадто широких повноважень Раді Праці та Оборони СРСР. Згідно з Конституцією СРСР 1924 р. Президії ВУЦВК було надано право опротестовувати в тих чи інших випадках постанови Президії ЦВК СРСР перед сесією ЦВК СРСР (ст. 53), постанови РНК СРСР – перед Президією ЦВК СРСР (ст. 42) і припиняти чинність постанов народних комісаріатів та центральних органів СРСР, що діють на правах комісаріатів (ст. 59). Не передбачена Конституцією СРСР та створена при союзному уряді лише як комісія, РПО СРСР, коло діяльності якої охоплювало всі галузі господарського та економічного життя, не підпадала під дію жодної з перелічених статей і була поставлена в розряд тих вищих органів, постанови яких не можуть бути навіть призупинені. Тож діяльність такого органу була нічим іншим,

як втручанням у внутрішні справи республіки, зокрема в ті галузі її життєдіяльності, які не підлягали союзним чи союзно-республіканським наркоматам.

На численні доповідні записки ВУЦВК УСРР, в яких висловлювалася незгода з постановами РПО, Президія ЦВК СРСР, ґрунтуючись на формальному моменті, що стаття 59 Конституції СРСР не згадує про РПО, скасовувала всі постанови ВУЦВК про призупинення рішень РПО. На прохання регламентувати права РПО та внести чіткість у відносини цього органу з органами союзних республік Раднарком СРСР прийняв постанову від 14 липня 1927 р. про те, що ЦВК союзних республік не мають права призупиняти постанови РПО, а мають право тільки подавати протести після шестимісячного строку з дня їх прийняття [18, 270]. Тим самим установча влада в Україні була поставлена в правосу́б'єктному відношенні нижче, ніж комісія РНК СРСР.

Перманентне наростання централізаторських тенденцій з боку союзних органів спостерігалось і в практиці діяльності Секретаріату ЦВК СРСР, існування якого, до речі, не передбачалося ні Конституцією СРСР, ні «Положенням про ЦВК СРСР». Створений як апаратний орган ЦВК для розв'язання внутрішніх та організаційних питань, Секретаріат ЦВК з 1926 р. став надсилати протоколи своїх засідань до ВУЦВК [21, 76] та вимагати пояснень тих чи інших дій вищого органу влади УСРР [18, 270]. Як зазначалося в протесті ВУЦВК, надісланому в Конституційну комісію, Секретаріат ЦВК СРСР тим самим порушував норми конституційних взаємовідносин між Союзом та союзними республіками. У цьому випадку, говорилося в протесті, мова могла йти лише про подання вищим органом державної влади України висновків на законопроекти Союзу, але не про пояснення своїх дій [18, 270].

Очевидним порушенням конституційних прав союзних республік та обмеженням їх суверенітету було розв'язання питання про встановлення строків опротестування законодавчих актів союзних органів. Конституція СРСР взагалі не встановлювала ніяких строків для подань протестів. Але ЦВК СРСР протокольною постановою від 14 серпня 1925 р. встановив місячний термін з дня набуття чинності того чи іншого законодавчого акту [17, 320]. У зв'язку з занадто обмеженим часом, який не давав змоги проаналізувати належним чином законодавчі акти, Президія ВУЦВК надіслала ЦВК СРСР прохання про перегляд цієї постанови. Відповідною постановою останнього строки опротестування були збільшені до двох місяців, що принципово мало що міняло. Повторний протест уряду України на засіданні РНК СРСР у жовтні 1926 р. було взагалі відхилено [22, 24].

Неприховано дискримінаційною була й сама техніка складання союзних законопроектів, яка применшувала права союзних республік

порівняно з правами РСФРР. Законопроекти редагувалися таким чином, немовби вони обмежувалися лише однією територією РСФРР: в них містилися посилення й кодифікаційні зведення законодавства лише РСФРР, незважаючи на той факт, що в союзних республіках з відповідних питань існувало своє власне законодавство, узгоджене з конституційними нормами. У надісланому на адресу ЦВК і РНК СРСР протесті ВУЦВК відзначалось порушення статті 3 Конституції СРСР про суверенітет республік, який мав бути обмежений лише за питаннями, що належать до компетенції Союзу. Як зазначалося в протесті, «законопроекти Союзу викладаються у вигляді постанов про поширення певного закону РСФРР на всю територію Союзу, зовсім не звертаючи уваги на те, що цим надають органам РСФРР права діяльності на всій території Союзу, і таким чином у значних галузях правовідносин прирікаються на підпорядкування закладам однієї з республік» [16, 43].

З метою усунення такої практики ВУЦВК пропонував проект, що захистив би суверенні права республік: «Зобов'язати заклади і посадових осіб СРСР змінити засвоєну тактику редагування союзного законодавства, за якою законопроекти, що підлягають дії на всій території СРСР, констатуються лише на законодавстві РСФРР і мають посилення на законодавство лише названої однієї з республік» [16, 45].

Порушенням конституційних норм взаємовідносин між союзними республіками на користь РСФРР та виявом переваги її серед інших республік – членів СРСР – була практика звернень ЦВК РСФРР з тих чи інших питань безпосередньо до губернських (пізніше – окружних) виконкомів, які, у свою чергу, давали відповіді, не ставлячи до відома республіканські органи влади та управління. Такі випадки були непоодинокими, тому в циркулярі, виданому ВУЦВК у квітні 1924 р. й адресованому всім губернським виконкомом, вказувалося на неприпустимість звернень ЦВК республік з будь-якими розпорядженнями до губвиконкомів та прийняття останніми розпоряджень і запитів без негайного ознайомлення з ними ВУЦВК, навіть у тих випадках, коли зносини ведуться з питань, підвідомчих загальносоюзним наркоматам [19, 270].

Під кінець 20-х років, у міру того як утверджувалася тоталітарна система в Радянському Союзі, централізаторські тенденції в усіх сферах суспільного життя помітно посилювалися, особливо у діяльності наркоматів. Кожна з їх реорганізацій, що відбувалися наприкінці 20-х – на початку 30-х років одна за одною, вела до звуження сфери управління як республіканських, так і союзно-республіканських наркоматів на користь союзних, унаслідок чого Україна позбулася тих мізерних залишків економічного суверенітету, які мала до цього. У липні 1929 р. рішенням ВРНГ СРСР були скасовані окремі

українські трести, які тепер включалися до складу всесоюзних промислових об'єднань. Постановою II сесії ЦВК V скликання від 15 грудня 1930 р. був ліквідований республіканський наркомат внутрішніх справ, а його функції спочатку розподілялися між окремими відомствами УСРР [6, 128-129], пізніше згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. був утворений загальносоюзний комітет внутрішніх справ [6, 150-151].

На початку 30-х років ВРНГ, що належала до об'єднаної сфери управління, перетворилася на загальносоюзний наркомат важкої промисловості, а ВРНГ УСРР увійшла до новоствореного наркомату легкої промисловості. Були утворені також загальносоюзні наркомати лісової та лісопереробної промисловості та забезпечення СРСР, куди ввійшла харчова промисловість, у тому числі й України. Якщо в 1924 р. існувало 5 союзних наркоматів, 5 союзно-республіканських та 6 республіканських, то на середину 30-х років налічувалося 12 загальносоюзних і 3 об'єднані [6, 161], натомість республіканських залишалось тільки чотири: юстиції, освіти, охорони здоров'я та комунального господарства [6, 161]. Але встановлені Конституцією СРСР 1924 р. загальні засади керівництва стосовно освіти, судочинства, охорони здоров'я, які надавали республіканським органам певні можливості впливати на найбільш масові сфери життєдіяльності суспільства, фактично скасовувалися. Відтепер за верховною владою України залишалось право не видавати свої закони, що регулювали б зазначені галузі, а лише дублювати закони, які видавалися владними структурами союзного центру. Не могли вони бути більш-менш самостійними ще й тому, що не мали достатньої власної фінансової бази.

Централізація позначалася і на ролі в житті республіки Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який згідно з Конституцією УСРР був центром системи державних органів республіки. Ще в попередні роки він не мав повноти влади і в своїй роботі керувався постановами всесоюзних з'їздів Рад СРСР, ЦВК СРСР та директивами РКП(б). На початку 30-х років його роль звузилась ще більше і зводилась до схвалення та надання законності рішенням партійного центру. Про послаблення ролі всеукраїнських з'їздів Рад свідчить і порушення термінів їх скликання. Так, перерва між XII і XIII з'їздами була 4 роки в той час як Конституцією УСРР передбачалося проведення їх раз на 2 роки.

З метою ще більшого послаблення урядів союзних республік та посилення контролю з боку центру в 1931 р. при республіканських РНК створювалися спеціальні комісії, які повинні були стежити за виконанням директив Москви.

Таким чином, упродовж 20-х років в умовах утвердження тоталітарної системи та посилен-

ня централістичної політики Москви, відбувається систематичне та невпинне звуження прав України. Згідно з Конституцією СРСР 1924р. Україна ще мала певні права і фактичний статус автономії у складі СРСР, але внаслідок централізації влади наприкінці 20-х – початку 30-х років Україна перетворюється в національний регіон унітарної держави.

Для з'ясування політичної правосуб'єктності України в 20-30 – ті роки необхідне всебічне вивчення проблеми спільними зусиллями правників, істориків, економістів та політологів. У подальшому важливо з'ясувати економічні відносини УСРР із центром, що пролле світло на реальний політичний статус у системі союзної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. – Париж: Націоналістичне видання в Європі, 1958. – 108с.
2. Білик Б.І., Дубрава О.П. Встановлення кордонів України (1917 – 1925 роки) // Вісник Київського університету. Історія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1994. – Вип. 22. – С. 94 – 101.
3. Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994 – 168с.
4. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1992. – 174с.
5. Колесник В.Ф., Васильєв В.Ю. Погляди українських націонал-комуністів кінця 20-х років на деякі проблеми економіки і державного будівництва України // Вісник Київського університету. Історія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1994. – Вип. 22. – С. 48 -57.
6. Конституции и конституционные акты Союза ССР 1922 – 1936 гг.: Сб. док. – М.: Издательство Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1940. – 214с.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996. – 396с.
8. Лисак-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 168.
9. Нагорна Л.П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20 – ті роки кризь призму 90 – х // Укр. істор. журн. – 1993. - №1. – С. 13 – 24.
10. Новохатько Л.М. Проблеми соціально економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – 316с.
11. Політична історія України. ХХ століття: В 6 – ти Т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3. – 445с.
12. Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923рр.) // Укр. істор. журн. – 1992. - №1. – С. 115 – 124.
13. Соловей С.Ф. Україна в системі советського колоніалізму – Мюнхен: Видання Інституту для вивчення СРСР, 1959. – 199с.
14. Українське державотворення : невитребуваний потенціал: Словник-довідник. // За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560с.
15. Центральний державний архів вищих органів державного управління України (на далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арх. 45, 42 – 42 зв., 43.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арх. 2, 13, 43, 45.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 59. – Арх. 137, 251, 310, 320.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1742. – Арх. 270.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1745. – Арх. 270.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арх. 98.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 180. – Арх. 60, 62, 76.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 242. – Арх. 24.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 509. – Арх. 1 – 37.
24. Юрченко О. Природа й функція советських федеративних форм. – Мюнхен: Видання Інституту для вивчення СРСР, 1956. – 127с.

Т.В.МЕЛІНИШИН

ПОЛІТИКА УРЯДУ Ю. ПІЛСУДСЬКОГО ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРІОД 1926-1935 РР.

Мелінишин Тетяна Василівна - інспектор навчально-методичного відділу Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ

Багатівікове сусідство українців і поляків, їхні різноманітні взаємини залишили у свідомості цих слов'янських народів чимало як позитивних, так і негативних моментів. Останні неодноразово використовувались третіми сторонами для поглиблення неприязні між двома сусідніми народами. Відсутність державності часто була перешкодою до подолання взаємної недовіри. Існування незалежних України і Польщі дає можливість науковцям по-новому підійти до міжнаціональних відносин українців і поляків, розширити поле об'єктивної історичної інформації, яка має на меті звільнити обидва народи від стереотипів національного протистояння, подолати ідеологічні упередження, створити міцний фундамент українсько-польського співробітництва у ХХІ.

Польсько-українські відносини на початку ХХ ст. були відзначені процесом зіткнення національно-політичних інтересів та вплинули на подальший перебіг взаємин двох сусідніх слов'янських народів у їх новітній історії. На хвилі національного відродження, що охопила слов'янські народи в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., зробив створення своєї держави український народ. Але всі спроби державного самовизначення України закінчились невдачею. Українські землі були розділені між двома поліетнічними державами: східна частина ввійшла до складу СРСР, а Західна Україна – до складу відродженої Польщі, що спричинило відмінний характер їх суспільно-політичного та соціально-економічного життя, а також різне ставлення вищезазначених країн до українського народу. Якщо в складі СРСР українці мали відносну територіальну автономію, то західноукраїнські землі були інкорпоровані до складу Польської держави, що позначилося на політиці її урядів щодо українців, яка ґрунтувалась на засадах, розроблених керівними колами Польщі.

У цьому контексті значний науковий інтерес викликає проблема ставлення польської держави до населення Західної України, що впливало на національний розвиток місцевого етнічно непольського населення, насамперед

українського, а також білоруського, що населяло південно-західні українські землі. У радянській історіографії це питання розглядалось у плані національно-визвольного руху українського народу. У польській історичній літературі українське питання, за окремими винятками, не виділялось в окрему проблему. Створення на початку 90-х років ХХ ст. незалежної Української держави, відсутність тиску комуністичної ідеології стимулювали науковий інтерес до вивчення історії Західної України. Але на даний час дослідження цієї проблеми мають фрагментарний характер, що зумовлює необхідність створення комплексної роботи, яка сприятиме глибшому висвітленню українсько-польських відносин у міжвоєнний період.

Проблема національних меншин у Другій Речі Посполитій посіла значне місце в польській історіографії міжвоєнного періоду. Характерною рисою більшості робіт цього періоду було їх яскраво виражене ідеологічне забарвлення, яке залежало від партійної приналежності або ж від політичних симпатій автора. До історіографії міжвоєнного періоду відносилися праці лідерів та ідеологів польських політичних партій і течій. Ця література в свою чергу поділялася на публікації, які були безпосередньо присвячені національній політиці Польщі, її цілям і завданням. Такими були роботи І.Бартошевича, Л.Василевського. А також публікації, в яких національне питання порушувалось у контексті інших аспектів державної політики, зокрема в роботі С.Грабського. Це були роботи загальноідеологічного характеру. Вони несли на собі відбиток ідейних програм відповідних партій.

Найбільш поширеними є публікації, в яких розглядався тільки один з напрямів державної політики. Більш актуальними аспектами урядової політики були: аграрна та релігійна політика, а також політика в галузі шкільної освіти. Будучи не менш заангажованими, ці роботи містять у собі значний фактичний матеріал. Окремо варто згадати працю К. Сроковського [32], яка являє собою описово-аналітичне дослідження урядової політики та її наслідків на українських та білоруських землях.

Загалом у польській історіографії міжвоєнного періоду національне питання одержало досить широке висвітлення.

Чільне місце посідають публікації, видані в міжвоєнний період на території Радянського Союзу, такі як Д. Богена [8], Ю. Братівського [10], Л. Бернара [7]. Характерна риса цих робіт – слабка джерельна база, драматизація подій, а також яскраво виражена прокомуністична пропагандистська спрямованість. Автори цих робіт зосереджувалися на описуванні негативних сторін польського правління, а також на антипольських виступах кресового населення, яке розглядалося крізь призму соціально-класової боротьби за з'єднання українських і білоруських земель Польщі з Радянською Україною та Радянською Білоруссю.

Радянська історіографія розвивалась в умовах цензурних ідеологічних заборон, що значно обмежило її можливості в цілісному та об'єктивному розгляді всіх аспектів теми. Практично єдиним відкритим для дослідження міжвоєнної історії Західної України був національно-визвольний і революційний рух українського народу проти «буржуазної панської Польщі». Проблеми національної політики польського уряду міжвоєнного часу щодо українців знайшли своє відображення як в узагальнюючих роботах з історії Західної України, так і в працях, які розглядали окремі аспекти української історії цього періоду. Це праці Л. Гросфельда [14], Ф. Зуєва [16]. Однак в основі таких досліджень незмінно лежала концепція неприхованої колонізації і окатоличування, що проводились «антинародним» режимом Польщі по відношенню до українського народу. Така концепція домінувала в радянській історіографії впродовж існування Радянського Союзу.

У польській історіографії цього періоду дана тема отримала досить широке висвітлення. Внаслідок значно меншого ідеологічного тиску, якому підлягали польські дослідники на відміну від радянських, історія політичного відродження, економічного та культурного розвитку Другої Речі Посполитої була ними вивчена достатньо повно.

Національна політика польських урядів, як і в роботах радянських істориків, у польській історіографії періоду існування соціалістичного табору розглядалася в основному в контексті інших політичних та економічних проблем. У роботах загального характеру, присвячених історії міжвоєнної Польщі, національне питання виникало в основному при розгляді діяльності одного з урядів: А. Айненкеля [1], А. Хойновського [12]. Значний інтерес представляють роботи, присвячені деяким аспектам урядової політики, таким як аграрна, релігійна, а також політика в сфері державної освіти. Найбільш цінними у вивченні аграрного питання є праці Ч. Мадайчика [22], З. Ляндау і Є. Томашевського [20, 21].

Основною працею в галузі освітньої політики є монографія С. Мауерсберга [24]. Релігійна політика більш повно розглядається в роботах М. Папежинської-Турек [26], К. Красовського [19]. Польські дослідження відрізняються від робіт радянських істориків більшим добром фактичного матеріалу, але, незважаючи на достатньо широкий розгляд національного питання, українське питання в польській історіографії не отримало належного висвітлення.

Тому метою даної статті є системний аналіз процесу формування та реалізації принципів державної національної політики Польщі стосовно непольського населення західноукраїнських земель у період 1926-1935 рр., виявлення факторів, що вплинули на здійснення національних програм польських урядів у даному регіоні. Для здійснення поставленої мети визначено наступні завдання: охарактеризувати ідеологічні підстави державної політики Польщі щодо національних меншин, зокрема української та визначити основні напрями державної політики по відношенню до непольського населення північно-східних воєводств Речі Посполитої.

Створені в політичній думці табору Ю. Пілсудського програми розв'язання української проблеми ґрунтувались на трьох основних чинниках: 1) підготовці до боротьби за перебудову Центральної і Східної Європи, в результаті якої мала утворитися українська держава; 2) врахуванні трьох основних принципів: державної асиміляції, побудови державного суспільства, розвитку громадянського самоуправління; 3) диференціації регіонів Речі Посполитої, заселених українцями, згідно з теорією індивідуалізації, селективності та регіоналізму. У переддень травневого перевороту ставлення пілсудчиків до українського питання було вирішальним у східній політиці Ю. Пілсудського ще з 1918-1920 рр., яка перетворилась на твердження, що «не має в Європі держави, яка б не піднімала питання власної території» [29, 3].

Так, К. Світальський 26 травня 1920 року писав: «Вважаю, що головне завдання України полягає в тому, щоб виконувати історичну місію – поширення західної культури на Схід, що стане, на думку Ю. Пілсудського, платформою для об'єднання України і Польщі» [33, 49]. Однак програма Ю. Пілсудського щодо українців 1920 року не була реалізована, оскільки «розпочалася світова війна» [30, 63]. Такі думки соратники Ю. Пілсудського висловлювали дуже часто. На сторінках своєї преси (особливо в «Польсько-Українському Бюлетені») вони писали, що, спираючись на факти, будуть підтримувати все, що об'єднувало і буде об'єднувати Україну та Польщу. Бо це впливає з умови, що польсько-українське питання становить тільки частину української проблеми, яка потребує свого розв'язання [9, 1-2].

У переважній більшості своїх декларацій табір прихильників Ю.Піلسудського висловлював думку, що українська справа – предмет суперечностей у польсько-російських відносинах. Так вважали Т.Голувко, В.Бончковський, Е.Квятковський [15, 34]. А В.Броніковський стверджував: «Українці ніколи не матимуть самостійної держави. Однак можуть стати зняряддям або російської, або польської експансії» [11, 3].

Прихильники Ю.Піلسудського вважали, що з політичного погляду і політичної практики – Річ Посполита повинна виграти торги за формування незалежницьких прагнень українців.

Ознаками концепції державної консолідації щодо національних меншин, які проживали на території Речі Посполитої, була політика індивідуалізації, селективності і регіоналізму. Характерною рисою цієї політики була відмова у територіальній автономії українцям, які заселяли землі Речі Посполитої і розглядалися як єдина провінція. Серйозно до цієї проблеми в 1931 році в ході дебатів у сеймі в справі автономії земель, заселених українським населенням, підійшов З.Строньський, який стверджував: «Територіальна автономія зруйнувала б політичну єдність, створила б умови для поширення сепаратизму в усіх галузях життя і в кінцевому результаті призвела б до відокремлення земель від Польської держави. А цього ми не можемо допустити і не допустимо» [28, 3]. За К.Свораньським територіальна автономія для українців «виключно політична вимога, спрямована до політичної незалежності території, яку вони заселяють» [18, 6-7].

Антиподом для автономії мало бути різного роду самоврядування, з відповідними рисами та формами. Найвищою його формою мало бути воеводське самоврядування, сформоване згідно з тими територіальними правилами, які були встановлені при адміністративному поділі краю; з можливо єдиною поправкою – допускалась можливість ліквідації тернопільського воеводства, з усуненням Львова на Схід. Так встановлювалась віддільність Східної Галичини, Волині і Полісся. Для обґрунтування даної проблеми використовують як об'єктивні, так і суб'єктивні аргументи. Об'єктивну основу мали такі чинники, як: 1) різний національний склад; 2) суспільні, господарські проблеми та завдання; 3) різний релігійний склад. Суб'єктивними чинниками були: 1) відсутність співпраці між двома колишніми владами: австрійською і російською; 2) відмінний національний, політичний і суспільний досвід; 3) українська політика щодо польського народу; 4) відношення місцевої польської громадськості до українців.

Деякі представники табору Ю.Піلسудського вважали, що сформувались два загальні українські типи: «галицький» і «волинський».

На засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 року Ю.Піلسудський подав до розгляду основи прин-

ципу регіоналізму в політиці щодо української меншості, виокремлюючи Східну Галичину, де «влада повинна бути міцною і суворою, однак справедливою» [23, 144]. Дана теорія полягала у використанні різних методів національної політики в окремих історичних і географічних областях Західної України.

Таке розуміння виробило в поглядах пілсудчиків прагнення до здобуття Сокальського кордону, як кордону двох регіонів Речі Посполитої та зміцнення культурних і політичних відмінностей між ними. Кордон був покликаний не допустити поширення впливів національних українських партій Галичини та греко-католицької церкви на землі Волині [9, 329]. «Сокальський кордон» став використовуватися як елемент політики регіоналізму. Оскільки Т.Голувко, Г.Юзевський та П.Дунін-Борковський відкидали утворення єдиної етнічної автономної провінції, до складу якої ввійшли б Східна Галичина і Волинь, то спільною метою їхньої програми було утворення «П'ємонту українського національно-культурного відродження». Якщо українці визнають Східну Галичину інтегральною складовою частиною польських земель, тоді Польщі необхідно буде пообіцяти їм свою допомогу «в створенні українського П'ємонту як основи для майбутньої Великої України» [12, 186].

Доповненням до цієї концепції є роздуми львівського воеводи П.Дуніна-Борковського над асиміляцією польської громадськості в Східній Галичині. Галицькі поляки повинні звільнитися від страху і антиукраїнських упереджень. Як писав М.Зданович, необхідною є зміна ставлення місцевої польської спільноти до українців, бо «поляки перестали поважати українців, але визнають їхнє віросповідання, етнічну та світоглядну відокремленість» [35, 975]. Що стосується принципу селективності, то він визначався розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншин стосовно держави, національного свідомістю, чисельністю населення, його розміщенням і соціальною структурою.

Табір прихильників Ю.Піلسудського створив два варіанти рішення питання автономії для Східної Галичини: «мінімальну програму» чи національно-культурну без національного сепаратизму і «максимальну програму», чи територіальну автономію без створення автономної провінції. Насамперед пілсудчики шукали підтвердження цілісності держави та інтересів польського населення. Вони віддавали перевагу концепції національно-культурної автономії, яка мала бути реалізована в рамках воеводського самоуправління [2, 7-8].

Після травня 1926 року офіційне визнання у національних справах отримала програма державної асиміляції, яка розцінювалась соратниками Ю.Піلسудського як перехідний етап до

культурної, а в майбутньому – і до національної асиміляції непольських народів. Однак у польських правлячих колах не було вироблено цілісної концепції щодо реалізації цієї політики.

Виняток становила «Волинська програма» Г.Юзевського. Політичний експеримент, очолюваний цим воєводою, визначався територією лише одного Волинського воєводства і проводився за погодженням з Ю.Пілсудським [13, 3]. У загальних рисах погляди Г.Юзевського збігалися з концепцією державної асиміляції.

«Волинська програма» ґрунтувалась на: 1) відсутності суперечностей між концепцією незалежної України і приналежністю польської Волині до Речі Посполитої, якої вимагали польські державні інтереси; 2) виділенні державою коштів та зусиль для розвитку країни, поліпшенні матеріального добробуту населення. В перспективі передбачалось створити сучасний стереотип українця – патріота як польського, так і українського, який би вірив і розумів, що можна одночасно служити двом братнім народам [27, 42-43].

Соратники Ю.Пілсудського вважали, що Волинь є краєм двох національностей – крім польського суспільства тут живе і автохтонне, українське, яке повинно на рівні з польським виконувати всі обов'язки щодо Польської держави, а також дотримуватися всіх прав, які гарантує своїм громадянам Річ Посполита [34, 1].

Оточення Ю.Пілсудського надавало «волинській програмі» великого значення, бо вбачали в ній здійснення польської історичної місії щодо українського народу, започаткованій співпрацею Ю.Пілсудського з С.Петлюрою в 1920 році. Тут можна виділити такі важливі моменти. По-перше, програма передбачала зміцнення не тільки Речі Посполитої та її державності, але й авторитарних урядів. По-друге, соратники Ю.Пілсудського, еліта в 1926-1935 рр. не визнавали «волинської програми», оскільки вбачали в ній відображення ідей Ю.Пілсудського з 1920 року. По-третє, існувала думка, що до української політики воєводи належить сукупність польського суспільства [31, 68].

Цілий комплекс методів, застосованих на Волині і характерних для політики регіоналізму в національній політиці, знайшов своє втілення в «програмових тезах», які підготував Г.Юзевський.

«Об'єднання краю з усією Річчю Посполитою» розглядається «не як нищення народу, а як творчий процес взаємного проникнення двох культур чи наповнення української елементами польської» [3, 38-39]. Прихильники Ю.Пілсудського вважали, що українська національна свідомість глибоко вкорінилась і буде поглиблюватись. І тільки співпраця є єдино виваженим та реальним шляхом для двох народів.

Українська антидержавна акція керована і підтримана іноземними, ворожими Польщі

чинниками повинна бути придушена. Головне джерело українського націоналізму виявлено в Галичині, тому «завданням волинської політики є захист цієї території від впливів і створення власної суспільно-політичної ідеології, яка ґрунтуватиметься на історичних традиціях польсько-українського співжиття» [3, 39-40,43].

Для здійснення цих заходів необхідно було:

1) провести реформи у державних інституціях, які ґрунтуються на санації (оздоровленні) та створенню нових;

2) політична підтримка дій адміністрації. Ще перед виборами в 1928 році воєвода В.Мех запропонував Г.Юзевському розпочати підготовку до виборів у регіоні, що мали на меті: а) прийняття до законодавчих органів, незалежно від національності, лояльних щодо держави громадян, які підтримують політику Ю.Пілсудського; в) «обрання великої кількості польських послів і сенаторів, які б представляли державні та культурні інтереси всієї Волині» [4, 24-25]. Все це було можливим тільки після створення двох політичних суб'єктів: Волинської Парламентарної Групи Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом та Волинського Українського Об'єднання, які б згуртували українських прихильників політики Ю.Пілсудського;

3) воєводського самоврядування, яке було б «засобом української і польської співпраці», а не «місцем політичних акцій» [25, 4/II];

4) надання допомоги різноманітним суспільним та професійним організаціям, до яких належали волинські українці, а також польське населення, яке не було пов'язане з аналогічними структурами, що існували в Східній Галичині. До таких організацій належали: мережа кооперативів Волинська Хліборобська Палата, Волинська Організація Товариств і Хліборобських Кіл, Волинське Наукове Товариство, Українське Театральне Товариство;

5) підтримка державою економічного розвитку Волині за допомогою різних засобів, таких як: кредит; зміна аграрної системи через проведення земельної реформи; уніфікація податків; інвестиції [25, 3/I];

6) зміна правового і мовного статусу православної церкви.

Виходячи з тексту «Волинської програми», у плани Г.Юзевського не входило формування українського ідейного руху, а йшлося про забезпечення інтересів Польської держави, які полягали в інтегруванні до неї Волині [23, 161-169].

Реалізація політичного експерименту Г. Юзевським на Волині досягла свого апогею у першій половині 1936 року. Його метою була державна асиміляція українців і найтісніше поєднання цього регіону з Польщею на базі політики «польсько-української співпраці».

Широкого розмаху набирали регіоналізми. Оскільки колонізація українського населення Лемківщини і Гуцульщини з огляду на їхнє роз-

ташування у важкодоступних гірських районах та притаманний їм консерватизм видавалась проблематичною, було використано тактику штучного інспірування і підживлювання сепаратистських прагнень етнічних груп українського народу, роблячи акцент на їх національній окремішності. З огляду на це військові активно підтримували регіоналізми: на території Краківського і Львівського воєводств – лемківський, а Станіславського – гуцульський

[6, 13]. У перспективі йшлося про національну асиміляцію цих етнічних груп населення.

Таким чином, національна політика Польщі в українському питанні не забезпечила можливості державної асиміляції українців, не кажучи про те, щоб інтегрувати їх у польську націю, а міжнаціональні суперечності стали головним внутрішнім конфліктом і однією з найважливіших причин ослаблення Польщі.

△ ЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ajniński A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. – Warszawa, 1997.
2. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zewnętrznych (MSZ), sygn.2255. – K.7-8 (109).
3. AAN, MSZ, sg.5314. – K.39, 40, 41, 42, 43.
4. Archiwum Akt Nowych Prezydium Rady Ministrów Rektyfikaty (AAN, PRM) sg.56. – t.8. – K. 38-39 (119).
5. AAN, PRM, Rektyfikaty, sg.56. – t.8, Memorandum woj.wołyńskiego Wł. Mecha w sprawie wyborów do ciał ustawodawczych w roku 1928 do Józewskiego. – K.24-25.
6. AAN, Zofia i Jędrzej Moraczewscy, sg.71/I-84. – K.20.
7. AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sg.802. – K. 13.
8. Бернар Л. Польша без маски. / Л.Бернар. – М.,: Радуга, 1928. – 160с.
9. Боген Д. Преследование нацменьшинства в Польше. / Д.Боген. – М., 1927. – 130с.
10. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – IX-X 1932. – nr 1. – s.1-2.
11. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 21sierp. – 1938. – S.329.
12. Бративский Ю. Польша на пути к революционному кризису. / Ю. Бративский. – М., 1932. – 180с.
13. Bronikowski W. Idea narodu państwowego // Przełom. – II 1933 nr.2. – S.3.
14. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – S.117, 186.;262 c.
15. Gazeta Polska. – 1930. – 5czerw.
16. Гросфельд Л. Государство досентябрьской Польши на службе монополий. / Л.Гросфельд. – М.: Изд-во иностр. лит. – 1953. – 160 с.
17. Dreszer Z. Sprawa mniejszości narodowych // Droga. – 1924. – nr.8. – S.34.
18. Зуев Ф. Польша 1918-1939гг. – Москва, 1950. – S.34.
19. История Польши / под ред. Ф.Зуева, А.Манусевича, И.Хренова. – Москва, 1958.
20. Jeziorański K. Z rozważań nad kwestią ukraińską w Polsce // Przełom. – 20 III 1932. – nr 2. – S.6-7.
21. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. – Warszawa; Poznań, 1988.
22. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – Warszawa, 1967. – T.I: W dobie inflacji 1918-1923. – 80 s.
23. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – Warszawa, 1971. – T.II: Od Grabskiego do Piłsudskiego 1924-1929. – 85s.
24. Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918-1939). – Warszawa, 1956. – 176 s.
25. Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. – 1972 – Z.3. – S. 144, 161-169.
26. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. – Wrocław, 1968. – 228 s.
27. Polska Akademia Nauk (PAN), Ludwika Eckerta, t.80, Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu. Wrzesień 1933, S.4/I, S.3/I.
28. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939. –Warszawa, 1989. – 481 s.
29. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926-1930. – Warszawa, 1981. – 165 s.
30. Słowo Polskie. – 30 X 1931. – nr 298. – S.3.
31. Sprawa Kresów i mniejszości narodowych w Polsce. – k.287.
32. Sprawozdanie stenograficzne z 37 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej, Okres III, 6 XI 1931, l. 63. Wojnę z lat 1919-1920 piłsudczycy chętnie traktowali jako przedłużenie misji wolnościowej i równościowej I Rzeczypospolitej.
33. Sprawozdanie stenograficzne z 115 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej, Okres III, 10 II 1934, l.68.
34. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich.–Kraków, 1924. – 56 c.
35. Świtalski K. Dziariusz 1919-1935. – Warszawa, 1992. – 700 s.
36. U progu drugiego roku pracy // Wołyń. – 1 II 1934. – nr1. – S.1.
37. Zdanowicz M. Kwestia polsko-ukraińska // Droga. – 1932, nr 11. – S.975.

ФІЛОСОФІЯ

Н.П. КОСТЮК

КЛАССИЧЕСКИЙ МАРКСИСТСКИЙ ДИСКУРС И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ФЕМИНИЗМА

Костюк Наталия Петровна – начальник юридического отдела Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта

В последние десятилетия нет недостатка в новых прочтениях и критиках К. Маркса и марксизма, что напрямую касается и гендерной теории. Широко известна характеристика взаимоотношений между феминизмом и марксизмом как «несчастливый брак», в котором марксизм сыграл свою доминирующую роль. Х. Хартман, например, утверждает, что марксистские категории анализа не принимают во внимание гендерную динамику. Редуцируя гендер к классу, марксизм включает в себя и феминизм: т.е. марксизм и феминизм - это одно и то же. Отталкиваясь от категорий труда и производства и базируясь на патриархальной модели, марксистская теория может применяться к женщинам, только включив их в типовую категорию «рабочего», - категорию, которая, по сути, относится к марксистской модели общества. Как замечает Т. Чантер, хотя женщины в течение веков являются частью рабочей силы, патриархальная идеология отказывается признавать ту центральную роль, которую женщины сыграли в производственных отношениях. По существующей тенденции, женщины представлялись как имеющие привилегированное отношение к репродукции, что исключало их из анализа производства. Следовательно, как указывает Чантер, «естественное» разделение труда базировалось на репродуктивных различиях [1].

Существует еще один важный подход в применении марксистских категорий к женщинам - это анализ роли женщин в репродукции рабочей силы, как на уровне ежедневного восстановления этой силы, так и на уровне ее физического пополнения [2].

Такое развитие идей показывает, что зна-

чение женского труда для некоторых авторов определяется не тем, каким образом он интегрирует семью в капитализм, а скорее тем, как он структурирует отношение женщин к денежной экономике. Как известно, марксистская теория апеллирует к будущему, в котором интересы рабочего класса понимаются как универсальное, хотя история показывает, что это далеко не так, даже интересы рабочего класса подразделяются на гендерные и расовые. Рабочие-мужчины и капиталисты-мужчины находили общий язык, доказывая, что зарплата мужчин должна быть значительно выше, чем женщин. Дифференциация в оплате труда останавливала женщин в их присоединении к рабочей силе, давала им стимул к домашней работе, к выполнению дома тех трудовых задач, которые традиционно воспринимались как женские. Как отмечают ученые, с развитием мультинациональных корпораций в мире возрастающей конкуренции глобальный транснациональный характер капитализма недооценил важность феминистской теории как приложения к марксистской классовой экономике, расширив ее за счет анализа гендера, рассмотрения класса и этноса.

Возвращаясь к К. Марксу, следует отметить, что, хотя его теорию многие авторы пытались применить к феминизму, сам он дает немного теоретических размышлений о женщинах. К. Маркс, как известно, не рассматривал тему угнетения по признаку пола и не делал ее предметом детального эмпирического или теоретического исследования. В своем анализе капитала Маркс всегда отталкивался от мужского труда, женский труд подразумевался как невидимый. Исследователи отмечают, что, учитывая онтологический

и материалистический акцент Маркса на трудовой деятельности людей и предварительных условиях определенных форм специфически «человеческой» деятельности, невидимость женщин чрезвычайно удивительна и проблематична. В «Немецкой идеологии» Маркс и Энгельс, анализируя историю разделения труда, считают первым его проявлением гендерное разделение труда в семье. Далее они определяют семейные отношения, включая и это разделение труда, как «естественные». Более того, они нивелируют значение семейного разделения труда, утверждая, что «настоящее» разделение появляется только с разделением труда на физический и умственный [3]. Что очень важно для феминизма в работах Маркса и Энгельса, так это их утверждение, что либеральные идеи индивидуальных прав и свобод не являются универсальными принципами и обусловлены конкретными историческими обстоятельствами. Из этого также следовало, что возможности реформирования общества весьма жестко ограничены социально-экономическими условиями и не являются лишь продуктом человеческих устремлений, поскольку «люди сами делают свою теорию, но они не делают ее так, как им вздумается, при обстоятельствах, которые сами они выбрали, а которые непосредственно имеются налицо, даны им и перешли от прошлого» [4]. Такой подход, как отмечается, имеет очень важное значение для феминистской теории прежде всего потому, что семья и отношения полов, так же как и другие формы общественной организации, помещены в исторический контекст. Это значит, что, не являясь ни природной данностью, ни результатом человеческого сознания, отношения полов есть продукт конкретной исторической ситуации и, следовательно, могут быть изменены в будущем. Во-вторых, эти изменения не могут произойти благодаря призывам к разуму и принципам справедливости, а только вместе с прогрессом условий производства [5]. Таким образом, в отличие от социалистов - утопистов Маркс и Энгельс считали, что «хорошее» общество не может быть создано по желанию, но является результатом определенной стадии исторического развития.

Эти идеи лежат в основе «Происхождения семьи, частной собственности и государства» Энгельса. Классик марксизма утверждал, что до появления частной собственности люди жили не в парном, а в групповом браке. В этот период «коммунистического» домашнего хозяйства женщины господствовали в доме, а родство устанавливалось только по материнской линии. Это, по мнению Энгельса, приводило к тому, что общество относилось к женщинам - матерям с глубоким уважением. Он был убежден, что человечество прошло историческую фазу матриархата, т.е. господства женщин. С переходом людей от собирательства к скотоводству и появлением права собственности первобытный коммунизм

разлагается и богатство сосредотачивается в руках немногих людей (в основном, мужчин). Для того чтобы передать собственность по наследству, отец должен был точно знать своих детей. Поэтому происходит переход к строгому единобрачию для женщин (но не для мужчин) - «всемирно-историческое поражение женского пола». Энгельс напрямую увязывает неравноправие полов с классовым неравенством, считая угнетение женщины мужчиной первой формой классового угнетения, то есть муж в семье представляет буржуазию, жена - пролетариат [6]. По мнению Энгельса, феодально-буржуазная семья основана исключительно на отношениях собственности. Любой брак представителей классов, имеющих собственность, враждебен любви, он заключается всегда по расчету. Соединения мужчины и женщины по любви возможно только в пролетарской семье, так же как и истинное равноправие полов: поскольку у пролетариата нет собственности, нет и повода для установления господства мужчины над женщиной. Неравенство полов в пролетарских семьях Энгельс относил за счет сохранения индивидуального семейного хозяйства и экономической зависимости женщины от мужчины. Таким образом, Энгельс вывел формулу о «двойном угнетении», которому подвергаются женщины рабочего класса в буржуазном обществе: они угнетены как класс и как пол. По мере того, как женщины будут вовлекаться в общественное производство, равноправие будет усиливаться [7]. С победой социализма, утверждает Энгельс, в положении как женщин, так и мужчин произойдут значительные перемены: необходимость в существовании семьи отпадает, так как все ее хозяйственные функции и воспитание детей возьмет на себя общество. Тогда женщина будет по-настоящему равноправна с мужчиной, и единственной основой для брака останется любовь. Базис для новых равноправных отношений между полами, считал Энгельс, уже начал развиваться в капиталистическом обществе, поскольку индустрия все больше обращалась к женскому и детскому труду в фабричном производстве, и это имело серьезное влияние на распределение власти в семье. Почти сорок лет до того в своей работе «Положение рабочего класса в Англии» (1845) Энгельс был уже серьезно обеспокоен изменениями условий занятости, отмечая опасное влияние их на семейную жизнь и описывая то «нелепое, бессмысленное положение», когда «жена зарабатывает на всю семью, а муж сидит дома, смотрит за детьми, убирает, стряпает». В таком положении, по его мнению, «мужчина перестает быть мужчиной, а женщина лишается своей женственности». Он также отмечал, что «нетрудно себе представить, какое справедливое возмущение вызывает у рабочих эта настоящая кастрация и к какому радикальному изменению всех семейных отношений она приводит в то время, когда все остальные обще-

ственные отношения остаются без перемен» [8]. Однако через 40 лет Энгельс уже рассматривает женскую занятость как прогрессивный фактор. Жена буржуа, доказывает он, превращается в машину для воспроизводства и объект для обеспечения сексуальных услуг, «отличаясь от обычной куртизанки только тем, что отдает свое тело не так, как наемная работница отдает свой труд, оплачиваемый поштучно, а раз и навсегда продает его в рабство» [9]. В своих же идеях о будущем полов Энгельс не вдавался в детали; в целом, он видел проблемы, с которыми может столкнуться женщина, пытающаяся совмещать оплаченный труд и домашнее хозяйство, но не предлагал облегчить их с помощью мужского участия. В долговечной перспективе решение виделось в коллективизации домашнего труда. Энгельс также не углубился в смысл угнетения женщин как работниц, не пытаясь объяснить, почему женщинам платили намного меньше, чем мужчинам. Экономический редукционизм не позволял ему рассматривать возможность того, что мужская сексуальность может по-прежнему быть опасной для женщин в социалистическом обществе. Энгельс не признавал, что пролетарская семья может быть источником угнетения и сексуальной эксплуатации, а не равноправия. Рассматривая в «Немецкой идеологии» производство и воспроизводство как базис общества, Маркс и Энгельс не отводили производству и воспроизводству равные роли. По существу, Маркс и Энгельс подробно не анализировали и вопрос о том, какими путями развивались в течение веков отношения между полами и структура семьи. В контексте практической политики тема угнетения женщины скорее всего отсутствовала. Маркс говорил, что женщины могут присоединиться к «Первой международной ассоциации рабочих», предлагая создать в ней женское отделение [10]. Тем не менее, мысль о том, что женщины как социальная группа могут иметь общие цели, и их интересы могут быть противоположны интересам мужчин, никогда не высказывалась. Как отмечает В. Брайсон, многие более поздние марксисты интерпретировали позицию Маркса и Энгельса так, что проблемы отношений между полами должны быть отложены «до совершения революции» и что любые попытки улучшить положение женщин в отдельности в лучшем случае есть проявление буржуазной отсталости, а в худшем - попытка разобщить рабочий класс и отвлечь его от классовой борьбы. Тем не менее, ряд авторов-феминистов отрицают, что марк-

систская теория грешит грубым редукционизмом, утверждая, что воспроизводство является основополагающей частью материальной базы, что между производством и воспроизводством происходит постоянное взаимодействие, что, в свою очередь, предполагает взаимопомощь классовой борьбы и борьбы между полами [11]. Несмотря на такие попытки оправдать марксизм для феминизма, некоторые критики тем не менее полагают, что ключевые положения марксистской теории не являются гендерно нейтральными; они в любом случае отражают мужской взгляд на мир, подобно либеральным идеям о разуме, автономии или конкуренции. В этой связи интересны мысли Кристины ди Стефано, выраженные ею в статье «Маскулинный Маркс». Исследовательница утверждает, что «реальные связи» Маркса со своим социальным миром отражают отношения маскулинного субъекта. Главное проявление маскулинности, считает философ - феминист, заключается в том, что Маркс «успешно исключает «мать» из общего анализа общественных отношений». Это объясняет, утверждает ди Стефано, ряд важнейших характерных поворотов в его теории, в том числе «ультраволонтаристское» представление о человеческом труде. Волонтаристский анализ труда, в свою очередь, является ключевым компонентом объективизации Марксом природы, потому что удачно представляет природу как феминизированный пассивный субстрат человеческих (мужских) действий [12].

В заключение отметим интересный анализ стиля работ Маркса, предпринятый ди Стефано для демонстрации его «маскулинности». Исследовательница утверждает, что содержание и стиль его работ тесно связаны. Характерный для Маркса стиль полемики был весьма агрессивным: исследуя какой-либо вопрос, Маркс непременно «шел по останкам» низвергнутых реальных, потенциальных, а иногда и вымышленных оппонентов. Кажется, пишет ди Стефано, что Маркс мог создать дискурсивное пространство для себя, исключительно завоеывая «территорию изгнанных и покоренных». В этом смысле он проявляет «воинствующий, героический, т.е. маскулинный стиль» [13].

Очевидно, что классовая борьба и освобождение женщин не могли оставить равнодушными как теоретиков марксизма, так и практиков феминизма, хотя современные авторы утверждают, что марксизм не только не предлагал гендерного подхода к истории, но и отводил женщинам изначально пассивную роль.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Chanter T. Gender. Key Concept in Philosophy. – L.: Continuum, 2006. – P.33.
2. Molyneux M. Beyond the Domestic Labour Debate // New Left Review. – № 116 – 1979. – P.22.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч. - М., 1955, - 2-е изд. - т. 3. - с. 26.
4. Маркс К. Восемнадцатое Брюмера Луи Бонапарта // Там же т. 8. - с. 119.
5. Брайсон В. Политическая теория феминизма. - М.: Идея. Пресс, 2001. - с. 76.

6. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Там же. т. 21, с. 76.
7. Там же. с. 74.
8. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // Там же. т. 2. - с. 375-376.
9. Энгельс Ф. Происхождение семьи ... // Там же. - т. 21. - с. 74.
10. Vogel L. *Marxism and the Oppression of Women*. – London: Pluto Press, 1983. – P. 71.
11. Брайсон В. Политическая теория феминизма с. 84-85.
12. К. ди. Стефано Маскулиный Маркс // Феминистская критика и ревизия, с. 222. - с. 204-226.
13. Там же. с. 210.

Н. М. МАМАЙ

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ІСТИНИ У ФІЛОСОФІЇ Ф. НІЦШЕ

Мамай Наталя Миколаївна - доцент кафедри фінансів, обліку й аудиту Запорізької філії «Європейський університет», кандидат філологічних наук

Актуальність теми дослідження обумовлена складністю й суперечливістю проблеми пізнання у філософії Ф. Ніцше. Дослідники, які вивчали теорію пізнання мислителя, акцентували увагу переважно на якомусь одному аспекті. Так, Є. Сергійчик розглядає теорію Ф. Ніцше у волюнтаристському аспекті [1], В. Татаркевич – у релятивістському [2], А. Саричева акцентує увагу на ірраціоналізмі філософа [3]... У статті ставиться мета проаналізувати зміст поняття істини у філософії Ф. Ніцше, виявити й визначити його різні аспекти.

У філософії мислителя поняття істини має широкий семантичний діапазон. На перший план виступає аксіологічний аспект цього поняття: «Може здатися, що я ухиляюся від питання про «достовірність». Правильним є якраз протилежне, – стверджує Ф. Ніцше, – але, відшукуючи критерій достовірності, я порушив питання й про те, якими вагами взагалі дотепер зважували, й зрозумів, що саме питання про достовірність є вже залежне питання, питання другого рангу... Питання про цінності є фундаментальнішим за питання про достовірність: останнє здобуває серйозне значення лише при припущенні, що дозволене питання про цінність» [4, 281].

Аналізуючи загальноприйняте значення істини, мислитель відносить її, насамперед, до моральних цінностей, оскільки вищі цінності володіють і вищою реальністю, й, відповідно до метафізичного постулату, найбільш значимим для об'єктивного, «істинного» світу є моральний порядок цінностей. Але ідеальний світ, «світ у собі», світ об'єктивно цінний, який має абсолютні якості, на думку Ф. Ніцше, не існує. Він створений на основі протиставлення дійсному світу, «це тільки уявний світ, оскільки він є морально-оптичним оманом» [5, кн. 1, 352]. Він вигаданий як утіха, як світ, до якого людина зобов'язана прагнути. Отже, мораль не має трансцендентної основи.

Як явище дійсного, реального світу мораль також необ'єктивна. Моральне оцінювання – це визначений спосіб інтерпретації, який віддзеркалює домінуючі погляди. «... В історії моралі знаходить твердження «воля до влади», за допомогою якої раби й пригноблені, чи ж невдахи й незадоволені собою, чи посередні намагаються зміцнити найбільш сприятливі для них судження про цінності», – переконує Ф. Ніцше [4, 176]. Отже, цінності не відбивають дійсної суті речей, вони є результатом певних утилітарних перспектив. Істина виступає, в кінцевому підсумку, не тим, що варто знайти, а тим, що створюється з метою корисності для збереження певного рівня життя. Тобто необхідно, щоб щось вважалося за істину. Істина в цьому випадку виступає деяким видом омани, який сприяє збереженню життя. На думку Ф. Ніцше, «у світі становлення «реальність» є завжди лише симпліфікація з практичних міркувань» [4, 271]. У цих міркуваннях будь-який центр сили, не лише людина конструює із себе увесь інший світ, що дає можливість говорити про праксеологічний аспект значення поняття істини у філософії Ф. Ніцше.

Свідомість і мислення у справі знаходження істини також виконують переважно прагматичну функцію, цілеспрямовано формуючи уявлення про світ, в якому можливе існування. Це дає можливість говорити про взаємозв'язок гносеологічного й праксеологічного аспектів змісту поняття істини.

Свідомість, за Ф. Ніцше, наявна лише в міру своєї корисності. Усвідомлюються ті сприйняття, що сприяють збереженню й розвитку певного виду існування. «Міра того, що взагалі доходить до нашої свідомості, знаходиться в цілковитій залежності від грубої корисності», – стверджує Ф. Ніцше [4, 220]. Усе, що виникає у свідомості, споконвічно спрощене, схематизоване, прилаш-

товане до необхідності створення корисного для життя світорозуміння. Дійсні причинні зв'язки між думками, почуттями, бажаннями, так само як і між об'єктами зовнішнього світу, виявляються схованими, не усвідомлюються. Вони вигадуються лише зі страху перед невідомим, з метою створення чогось знайомого, за що можна було б ухопитися. Свідомості недоступні й якості сприйманих речей, оскільки людина має механічне розуміння, здатне сприймати лише кількості, які згодом витлумачуються як якості. Але механічне розуміння може лише описати те, що відбувається, а не пояснити. Більше того, свідомість, на думку Ф. Ніцше, не належить до індивідуального існування людини. Намагаючись пізнати себе, людина усвідомлює лише неіндивідуальне в собі, свій «середній рівень», зумовлений стадною корисністю. Почуття також не можуть наблизити людину до пізнання істини: вони ворожі всьому новому, над чуттєвими процесами панують афекти страху, любові, ненависті, ліні, які не сприяють їхній об'єктивності.

Отже, свідомість і мислення виступають засобами для обробки світу з метою корисності й не можуть бути критеріями істини. Відповідно, світ витлумачується в інтересах існування певних людських співтовариств, має безліч змістів і не може бути об'єктивно пояснений у силу недосконалості органів пізнання. «У нас ... немає ніякого органа для «пізнання», для «істини», – констатує Ф. Ніцше, – ми «знаємо» (чи віримо, чи уявляємо) рівно стільки, скільки може бути корисно в інтересах людського стада, роду – і навіть те, що називається тут «корисністю», є зрештою теж лише віра, лише уява...» [6, т. 1, 676].

Пізнавальний апарат, таким чином, спрямований не на пізнання, не на пошук істини, а на зміцнення й розширення сфери впливу конкретного виду існування. Інтерпретація, за Ф. Ніцше, виступає формою волі до влади, яка є найглибшою сутністю буття, оскільки бажання привласнити, зробитися сильнішим, стати паном, властиве будь-якому центру сили, превалює над інстинктом самозбереження. «Життя як окре-

мий випадок (звідси гіпотеза щодо загального характеру всього існуючого) прагне до максимуму почуття влади, в суті своїй воно є прагненням до більшої кількості влади; будь-яке прагнення є ніщо інше, як прагнення до влади; ця воля залишається найосновнішим і найістотнішим фактом у всьому, що відбувається», – стверджує Ф. Ніцше [4, 329]. Волю, за переконаннями філософа, не можна розглядати як щось виникаюче чи як щось виникле. Вона онтологічна, наперед задана буттю. Отже, критерій істини в онтологічному аспекті – прагнення до влади, яке є єдиною рушійною силою всього існуючого.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

Об'єктивної істини не існує. Є безліч суб'єктивних істин, визнання яких зумовлене необхідністю створення умов для збереження й росту певних видів існування.

Аксіологічний аспект змісту таких істин включає цінності кількісно переважаючих людських співтовариств.

Праксеологічний аспект змісту істини включає симпліфіковану в практичних цілях, спрямованих на розширення влади конкретного виду життя, реальність.

Досягнення істини неможливе в силу недосконалості органів пізнання, що також обумовлене необхідністю підтримки певного існування. Тобто, гносеологічний аспект змісту істини, власне кажучи, відсутній. Людина знає стільки, скільки корисно в інтересах людського роду, причому ці знання не відповідають об'єктивній реальності, а показують певну форму інтерпретації, омани.

Онтологічний аспект значення поняття істини представляє «воля до влади», яка, будучи найглибшою сутністю буття, залишається найдостовірнішою реальністю.

Подальше дослідження змісту поняття істини у філософії Ф. Ніцше допоможе виявити його нові аспекти і створити більш цілісне уявлення про теорію пізнання філософа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сергейчик Е. М. Ницше: история как прогресс «воли к власти» // Сергейчик Е. М. Философия истории. – СПб.: Изд-во «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2002. – С. 306 – 318.
2. Татаркевич В. Ницше (1844 – 1900) // Татаркевич В. История философии. – Т. 3: Философия XIX столетия и новитня: Пер. з пол. – Львів: Свічадо, 1999. – С. 196 – 204.
3. Сарычев В. А. «Артистическая метафизика» Фр. Ницше // Сарычев В. А. Эстетика русского модернизма: Проблема «жизнетворчества». – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1991. – С. 22 – 45.
4. Ницше Фридрих. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: «REFL-book», 1994. – 352 с.
5. Ницше Фридрих. Избранные произведения в 2 кн. – Кн. 1: Так говорил Заратустра. – М.: Итало-советское изд-во «Сириус», 1991. – 448 с.; Кн. 2: По ту сторону добра и зла. – М.: Итало-советское изд-во «Сириус», 1990. – 416 с.
6. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. – Т. 1: Литературные памятники: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.; Т. 2: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.

Г.В. КОРОТІЧ

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ТВОРЧОСТІ Л. ШЕСТОВА

Коротіч Галина Вікторівна – доцент кафедри філософських наук Приазовського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Вивчення творчості видатного філософа Л. Шестова є важливим, по-перше, з історико-філософської точки зору (бо він є цікавим самобутнім філософом, який оригінально досліджує світову історико-філософську спадщину), по-друге, з огляду на постійну присутність в його роботах антропологічної тематики. Сьогодні думка про сучасну антропологічну кризу з її трагічними наслідками (відчуження, песимізм, байдужість, пасивність, самотність, втрата людської сутності, «втеча від свободи», духовна вбогість тощо) стала дуже поширеною. Особливості філософського стилю Л. Шестова, його настійливе звертання до теми людини, його сміливі думки, незалежно від того, погоджується з ними читач чи ні, є актуальними для осмислення суперечливих проблем розвитку особистості, вивчення природи та сутності людини, сенсу її життя, що є теоретичною основою для визначення конкретних дій людини у складних та напружених умовах сьогодення.

Творчість Л. Шестова досліджувалася в працях О.Д. Волкогонової [1], В.В. Єрофеева [2], В.І. Мільдона [7], Н.В. Мотрошилової [8], В.Н. Поруса [9] та інших. Слід звернути увагу на монографію С.В. Таранова, у якій він докладно розкриває погляди Л. Шестова на історико-філософський процес і розглядає здобутки мислителя в інтерпретації вчень відомих філософів минулого [10]. Аналіз робіт Л. Шестова ми знаходимо у В.В. Зеньковського, який схилився до того, щоб головним у творчості філософа вважати його релігійні пошуки [3]. В.Л. Курабцев глибоко аналізує історію формування поглядів Л. Шестова і вказує на те, що йому, релігійному філософу, притаманний антропоцентризм; основні цілі Л. Шестова – знищення світового зла та преображення людини у таку, якою вона була до гріхопадіння [4, 134]. Він є яскравим представником некласичної, релігійно-екзистенціальної філософії, радикальним антираціоналістом і скептиком [5, 122]. Це філософ вільної та живої духовності, якого цікавить Буття-у-душі людини [4, 142]. Можна цілком погодитись з В.Л. Курабцевим, коли він звертає увагу на специфічну рису творчості філософа – його прагнення відкривати таємницю живої людини-мислителя, керуючись при цьому герменевтичним методом [4, 137]. Цікавою є робота О.В. Мареевої, в якій вона звертає увагу на суперечливе розкриття образу людини і суті людського існування в творчості

Л. Шестова. Останній, з її точки зору, робить наголос на егоїстичній природі людини та виводить християнську віру з людського егоцентризму та бажання самоствердження [6, 154, 158]. В цілому ж, більшість дослідників філософської спадщини Л. Шестова вважають її головною темою ідею принципової ірраціональності буття, його алогізму (на мою думку, з цим можна посперечатися), вбачають у його роботах специфічний «виклик розуму» – виступ проти культу розуму, проти абсолютизації ролі раціонального пізнання та загальнообов'язкових істин, що заглушають свободу й індивідуальність. Дійсно, остання теза є однією з основних у роботах філософа, і сутність її не викликає заперечень.

Оскільки антропологічний аспект творчості Л. Шестова є ще недостатньо дослідженим, метою даної роботи буде проаналізувати особливості постановки та вирішення проблеми людини в творчості цього філософа.

Л. Шестов ніколи не прагнув викласти власні філософські роздуми у вигляді системи; більше того, він неодноразово стверджував, що такий систематичний виклад непотрібен, він шкідливий для вільного розвитку думок автора. Філософ також підкреслював, що кожна людина (зрозуміло і він сам) має право вільно змінювати світогляд, зберігаючи тверді переконання лише у відношеннях з іншими людьми [11, 467]. Крім того, неможливо досліджувати надто складний, суперечливий та неосяжний світ людської душі зовнішніми (як вважає Л. Шестов) для нього науковими методами. Однак, незважаючи на «внутрішній хаос» почуттів та думок, певної цілісності погляди Л. Шестова все ж таки набувають, по-перше, через те, що він неодноразово повертався до головної теми своєї творчості: людина у своїх стосунках з Богом та навколишнім світом. По-друге, ця тема у творчості філософа виявилася дуже тісно пов'язаною із його онтологічними та гносеологічними роздумами, аналізом того, яким повинен бути філософ, які завдання повинна ставити перед собою філософія.

Головна вихідна антропологічна теза у роздумах Л. Шестова: Бог створив людину за Своїм образом та подобою. Філософ часто повертається до біблейської розповіді про гріхопадіння першої людини. Внаслідок цієї події люди втратили свою причетність до всемогутності Божої, втратили Його дорогоцінний дар – нічим необмежену свободу, у тому числі свободу творчості. З точки

зору Л. Шестова свобода полягає не у можливості вибору між добром та злом, як ми, зазвичай, собі уявляємо. Свобода – це сила та влада не допустити зло в світ [12, 202]. Адам у раю не вибирав, бо зла ще не було, хоча дерево пізнання добра і зла вже росло. З'ївши плодів з цього дерева, людина, як вважає Л. Шестов, опинилася під владою знання, точніше, під владою необхідності у її різних формах, що і відкрив людям їхній розум. Замість справжнього буття, замість вільної, спільної з Богом творчості людина отримала жалюгідне, тупе, убоге існування, перетворилася на безсилу, скам'янілу істоту, яка є абсолютно покірною обставинам свого життя та знанням про них, яка ніде і ні в чому не прагне проявити свою особисту волю та лякається будь-яких змін. Таке життя є подібним якщо не до смерті, то до глибокого сну. Традиційно сенс гріхопадіння вбачають у тяжкій карі за людський непослух, невиконання Божої волі. Хитрий змії пообіцяв, що люди стануть як боги, які знають добро і зло. Цей крок усе змінив: і людина, і світ стали іншими. Замість всемогутності людина одержала обмежені нею ж самою можливості. Ця обмеженість породила страх до будь-яких змін та призвела до того, що в глибині людської душі оселилося бажання і самому Богу поставити хоч які-небудь межі, зупинити Його творче життя [12, 74]. Л. Шестов вбачає сенс Божої заборони у тому, що у пізнанні у певному значенні полягає смерть [12, 222]. У процесі пізнання, яке вважається філософом виявом вічної людської туги за абсолютним знанням й без якого життя неможливе, людина потрапила під владу відкритих нею самоочевидних істин, знеособлених, байдужих до конкретних проявів життя. Можна тлумачити думку Л. Шестова так: з подальшим розвитком цього процесу все відчутнішою стає втрата як богоподоби, так і подобі власне людської. Дійсно, якщо під таким кутом зору розглянути глобальні негативні наслідки НТП та НТР хоча б у сфері екології, то Л. Шестов правильно вказує на цю тенденцію. Однак все ще можна докорінно змінити. Тому Л. Шестов і хоче донести до людей свої думки про шлях до перетворення людини, а відтак і світу. Він знає, як повернути те, що здається втраченим назавжди, але зовсім не хоче нікого перекопувати у своїй правоті. Однак він, який завжди був сміливим самобутнім філософом, що ніколи не оглядався на усталені істини та авторитетні думки, ніби заручається підтримкою видатних мислителів, які були йому духовно близькими (Плотін, Паскаль, Ніцше, Достоєвський, К'єркегор).

Л. Шестов знає, що людина з буденною свідомістю чекає від пізнання міцних, незмінних, ясних і прозорих істин та добре второваних шляхів їх відкриття, а також душевного спокою і гармонії. Замість цього Л. Шестов пропонує тим, хто наважиться мислити, відчувати і вірити разом з ним, постійний рух, тривогу і неспокій, неспанья,

вічний пошук без усяких гарантій знайти точну й остаточну відповідь. Він намагається занурити душу читача у стан невпевненості, постійних сумнівів, він ніби підводить людину до жакливого прірви і замість омріяної гармонії вона одержує душевний хаос при відсутності відповідей. На що буде схоже життя знесиленої, виснаженої тривогами й безсонням людини? На що вона може сподіватися? Л. Шестов дає відповідь, яка, безперечно, здатна викликати іронічну посмішку у науковця та більшості філософів: сподіватися можна на диво, і в цьому, з його точки зору, переконає навіть повсякденний досвід. Розуму у царині чудесного, фантастичного, казкового нема що робити. Диво може трапитися з людиною, яка глибоко вірить у Бога. Саме релігійна віра людину розумну, яка опинилася на межі погібелі, перетворює на людину оновлену, що починає свій шлях до спасіння, саме так, як це трапилося з Авраамом. Віра, яка є джерелом справжніх істин – істин одкровення, не вміщується у площину розумних міркувань. Більше того, віра не може і не хоче перетворюватися на знання [12, 260]. Примирення віри і розуму, за Л. Шестовим, неможливе. Однак він неодноразово називає віру «виміром мислення» [11, 634; 12, 22]. Тим самим Л. Шестов, по суті, зводить віру до мислення, а не тільки тісно їх пов'язує. Разом з тим, він зауважує, що віра існує поруч з досвідом, розумом, інтуїцією, волею, сумнівами. Не зупиняючись на суперечливих уявленнях Л. Шестова щодо процесу пізнання та його «примусовості», на протиріччях у словах Л. Шестова про «площину мислення», про віру як «другий вимір мислення» тощо, відзначимо, що, за філософом, це такий вимір, у якому істина цілком залежить не від людини, а від Творця. Як здається Л. Шестову, людина одержує можливість визволити себе з-під жорсткої влади наукових та звичайних істин і стати вільною. Л. Шестов навіть пише, що людину, яка не володіє цими істинами, ніщо не зв'язує. Можливе інше життя, в якому немає смерті, де відповідальність за вчинки не має рокового і раптового характеру, де природні закономірності не мають ніякої влади [11, 482]. Філософ часто повторює: для Бога немає нічого неможливого. Він може те, що вже сталося, зробити таким, що його ніколи не було, Він може все повернути назад, існуюче зробити неіснуючим. Бог не потребує опори і підтримки. Він – це нічим не обмежене свавілля як першооснова буття. Ця Божя необмеженість дуже лякає буденну свідомість. Л. Шестов підкреслює, що, скупшувавши плід з дерева пізнання добра і зла, ми звикли спиратися на відкриті нами закони природи та метафізичні істини, які вважаємо вічними, «твердими», безсумнівними істинами, які є байдужими до індивідуального існування, до життя. Хочеш жити спокійно, розумно і щасливо? Живи за такими істинами і можеш забути про сумніви. Але, за Л. Шестовим, тим самим людина зрікається власної людської природи –

природи вільного творця. Л. Шестов постійно підкреслює майже всім зрозумілу думку, що дійсність значно багатша за її відображення розумом, тому життя людини важко описати у його категоріях. Розум, визнає Л. Шестов, допомагає людині облаштуватися у світі, який стає завдяки йому ясним і зрозумілим. Однак розум також обмежує людину (певні знання починають нею керувати). До того ж, Л. Шестов стверджує, що чим більше вдосконалюється механізм нашого мислення, тим важче стає нам підійти до витоків буття, до таємниць життя [12, 363]. Абсолютна віра у начебто вічні наукові і метафізичні істини зв'язує людину, робить її безвольною, покірною та лінивою істотою, яка цінує в житті тільки спокій, порядок, норми та закони, яка ховається за загальноприйнятими думками і поступово втрачає здатність народжувати і втілювати свої власні думки та почуття у конкретних справах. Із цими міркуваннями Л. Шестова важко не погодитись. Він також зауважує, що людина інколи потрапляє у такі складні і важкі життєві ситуації, де її обмежений («паралізований») своєю відірваністю від життя, від буття світу розум не в змозі її зарадити. Навпаки, своєю відвергістю, своїм намаганням відкинути все, що суперечить його висновкам, такий розум робить людське життя ще нестерпнішим. Він нав'язує нам знання про те, що можливо, а що ні. Життя стає невільним та обмеженим: людина живе у тих категоріях, у яких вона привчилася мислити. За переконаннями Л. Шестова, людина за своєю природою більше всього любить свавілля і підкорюється доведенням з боку розуму, тому що не може їх перебороти. Разом з тим, зустрічаємо «втечу від свободи»: людям буває важко брати на себе тягар відповідальності за власні самостійні думки та вчинки, творчість – крок у невідоме – лякає непередбаченими наслідками. А ще буває так, що навіть істина Одкровення стає для людини нестерпно важкою, і тоді вона намагається обмежити її розумом [13, 104]. Крім того, інколи буває так, що людині доводиться прагнути того, що за людськими поняттями є неможливим. Тоді з глибокої прірви безвиході і відчаю вона відважно звертається до Бога, для якого немає нічого неможливого, про що постійно запевняє або нагадує Л. Шестов. Віра, пише Л. Шестов, то є безумна боротьба за неможливе, за можливість повернення людини до стану божественної свободи, справжньої свободи до життя у добрі. Віра починається тоді, коли, за всіма очевидностями всілякі можливості закінчилися, коли і досвід, і розуміння наше без коливань свідчать, що для людини немає і не може бути ніяких сподівань [14, 423]. Настає мить, вважає філософ, коли, щоб знайти Бога, потрібно «загубити» розум – і дискурсивний, і будь-який розум взагалі [14, 429]. Віра є джерелом останніх, найважливіших, справжніх істин про буття людини і світу, є основою спільної творчості людини з Богом. Однак

Л. Шестов, в цілому, не заперечує ролі розуму як такого і визнає, що науковий та метафізичний розум є дуже необхідним людині, оскільки він через знання допомагає нам упоратися з дуже великими життєвими труднощами. Тим не менш, це знання того, що лежить на поверхні, а дійсність насправді має багато вимірів. Л. Шестов виступає проти абсолютизації ролі розуму та всезагальних істин у пізнанні та житті, проти влади над людиною її здорового глузду. Він закликає створити логіку мислення, що «не обертається» – не обертається на вічні істини та шаблони [12, 376]. Пошуки істини з точки зору Л. Шестова є дуже інтимним суб'єктивним процесом, а не гонитвою за загальноприйнятими судженнями. Цей процес не виключає, а передбачає певні емоційні стани, почуття, сумніви. Л. Шестов підкреслює, що для філософії головним є не об'єктивність, а душевні стани. Десь, за якоюсь межею людська душа настільки перебудовується, що навіть «механізм» мислення стане іншим, або взагалі не буде ніякого механізму [12, 373]. Л. Шестов мріє, що колись станеться повне визволення людини від влади знання (у сенсі від влади необхідності), людські можливості стануть необмеженими, і вже не люди будуть пристосовуватися до дійсності, а вона сама почне пристосовуватися до нас. Наприклад, віск можна буде силою однієї думки перетворити в мрамор або золото. З аналізу творчості філософа витікає, що то буде думка, пронизана глибокою релігійною вірою.

Підкреслюючи глибоку осмисленість людського життя саме через віру, Л. Шестов, разом з тим, визнає, що у нашому раціоналізованому світі віра (як він її розуміє) не може бути постійним душевним станом людини, якій потрібні твердий ґрунт та впевненість. Важко не погодитися з твердженням: щоб існувати, людині потрібні певні матеріальні цінності, життєві правила та моральні настанови, а також спокій і рівновага. Однак людині треба навчитися дивитися на світ своїми очима, а не очима «загальними» [15, 315]. Гонитва за визнанням, за привілеями заважає людині бачити життя з його прихованими дивами [13, 63]. Слід докорінно змінитися, «внутрішньо розплавитися, перебити скелет власної душі, свого «я»» [15, 264]. Набагато більше, ніж твердий ґрунт, людині потрібна жива віра, що, зауважимо, не ототожнюється Л. Шестовим з авторитетом церкви, незмінними «твердими» догмами та прагненням якось «облаштуватися з Богом» на землі. Віра в Бога породжує в людині віру в саму себе та своє вище призначення, робить її вільною, визначає сенс її життя. Присутність Бога в людині визнається по пробудженню в ній сили життя. Віра відкриває людині шлях до Бога-Творця, який є джерелом усіх можливостей, веде до сфери істинно існуючого, дає нічим не обмежену духовну свободу і творчі можливості. Філософ уточнює, що в людини повинна бути незрівнянно більша, якісно нова свобода: не вибрати між до-

бром та злом, а звільнити світ від зла [11, 778]. Віра нагадує людині, що світ було створено Богом заради неї, вона дає людині крила, нове бачення світу, новий стан розбудженої свідомості, допомагає відрізнити потрібне від непотрібного і не боятися смерті. Власне, вона і дає людині життя. Життя наше сповнене великого і таємного значення, і кожен несе велику відповідальність, підкреслює Л. Шестов [16, 51]. Пізнання добра і зла поза вірою веде людину до подальшого падіння. Віра допомагає відкинути шаблони і почати творити самому. Через страждання і віру людина йде до духовного зростання, до виховання в собі особистості, переборює страх перед новим. Л. Шестов зауважує: щоб піднятися, треба втратити твердий ґрунт під ногами. Однак, раптово втрапивши ґрунт, можна провалитися у безодню. Скоріше так: слід відштовхнутися від твердого ґрунту і піднятися над ним, створюючи нові думки, нові світи, себе нового.

Афористично-парадоксальний стиль викладення своїх думок Л. Шестовим утруднює їхнє розуміння. Крім того, приниження філософом ролі логічного мислення призвело до наявності в його текстах суперечностей. Слід відзначити, що історико-філософські дослідження філософа інколи страждають на суб'єктивізм. Тим не менш, можна стверджувати, що творчість Л. Шестова пробуджує власні думки читача, запрошує його до дискусії, спрямовує його на самостійні пошуки істини, на постійне самопізнання, виховує бажання уважно, вже під іншим кутом зору, проаналізувати світову духовну спадщину.

Л. Шестов зробив значний внесок у становлення нової філософії людини. На його думку, шлях до преображення людини і світу пов'язаний з релігійною вірою. Філософ розкриває своє розуміння біблейської тези про створення людини за образом і подобою Божою та історії про гріхопадіння. Віра в Бога, яка суперечливо розуміється Л. Шестовим як особливий

вимір мислення, є, з його точки зору, джерелом справжніх істин, допомагає людині повірити в свої творчі здібності, спонукає до самостійного розвитку. Жива віра пробуджує життєві сили, допомагає духовному зростанню, визначає сенс людського життя. Віра нагадує людині, що її сутність полягає у вільній творчості, яка виявляє її дивовижні потенціальні можливості (які, всупереч думкам Л. Шестова, на жаль, не є необмеженими!), і, насамперед, здатність звільнити світ від зла. Л. Шестов закликає людину не потрапляти під владу вічних і незмінних всезагальних наукових і метафізичних істин, хоча для віруючої людини істини Одкровення є абсолютними, вічними і незмінними. Все ж таки, визнаючи певну позитивну роль розуму і розуміючи, що наші знання є відносними, він застерігає проти абсолютизації ролі раціонального пізнання. Знання, не одухотворене вірою, несе людині смерть або рослинне і тваринне існування. Дерево пізнання не повинно глушити дерева життя [12, 21]. Намагаючись підкреслити виключне значення віри, саме через яку, за Л. Шестовим, життя людини і набуває глибокого осмислення, надаючи вірі онтологічного статусу (вона преображає людину і світ), філософ, однак, по суті, зводить її до певної особливості нашого мислення.

Спираючись на Біблію та на творчість видатних філософів і письменників, Л. Шестов показує, наскільки складним є шлях преображення людини, виховання в собі особистості, тим більше, що результат апіорі є невідомим, ніяких гарантій тут немає. Самостійна творчість вимагає від людини виховання гнучкого, адогматичного мислення, що не оглядається на чужі думки та на здоровий глузд, а також усвідомлення суперечливості життя та складнощів душевного світу людини.

В якості перспективи подальшого дослідження можна було б запропонувати здійснити порівняльний аналіз творчості Л. Шестова та М. Бердяєва, для якого антропологічна тематика також була головною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волкогонова О.Д. Специфика иррационализма Л.И. Шестова / О.Д. Волкогонова // Вестн. Моск. ун-та. Сер.7. Философия. – 1997. - №3. – С.16-25.
2. Ерофеев В.В. В лабиринте проклятых вопросов / В.В. Ерофеев. – М.: Советский писатель, 1990. – С.37-77.
3. Зеньковский В.В. История русской философии: в 2 т. Т.2 / В.В. Зеньковский. – Ростов - н/Д.: Феникс, 1999. – 540с.
4. Курабцев В.Л. «Мудрейшие из людей» (Лев Шестов и античная философия) / В.Л. Курабцев // Вопр. философии. – 2002. - №11. – С.184-195.
5. Курабцев В.Л. Лев Шестов и мировая философия (Итоги «странствований по душам») / В.Л. Курабцев // Вопр. философии. – 2004. - №12. – С.109-122.
6. Мареева Е.В. Творчество Ф.М. Достоевского в зеркале философии Льва Шестова / Е.В. Мареева // Вопр. философии. – 2007. - №3. – С.152-158.
7. Мильдон В.И. Ни Афины, ни Иерусалим / В.И. Мильдон // Вопр. философии. – 2002. - №3. – С.32-41.
8. Мотрошилова Н.В. Парабола жизненной судьбы Льва Шестова / Н.В. Мотрошилова // Вопр. философии. – 1989. - №1. – С.129-143.
9. Порус В.Н. В. Соловьев и Л. Шестов: единство в трагедии / В.Н. Порус // Вопр. философии. – 2004. - №2. – С.148-159.
10. Таранов С.В. Лев Шестов як історик філософії / С.В. Таранов. – Київ: ЦГО НАН України, 2004. – 204с.
11. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности / Л.И. Шестов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 832с.
12. Шестов Л.И. Афины и Иерусалим / Л.И. Шестов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2001.

– 400с.

13. Шестов Л. Великие кануны / Л. Шестов. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 253, [3]с.

14. Шестов Л. Николай Бердяев. Гнозис и экзистенциальная философия / Л. Шестов // Н.А. Бердяев: pro et contra. Кн.1. – СПб.: РХГИ, 1994. – С.411-436. (Русский путь, т. I).

15. Шестов Л.И. На весах Иова / Л.И. Шестов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2001. – 464с.

16. Шестов Л. Potestas clavium (Власть ключей) / Л. Шестов. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 348, [4]с.

У. С. МИХАЙЛЯК

АНТРОПОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Михайляк Уляна Степанівна – викладач Львівського державного техніко-економічного коледжу

В усвідомленні культурно-політичних процесів XIX – початку XX століття творчість Лесі Українки посідає значне місце. Письменниця творила під знаком національно-визвольних змагань, вона відчувала незворотність майбутніх соціальних потрясінь, які очікували Україну, що, звісно, не могло не накладати свого відбитку на її творчості та на характері української філософії. Плюралістичність ідеологічних концепцій та світоглядних орієнтацій, які панували тоді в Російській імперії, сприяли багатогранності порушених нею художньо-філософських проблем. Оскільки багато завдань та положень, сформульованих і висунутих Лесею Українкою, залишаються актуальними і для нашого часу, то вважаємо, що однією із прерогатив сучасної української філософської думки є перегляд найважливіших проблем історичного минулого, здійснений у контексті повернення творчої спадщини Лесі Українки своєму народові.

Звернемо увагу, що думка про те, що історія новітньої української філософії буде неповною без осмислення унікальної спадщини Лесі Українки, проходить головною лінією у дослідженнях майже всіх лесезнавців. І якщо сучасне літературознавство відкриває «свою» Лесею, поступово підіймаючись до належного рівня оцінки «велетенського значення її творчості» (Р.Задеснянський), то для філософії мислителька є ще «заблокованою» (Л. Костенко), залишеною «без скільки-небудь задовільних філософських прочитань» (О. Забужко). «Профанація такої знакової постаті, як Лесея Українка триватиме в нас доги, доки не повернемо її в приналежний їй контекст шляхетсько-лицарської культури», – вважає О. Забужко [3, 8].

На основі аналізу всієї спадщини мислитель-

ки спробуємо з'ясувати розвиток світоглядно-філософських концептів, індивідуальності Лесі Українки як філософа, проаналізуємо новаційний характер її антропософських поглядів і переконань, базованих на синтезі традицій української культури та модерних здобутків культури світової. Особливе значення для проведеного дослідження мали роботи Г. Г. Аврахова, В. П. Агеєвої, О. К. Бабишкіна, А. К. Бичко, Л. Білецького, М. Ф. Бойка, Я. Я. Гозенпуда, І. Головахи, В. І. Гуменюка, А. Диби, Д. Донцова, М. Г. Жулинського, О. С. Забужко, Р. Задеснянського, Н. Зборовської, М. С. Кармазіної, Л. В. Костенко, Р. В. Кухара, Л. П. Мірошніченко, Л. І. Міщенко, П. Одарченка, Я. О. Поліщука, О. О. Рисака та інших дослідників. Їхні дослідження, присвячені філософському осмисленню творчої спадщини Лесі Українки, багато в чому визначають вплив та значення її поглядів на формування української національної філософії та української держави загалом.

Синтетичне поєднання світового і національного, захоплення «світовими темами» та світовою культурою означало перенесення цієї культури на український ґрунт і виведення української культури на світовий рівень. Такий підхід зробив Лесею Українку оригінальним представником української філософської думки. Вона не тільки сприйняла провідні ідеї свого часу, а й геніально їх переусвідомивши, зуміла, в деяких випадках, їх випередити.

Формування світогляду письменниці відбувалося відповідно до канонів некласичного мислення, що відкрило ряд нових філософських тем, які порушують проблеми філософської антропології, культури, релігії, етики, моралі, творчості, психології і підносять їх на рівень нового прочитання.

Індивідуальне і неповторне обличчя української філософії, утворене в процесі її взаємодії із світовим культурним процесом, зокрема розвитком західноєвропейської і східноєвропейської філософії, у творчості Лесі Українки усвідомлюється нами як концентрація духовного начала, властивого українцеві. У ньому бачимо спосіб вирішення Лесею Українкою найпотаємніших аспектів людського буття, головне завдання, якого полягало в тому, щоб усвідомити, впізнати себе у минулому, знайти корені свого духовного «Я».

У філософії Лесі Українки, як і в системі української філософії взагалі, провідне місце посідає людина. Філософські погляди мислительки розкриваються в контексті європейської філософської антропології XIX – XX століть. Письменниця була однією з перших, хто сформував нову концепцію людини, висунувши в центр буття людину нового типу, Прометея – героя активної громадської дії. Філософія прометеїзму, найбільш відповідна творчому обдаруванню Лесі Українки, знаменувала собою відхід від теоцентричного світогляду і сприяла переходу на позиції антропоцентризму.

Проаналізувавши провідні закономірності еволюції антропософських поглядів, які розвивалися в Європі у той час, визначимо ключові позиції, основні положення філософування Лесі Українки.

1. Ідея звільнення індивідуальності від кріпацтва духу. Лесею Українкою викривала залежність українця від зовнішнього світу, яким для нього був світогляд пануючого російського народу. «Одна з основних ідей Лесі Українки – боротьба проти «невольничої душі» українця» [2, 282]. Вона сприяла усвідомленню зануреності його в ситуацію несвободи та морального пониження. Оскільки для Лесі Українки дуже важливе значення мало питання як бути?, як жити?, то саме звільнення людини від кайданів політичного життя було мрією мислительки. Мораль антропології Лесі Українки розкриває особистість з боку її природної здатності бути «рівною серед рівних», вивільнення людини з пут життєвого плазування, що подібне сходженню на вершину нового буття. Так на перше місце у поглядах Лесі Українки виступає людина з її особистим пізнанням істини. Справжній українець для поетеси починається тоді, коли відкидається рабська психологія. Усвідомлення себе, як і у К'єркегора, відбувається в три етапи: естетичний, етичний і релігійний. Принципом усвідомлення екзистенції власного буття залишається страждання. Через страждання людина сходить до самої себе, наповнюється духом відчуття повноти власного буття. Через страждання проходять герої класиків європейського екзистенціалізму, на яких орієнтувалася Лесею Українкою. Через страждання знаходять і усвідомлюють себе і її герої.

2. Утвердження особистості як найвищої цінності. Епоха, в якій жила Лесею Українкою, внесла у творчу

спадщину поетеси дух емансипації особистості. Головним для Лесі Українки є прагнення гармонії ідеалу й дійсності, в якій домінує «поривання особистості до вищих ідеалів життя (*ins Blaue hinein*)» [1, 56], в якому і повинна утвердитися свобода суверенної особистості. У її художніх образах ми побачили найвищу можливість літературної творчості як такої: здатність відкрити вічну і непереможну істину, в якій виявляється найістотніший філософський сенс існування людини та її призначення у земному житті.

3. Формування нової моральної парадигми нової людини. Дуже важливе значення в філософії Лесі Українки надається антропології моралі. Вирішуючи одне з головних завдань екзистенціалізму, українська мислителька, у тісному зв'язку із загальнофілософськими проблемами, своєю творчістю намагається заглибитися у таємницю людського існування, дослідити джерела людської моралі. Це знайшло своє відображення у пошуку такої моральної людини, яка була б позбавлена «кріпацького духу». Моральна людина поетеси – це складова її універсальних філософських конфліктів духу і плоті, ідеї і реальності, можливості і дійсності, які є споконвічною спробою пізнання усіх людей всіх часів таємниці людського буття.

Моральне життя у поглядах Лесі Українки розглядається нами на двох рівнях, або у двох сферах – суцього і належного. Сфера суцього виражається у реально існуючих нормах, справжніх ціннісних значеннях реальних форм суспільних зв'язків між людьми. Сфера належного містить нормативні настанови моральної свідомості. Вона є також ціннісним змістом, який полягає у існуючих суспільних відносинах, у практичній взаємодії людей. Узагальнюючи поведінку людей (практику), мораль виробляє певні вимоги, веління (імперативи) – «як має бути», які підтримуються провідною верствою нації. Тому мораль Лесі Українки виступає, передусім, як система вимог, норм і правил поведінки людини, що історично склались в Україні і дотримання яких сприятиме звільненню українців від кріпацтва духу. Мораль є таким імперативним способом подолання комплексу меншовартості, за яким визначається ставлення людини до дійсності, яка регулює людську поведінку з позицій принципового протиставлення добра і зла.

4. Розгерметизація духовного і життєвого простору людини. Досліджуючи сутність людського існування у філософській концепції Лесі Українки, приходимо до висновку, що в її баченні дії кожної окремої особистості не нівелюються в загальному русі соціуму, а здатні впливати на суспільні процеси, спрямовуючи їх у те чи інше річище. Людина відтак стає творцем власної долі, зростає її відповідальність за все, що відбувається в світі. Висуваючи гуманістичну концепцію гармонії людини і світу, Лесею Українкою пропонує якісно новий тип детермінізму, який на перше

місце ставить особистість як суб'єкта історії.

5. Можливість вільного екзистенційного вибору особистості. Відомо, що будь-яка дійсність є тенденцією щодо можливості. Втім, не будь-яка можливість перетворюється на дійсність. Елементом поєднання можливості і дійсності стає воля людини та наявність певних умов для її реалізації. Дещо подібне стосується і поняття свободи, яку Леся Українка розуміла як усвідомлену необхідність творити на користь своєї батьківщини, свого народу. Особливістю авторської інтерпретації свободи Лесею Українкою є те, що вона збігається з її розумінням ролі та значенням мистецтва у житті суспільства та усвідомленням власної долі – бути провідником свого народу.

6. Віра в моральну правоту своєї справи. Людина без віри, без певних моральних переконань, в розумінні Лесі Українки, позбавлена почуття патріотизму, громадянського обов'язку перед батьківщиною. Однак віру Леся Українка сприймає не як фанатизм з «блискучими очима», а як кропітку працю, як якість, до якої треба добитися. Вона розуміла, що фанатизм здатен перемогти, але утримати перевагу не в змозі.

7. Воля до втілення ідеалів у життя. В антропософській концепції мислительки переваги набуває людина, в якій перемагає ступінь усвідомлення про вищу мету власного життя. Таке бачення емансипувало людську особистість, звільняло її від «профетичного детермінізму» (О. Забужко), робило не лише творцем власної долі, а й майбутнього облаштування власної країни. Леся Українка, зазираючи в майбутнє, шукала серед своїх сучасників, змальовувала у творах той тип людини, якій судитиметься стати рятівником українського народу, а через нього і людства.

8. Утвердження свободи особистості. Леся Українка жила і творила у той час, коли Україна входила до складу Російської імперії, в якій кріпацтво духу було настільки міцним, що стримувало можливість виступити проти нього офіційно. Ось чому ідея свободи у Лесі Українки набуває значення соціального протесту проти існуючого стану речей, стає проявом її художнього модернізму. Серцевинну сутність її антропософії становить співвідношення «людина – нація», в межах якого постає питання: як сталося так, що колись могутнє слов'яно-руське плем'я втратило свою державність? Відповідь на нього Леся Українка знаходить в особливостях культурно-історичного розвитку України як центральноєвропейської держави з погляду географічного розташування, і євро-азійської – ментально і культурно. Її відповідь – занепад духу, брак українськості, брак патріотизму.

Причину втрати українським народом державності Леся Українка пов'язує із втратою свободи. При цьому головний зміст поняття свободи розуміє у двох вимірах: соціокультурному

та буттєвому. Щодо першого напряму, то в ньому поетеса вбачає реальний стан життя України і пропонує його як шлях до реалізації проблеми свободи свого народу. Другий шлях – вести цю боротьбу методами науки, філософським ученням, формою художнього слова і це, на думку поетеси, є найбільш об'єктивним й ефективним виходом з ситуації, що склалася в Україні. Несвободу можна подолати, повертаючи українському народові дух шляхетності і високої європейської культури. Леся Українка своє бачення свободи не виводить з боротьби класів, а вбачає її у праці кожного на своєму місці і у власній праці – праці інтелегента-митця. Вона залишається борцем за свободу свого народу засобами мистецтва. На шляху боротьби проти духовного кріпацтва українців Леся Українка застосовувала всі форми художнього відображення дійсності: вона вважала, що слово поета-творця інколи варте більше, аніж дія, у тому числі й революційна. Вона відкидає повстання мас рабів як головного знаряддя революційної боротьби за волю і свободу, котрі виступали проти усталеного порядку речей.

Її концепція свободи висвітлює українському народові головний вектор його боротьби за власне право жити і творити свою культуру.

9. Значення любові в процесі самоствердження особистості. Криза усталеної європейської свідомості і пошук основ для нового людського життя запроваджує тенденцію, коли людське життя починає вимірюватися порівнянням із його вищим космічним проявом того порядку, де жінка була рівною у правах з чоловіком. Ірраціоналістичний принцип світобачення Лесі Українки відкривав можливість індивідуально-особистісного проникнення у сутність поняття любові як національного, властивого українцеві почуття, гармонії маскулінного і феміністичного, де феміністичному надавалась перевага.

Її цікавить проблема любові, яку вона розв'язує у контексті боротьби жінки за своє рівноправне становище з чоловіком. Саме Леся Українка стала тим філософом в українській культурі, який виніс цю проблему на рівень вселюдських символів. Вона витлумачує, що життя, в тому числі і життя окремої людини, – це співставлення двох початків: чоловічого та жіночого у ньому. Порушення гармонії чоловічого і жіночого ества у стосунках любові приводить до втрати себе як людини і чоловіка, і жінку, коли вони нерівні. У процесі втрати гармонії «чоловік-жінка» втрачається «значимість як неповторність буття індивіда, так і силове поле етнокультурної спільноти» [4, 73]. Любов набуває сенсу свободи життя у рівноправності чоловіка і жінки, коли рівноправність, у зв'язку з нерівноправним становищем жінки, розуміється як перевага початку саме жіночого, що є, на думку поетеси, умовою рівноправ'я. Ось чому і любов у творчості Лесі Українки – це найяскравіший вияв духовної

самоцінності людських стосунків, першоджерелом яких є жінка. Тому центральним образом філософії любові Лесі Українки постала Вічна Жіночність кохання, а її теоретичною основою – українська філософія серця.

10. Почуття обов'язку перед громадою та українським народом. Важливим аспектом філософського аналізу особистості у Лесі Українки, якому приділяється увага в дисертації, є проблема співвідношення і співіснування людини і натовпу, духовного проводиря і народу. Напрями, відкриті Лесею Українкою, нові форми мислення дають можливість мислительці звернутися до проблеми моральної відповідальності митця, його ролі та значення у вирішенні долі рідного народу.

11. Почуття особистої людської гідності, національної честі. Такої гострої критики рабської психології свого народу ще не знала Україна після Т.Шевченка. В ім'я цієї ідеї герої Лесі Українки жертвують своїм життям. Поетеса перевертає ціннісну орієнтацію, засуджує тих, хто мріє побудувати свою «хатоньку» на чужині далекій. Це не бунт задля бунту, який пізніше буде обґрунтований А. Камю та Ж.-П. Сартром. У контексті постійної боротьби зі злом Леся Українка шукала свою істину, яка з'ясовується під час протиставлення іноді взаємовиключних тез. Її теза – це завжди антитеза. І цим вона начебто застерігає співвітчизників у їхньому прагненні до волі про можливість опинитися у новому поневоленні.

12. Неприйняття верховенства будь-якої теорії

чи організації. Леся Українка досить помірковано виступає з приводу популярних соціальних доктрин – обіцянок про «рай на землі» як шлях майбутнього розвитку людства. Мислителька доводить цю концепцію вирішення проблеми духовного провідника і натовпу, людини бідної й багаті. Місце духовного провідника вона відводить інтелігенції. Взірцем її типу людини є розсудлива і одухотворена особистість – «аристократ духу» за зразком античного мислителя, наприклад Сократа, який пішов на смерть задля утвердження власної істини. Леся Українка відкидає брехню заради щастя, виступаючи тим самим проти всіх ортодоксів, які беруть на себе відповідальність бути істиною в останній інстанції. Це протест проти будь-якого імперського, шовіністичного чи націоналістичного тоталітаризму, який виходить за межі відносин Україна – Росія, а стає загальносвітовою ідеєю боротьби за рівність не в декларованому вигляді, а в дії.

Саме ці акценти ставлять спадщину мислительки «на рівень вищих досягнень філософських прерогатив» [5, 4], а погляди роблять її творчість актуальною для нашого часу.

Таким чином, оригінальні філософські погляди Лесі Українки вимагають необхідності об'єктивного та ґрунтовного осмислення концепції людини в контексті моральних та матеріальних пріоритетів сьогодення, коли життя особистості, її функціональне призначення, прояви її індивідуальної сутності залишаються надзвичайно актуальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичко А. Леся Українка: світоглядно-філософський погляд. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 184 с.
2. Бойко Ю. Естетичні погляди Лесі Українки та її стильові шукання // Бойко Ю. Вибрані праці. – К., Медекол, 1992. – Т. 3. – 382 с. – С. 143-160.
3. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
4. Захарчук І. Від драми любові до драми свободи // Леся Українка і національна ідея: Збірник наукових праць. – К., Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 127 с. – С. 69 – 74.
5. Козьмук Я. Онтологічний вимір творчості Лесі Українки // Леся Українка і національна ідея: Збірник наукових праць. – К., Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 127 с. – С. 3-10.
6. Леся Українка: Зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наук. думка, 1975 - 1979. – Т. 1-12.

Ю.С. КРАВЦОВ

ДИСКУРСИВНАЯ МОДЕЛЬ КОММУНИКАЦИИ И ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНЫХ СИМУЛЯКРОВ

Кравцов Юрий Сергеевич - старший научный сотрудник кафедры социологии Днепродзержинского государственного технического университета, доцент, кандидат философских наук

Закономерности развития современного общества, которое «предполагает источник развития в увеличении, ускорении, уплотнении и глобализации коммуникации» [5, 118], определяют рассмотрение коммуникативного аспекта социальной практики характерно для целого ряда современных социальных теорий. К ним относятся, в частности, концепции Ю. Хабермаса, Т. Лукмана, Дж.С. Александера, Ж. Коэнен-Хуттера.

В качестве характеристики форм социальной коммуникации весьма популярной в настоящее время является концепция дискурса как модели интерсубъективного формирования точек зрения, в основе которой лежит рациональная аргументация. При этом речь может идти о принятии общественно значимых решений самого различного вида.

Модель дискурса, который может выступать и как механизм расширения эмпирико-теоретического знания, и как практический, регулирующий ценности, нормы, институциональные средства их реализации механизм, рассматривается в коммуникативной парадигме в качестве практической формы организации социальной практики. Практический дискурс способен выступать как форма деятельности и должен быть использован институтами, которые в своем функционировании связаны с дискурсивным преобразованием воли. Современная ситуация в социальном познании может быть представлена как ситуация кристаллизации «новой рациональности», расширяющей сферу рационально-теоретического дискурса из-за признания эвристических ценностей ранее отвергнутых негативных социальных практик. Одной из граней расширения сферы рационально-теоретического дискурса можно считать развитие социальной теории симулякров и симуляции как видов репрезентации. На наш взгляд, понятие «симуляция» в современном общественном познании может сыграть ключевую роль для преодоления онтологического фундаментализма, обусловленного своеобразным культурно-историческим опытом и следованием метафизической традиции западной культуры. Специфику проблемы симуляции в современной философии невозможно понять без рассмотрения ее в рамках классической модели репрезентации.

Цель практического дискурса - согласование разнообразных интересов индивидов, которое осуществляется в форме диалога равноправных партнеров. Очевидно, однако, что не все интересы можно обобщить и сделать общезначимыми, именно в дискурсе и испытывается способность интересов к обобщению. При этом важны и внешние условия процесса дискуссии: отсутствие влияния на ее участников извне в форме внешнего принуждения, всевозможных правовых, социальных санкций; в ходе взаимодействия должны быть исключены все мотивы, кроме поиска истины.

Согласно теории коммуникативной компетенции Ю. Хабермаса, истинными могут быть признаны лишь те суждения, которые любой разумный субъект может испытать в неограниченной и свободной от внешнего принуждения и иррациональных ограничений коммуникации и затем принять. Истина должна быть «интерсубъективно переносима» и рефлексивно принята. При этом мы сталкиваемся с проблемой неравного уровня «коммуникативной компетенции» участников взаимодействия в процедурном, семантическом, логическом аспектах.

Обладающие наибольшими знаниями участники дискурса получают преимущества, поскольку они компетентны судить, какие лингвистические выражения образованы грамматически правильно, какие трансформации высказываний логически согласуются, какие способы поведения могут быть классифицированы как рациональные, какие коммуникации не искажены и т.д. Конститутивной функцией знака является репрезентация, поэтому понятия «репрезентация» и «знак» взаимно определяют друг друга. Репрезентация создает знак и сама предстает как знаковый феномен. Оба понятия раскрываются через связь с презентацией как присутствием или наличием, что демонстрирует традиционный подход к их определению. Связь выражается в том, что феномен репрезентации изначально задается как «запаздывающий» или вторичный относительно присутствия – презентации, т. е. репрезентация возникает в силу отсутствия (в момент представления) объекта, который она репрезентирует. Отсюда выводится ее значение правомочного «представительства». Поэтому понятие репрезентации изначально оказалось осложнено значением ото-

бражения или образного представления, правомочного замещения. Классическое толкование репрезентации соотносит ее с понятием знака, определяя и презентацию, и репрезентацию в модусе деривации как вторичные относительно присутствия. Но и современная философия рассматривает репрезентацию нераздельно от знакового пространства. Понятия присутствия, тождества и истины помещают любое возможное определение в ситуацию «репрезентации круга».

Репрезентация как проекция включает в себя представление о том, какой она должна быть. «Репрезентации присуще представлять не только нечто, но и собственную репрезентативность». Если следовать наивной точке зрения, то репрезентация каким-то образом воспроизводит воспринимаемую форму объекта. Эта точка зрения лежит в основе и логики эксперимента, и феноменализации формы: действительно, репрезентация субъектом объекта недвусмысленно отождествляется с воспринимаемой «феноменальной формой» [3, 108]. Однако, благодаря изначальной недостижимости идентичного отображения субъектом объекта, репрезентация лишь устанавливает конкретное тождество форм. Иными словами, репрезентация представляется как конвенционально принятое установление тождества, которое кажется «правильным» или «подлинным». Отсюда репрезентация в целом есть функция визуального понимания, которым обладает субъект, но отсюда же репрезентация есть лишь акт симуляции. Симуляция предстает как новый тип абстракции, и это уже не абстракция от некоторого референциального бытия, некоторой субстанции. «Кастрация реальности» делает явным симулятивный характер всякой репрезентации. Реальность операционализируется: она производится и может неограниченно воспроизводиться. Симуляция – это порождение посредством моделей реального «без происхождения и реальности». И действительно, реальное как синтетический продукт комбинаторных моделей – это уже и не реальное в строгом смысле, поскольку его больше не прикрывает никакое воображаемое, а гиперреальное. «Само определение реальности гласит: это то, что можно эквивалентно воспроизвести... В итоге этого воспроизводительного процесса оказывается, что реальность – не просто то, что можно воспроизвести, а то, что всегда уже воспроизведено в гиперреальности» [1, 152].

Симуляция социальной действительности, поддержания видимости становится единственной возможной социальностью; ложь в идеологизированном социуме – гораздо в меньшей степени вымысел, чем истина. Говорить ложь – значит поддерживать идеологический гомеостаз, процесс симуляции социального, поскольку даже если удастся выявить истину, это ничего не изменит, поскольку этого «на самом деле» не существует. Нам не представлена иная реальность, лишь ее идеологическая, метафизическая над-

стройка, «субъективная объективность», фетиш в чистом или снятом виде, фантазматическое обращение вещей, неспособных опосредовать наши связи, связи живых людей. «...вопрос состоит не в том, чтобы увидеть вещи (то есть социальную действительность) так, «как они существуют на самом деле», без кривого зеркала идеологии, а в том, чтобы понять, почему действительность как таковая не может существовать без «идеологической мистификации» [4, 35-36]. Маска не просто скрывает действительное положение вещей – идеологическое искажение вписано в самую его суть».

В теории коммуникативной компетенции, согласно модели психоанализа, субъектом социального взаимодействия является индивид. Хабермас оценивает социальную эволюцию как непрерывающийся процесс научения, механизмы которого следовало бы искать на психологическом уровне, в рамках обыденно-разговорной коммуникации. Процессы научения протекают в двух плоскостях: научно-теоретической и практической, и могут иметь рефлексивный и нерефлексивный характер. От уровня развития научения зависит и уровень развития общества – он определяется «институционально допустимой мощностью научения». Развитие общества – это процесс постепенного перехода от нерефлексивного (донаучного) к рефлексивному научению, к дифференциации теоретических и практических форм аргументации. Перспектива заключается в институционализации всеобщих рефлексивных учебных процессов, которые мыслятся как свободные от господства дискуссии. Идея о ведущей роли процесса образования является в настоящее время одной из наиболее актуальных и насущных проблем. Теоретики постиндустриального общества говорят о решающей роли научного знания в современную информационную эпоху (О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Д. Белл, А. Турен). Весьма показательна в этом отношении концепция культурно-символического капитала П. Бурдьё. По мнению Хабермаса, именно специфика процессов научения определяет специфику общественных систем: уровень развития производительных сил, формы социального взаимодействия, возможность саморегулирования социальной системы и др.

С. Жижек в своей теории товарного фетишизма заостряет особое внимание на трансформации социальных связей, определенного рода мистификации и подмене реального процесса. Если Маркс термином «фетишизм» заявил об овеществлении социальных связей, то теория симулякров выявляет закономерное продолжение этого процесса – «развеществление». Такое гармоничное сочетание двух концептов (симуляции и фетишизма) возможно лишь в силу их странной идентичности, симулякр предстает в самых разных и неожиданных ролях и местах.

Фетишизм – это своеобразная вера, вследствие

которой результатам человеческой деятельности придаются мистическая самостоятельность и могущество. Маркс показал, что корни фетишизма надо искать в объективном извращении и перевертывании отношений между субъектом и объектом, в пресловутом овеществлении социальных отношений, т. е. в низведении человека до уровня вещи. Подмена субъекта и его устранение, психологическая дилемма Я и Другого являются развитием теории товарного фетишизма и также заходят в поле симуляции.

Сущность товарного фетишизма состоит в том, что стихия общественных отношений, господствующая над людьми, внешне выступает в виде господства над ними определенных вещей. Таким образом, экономические отношения между людьми в условиях товарного производства с необходимостью облекаются в форму общественных отношений между вещами. Происходит так называемое овеществление производственных отношений.

В фетишистской вселенной люди воспринимают общественные отношения в виде отношений между вещами, свойства объекта-фетиша сами создают место для этого объекта в социальной или идеологической структуре. Жижек уверяет, что люди прекрасно знают, как в действительности обстоят дела; им хорошо известно, что за «отношениями между вещами» стоят «отношения между людьми». Парадокс в том, что в своей социальной деятельности они поступают так, как если бы не знали этого и следовали за фетишистской иллюзией.

Иллюзия фетиша-симулякра опосредована фундаментальной верой Другого. Симулякр не имеет референта, лишен центра, а потому и субъективности. Иллюзия фетишизма покоится на абсолютно идентичных началах. Их общий парадокс состоит в том, что это смещение реального, которое они с необходимостью образуют, является изначальным и основополагающим, а возможно и предшествующим реальному. Фетишистская сущность симулякра заключена в том, что симулякр не может быть признан, принят прямо, он как бабочка-однодневка, и нелегко нашему расчлененному на ипостаси Я, как выразился бы Лакан, пережить его смерть, поэтому он признается лишь верой в другого симулякра. Самоидентификация в среде идеологической безосновности и симуляционной текучести превращается в акт пытки самопожертвования, череду смертей Другого в угоду новому. Структура, скрытая элементом-фетишем, может возникнуть только тогда, когда будет совершен жест замещения. Другими словами, структура всегда, по определению, является означающей структурой, структурой означающих, которые замещают означаемое содержание, а не структурой означаемого. Это и есть замещение, приобретающее в теории товарного фетишизма своеобразную негативность. Если Деррида видел в замещении

лишь инструмент для достижения искомого, то теперь замещение становится необходимостью нашего существования. Вклиниваясь в порядок символического, оно формирует идеологическую структуру, подменяя реальное и прямо заявляя о подмене, низвергает действительное «на самом деле» до униженного обслуживающего фона. В модели фетишизма социальное пространство пребывает в постоянном процессе становления, а это означает смещение, замещение и симуляцию социальности.

Симулякр проходит сложный путь от полной негативности, обманки, образа без референта к сверхпозитивному, т. е. к более чем существующему «кирпичику» внереферентной онтологии, основанной на различии и, наконец, приобретает новый статус в пространстве социального, а именно: становится мерой социального, воплощаемой и меновой единицей в процессе его постоянного становления. Социальное обращается в саморазвивающееся пространство симулякров.

Любая репрезентация становится симулятивной, но не просто обманкой, а социальным конструктом, цель которого не обман, а творение, ведь в символическом пространстве любое искажение немедленно приводит к созданию нового. Симуляция повергает реальное и способствует «имплозии социального» как жесткой формы и в то же время оказывается единственной формой, в которой возможно его единение [6]. Теория коммуникативного действия может быть рассмотрена как современный вариант понимания практического разума, не сводимого к его кантовскому пониманию. По словам Хабермаса, «практическим разумом мы называем способность обосновывать соответствующие императивы, причем в зависимости от характера действия и вида предстоящего решения меняется не только не обусловленный каким-либо местоположением смысл «необходимого» или «должного», но и само понятие воли, которая должна в каждом случае определяться через разумно обоснованные императивы» [7, 15]. При этом рациональная, автономная воля руководствуется моральной точкой зрения, считается как бы «очищенной» от спонтанных проявлений и внешней обусловленности. Сам практический разум выступает в проявлениях, соответствующих основным типам дискурсов.

Особый фактор - коммуникативное формирование универсальных содержаний сознания: «...Дискурс означает идеальное расширение коммуникативного сообщества исходя из его внутренней перспективы» [8, 21-22]. Универсальные принципы не являются более беспристрастными суждениями, они имеют значимость лишь в контекстуальном применении, с позиций уместности или соответствия. При этом операции разума разворачиваются «на уровне методов и коммуникативных предпосылок, перемещаются в плоскость реально протекающих дискурсов и переговоров» [9, 27].

Проблема практического разума с точки зрения коммуникативной модели рациональности - это исследование процессов коллективного формирования воли, общественно значимых ценностей и образцов поведения. В этом аспекте Хабермас говорит об уместности постановки вопроса: можем ли мы сейчас говорить о практическом разуме в единственном числе, если фактически имеем дело с его различными проявлениями в аспектах целесообразного, доброго и справедливого, выраженных в различных формах аргументации? [9, 28]

По мнению П.Бурдьё, в современном обществе автономной воли, общественного мнения не существует вовсе, в большей степени это теоретическая конструкция, используемая теми, кто проводит опросы, и теми, кто их заказывает. По его

словам, «есть, с одной стороны, мнения сформированные, мобилизованные и группы давления, мобилизованные вокруг системы в явном виде сформулированных интересов; и с другой стороны - предрасположенности, которые по определению не есть мнение...» [2, 129].

Таким образом, различные аспекты общественного развития оказываются тесно связанными с глубинными структурами человеческого сознания, сферой жизненного мира индивидов. Практический разум, выступающий в единстве различных типов дискурсов, может функционировать только в результате взаимной чувствительности друг к другу политической жизни, политической культуры и жизненного мира, неотчуждаемых жизненных потребностей индивидов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М.: «Добросвет» 2000 — 387 с.
2. Бурдьё П. Социология политики. -М.: SOCIO-LOGOS, 1993. — 336 с.
3. Делез Ж. Различие и повторение. СПб.: ТОО ТК Петрополис, 1998 — 384 с.
4. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. — М.: Художественный журнал, 1999. — 236 с.
5. Григорьев С.И., Субетто А.И. Основы неклассической социологии: Новые тенденции развития культуры социологического мышления на рубеже XX-XXI веков/ 2-е изд-е, доп. и перераб. М.: РУСАКИ, 2000. — 208 с.
6. См.: Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург, 2000 — 96 с.
7. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность: Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 / Ю. Хабермас. М.: Наука, 1992 - 178 с.
8. Там же. С. 21-22.
9. Там же. С. 27.

Т.А. ПУСТОВАЯ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ ДИСКУССИЙ О ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Пустовая Таисия Александровна - ассистент кафедры философии и социологии Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В.Лазаряна

Понятие глобализации широко используется в лексиконе современных политологов, социологов, философов, став одним из часто употребляемых терминов в СМИ, на страницах общественно-политических изданий, научной и учебной литературы. В то же время вряд ли можно говорить о том, что в каналах массовой информации доминирует одна точка зрения на сущность, принципы, последствия глобализации.

Еще в конце 80-х гг. XX века глобализация едва ли претендовала на научную актуальность; в конце 90-х эта тема уже занимает прочное место как в социальных науках, так и общественных дискуссиях. Однако, как отмечается, взгляды на глоба-

лизацию очень различны, оценки зачастую носят противоречивый характер. Ученые утверждают, что в настоящее время нет единой точки зрения о том, несет ли она новые возможности или, напротив, опасности, в чем ее сущность и проявления, следует ли глобализации способствовать или сопротивляться. Исследователи едины в одном: глобализация неостановима [9].

В связи с этим перед философами стоит актуальная задача создать теоретический фундамент для обсуждения проблем глобализации. Отмечается, что, несмотря на то, что явления глобализации носят эмпирический характер, существует необходимость концептуального осмысления

этих процессов. Исследователи пишут, что к настоящему времени аналитическое изучение процессов глобализации позволяет выделить несколько принципиальных форм их проявления, изучение которых позволяет лучше понять внутреннее содержание феномена.

Во-первых, технический процесс привел к изменению коммуникационных возможностей человека и общества в пространстве и времени. Во-вторых, все исследователи отмечают резко возросшие масштабы взаимосвязей и степень взаимозависимостей современного общества. Третьей сущностной характеристикой глобализации стал все усиливающийся процесс взаимодействия различных культур. В-четвертых, ускоренное формирование системы глобальных социальных отношений как основы формирующегося глобального общества стало возможным в силу «разгосударствления» международных отношений [8].

Несколько иное философское видение сущности процесса глобализации отражено в следующих подходах, первый из которых определяет результат нового качества экономических отношений в мире как эпохи глобального экономического роста. Глобализация, согласно этой точке зрения, есть интенсификация экономического развития, позитивно воздействующая на все прочие сферы общества (Р. Дарендорф, О. Лафонтен, Б. Клинтон, Б. Гейтс и др.) [5].

С позицией другого подхода, глобализация представляет собой особое качество межкультурных и геополитических отношений. Глобализация стирает культурные границы, которые устанавливались тысячелетиями. Она разрушает идентичность, которая будет восстановлена другим путем. Ярким представителем этой линии анализа является, как известно, американский ученый С. Хантингтон.

С точки зрения третьего подхода, глобализация, рассматривается как системная трансформация социума. Представителей этого направления более всего беспокоит стремительное ослабление традиционных инструментов политического управления и возникающий отсюда «вакуум власти». Так, немецкий ученый У. Бек, в рамках своей концепции «общества риска», характеризует глобализацию как процесс деполизации и дерегулирования обществ [2].

С позиций четвертого подхода к глобализации, как разрушению культур и традиций, она видится в крайне негативном свете: это точка зрения решительных противников глобализации. Как утверждает, в основании такой позиции лежит архаическая унификация культурной традиции и религиозно-политического порядка.

Безусловно, увеличение культурного многообразия уже является проблемой для многих национальных государств. С другой стороны, многих ученых беспокоит перспектива возникновения в современном обществе массового потребления

глобальной культуры, которая поглотит существующие ныне культурные различия. Это так называемый сценарий «Мак-мира», похожего на гигантский американский торговый центр. Противники глобализации борются за то, чтобы сценарий «Мак-мира» не был реализован, за то, чтобы мы жили в мире культурного разнообразия. Тем не менее, факты и события последних лет показывают, что на нашей планете стремительно идет процесс становления единого глобального общества, – «глобальной деревни» (МакЛухан), поскольку культура во многом определяется современными телекоммуникационными средствами. «Глобальная деревня», как и все деревни, – это хорошо знакомое всем место, с известными «театральными декорациями», с разделяемым всеми жителями этой «деревни» набором привычек, норм и «фасадов», и людей за этими фасадами. Культура же контролируется в эпицентре «глобальной деревни» – США, что для многих является синонимом глобального капитализма [1].

Серьезные проблемы, которые породили процесс глобализации, связаны, как известно, не только с экономическим разрывом между развитыми и развивающимися странами, с обострением конфликтов на этнической и религиозной почве, но также с проблемами идентичности, аутентичности социальных акторов и гомогенности общества и т.д.

Но проблема состоит также в том, что преодоление «инаковости» других обществ является неприемлемым для индивида модерна, который ревниво относится к своей собственной инаковости, не только национальной и этнической, но и по сути своей субъективной. Появившись как результат буржуазной революции, национализм был сначала романтическим, затем тоталитарным симптомом XIX – XX вв. И хотя национализм противостоит универсалистским тенденциям, он уже является неотъемлемой частью индивидуализации человека модерна. Группа, в составе которой нет «чужого», – это социум, структурированный вокруг определенного типа политической власти. Чужестранец, как пишет Ю. Кристова, сразу же воспринимается как некто выгодный или невыгодный для этой группы и «ее» власти, тот, кого нужно ассимилировать или отбросить. Нетрудно представить, какие сложности могут возникнуть внутри такого политического объединения при совместной жизни народов, чьи этнические, религиозные и экономические традиции существенно отличаются от ментальности и традиций той страны, которая их принимает. Для дальнейшего развития такой поливалентности необходима эволюция ментальностей, – утверждает Ю. Кристева [7].

В начале XXI века усматривается уже другая глубокая тенденция: «поворот» от массивного «различия» конца XX века к «возврату ассимиляции». Безусловно, речь не идет, как подчеркивает Брубакер, о старом политически и

аналитически дискредитированном понятии ассимиляции, сейчас это понятие претерпевает глубокие трансформации. Брубакер подчеркивает, что следует разграничивать два значения слова «ассимиляция», потому что в специфическом и организационном смысле ассимиляция имплицитно означает полное поглощение, а в общем абстрактном смысле акцент делается на процессе, а не на конечном состоянии, поэтому ассимиляция – это процесс стяжки. Ассимиляция обозначает направление изменения, а не партикулярную степень подобия [3].

Эти тенденции развиваются в сложной магистральной линии мультикультурализма конца XX – начала XXI в., некоторые аспекты которого пронизывают различные сферы общественной, экономической и политической жизни. Как отмечается, особенно неоднозначными последствия глобализации оказались для определения идентичности и, соответственно, права на репрезентацию. Следует заметить, что поиски перспективы национального самосознания в странах со сложной этнической и религиозной структурой идут в русле общественных трансформаций без призыва к утопическому «единству и согласию».

Доктрина мультикультурализма, появившаяся в Канаде и США во второй половине XX в., отчетливо сигнализировала о кризисе в определении нации. В то время, как пишут исследователи, плюрализация самосознания понималась как проблема, актуальная в США, Канаде, Австралии, – по сути, в тех странах, которые сталкивались с вопросами сосуществования крупных диаспор. Сейчас, спустя 40 лет, очевидно, что мультикультурализм относится не только к общественной жизни бывших британских колоний, но определяется как эпифеномен глобализации [6].

Несмотря на этнический «мейнстрим» данной доктрины, она, безусловно, влияет на политику глобализации в западных странах: каждый должен быть готов к небольшому компромиссу в интересах «большого блага». Индивидуум может следовать своей собственной дорогой, субгруппы в обществе могут жить самым различным образом, важно только общее согласие по неким «иерархическим» ценностям.

Анализируя «режимы ценностей», Дж. Фроу пишет, что «ценность» (value) – это всегда ценность чего-то, привязанная к определенной оценивающей группе. «Режимы ценностей» составляют, по Фроу, широкий набор соглашений относительно того, что желательно, что входит в «обмен уступками», кому разрешается осуществлять эффективное требование и в каких обстоятельствах [4]. Безусловно, «суждения по ценности» – это всегда выбор внутри отдельного режима. Представляется, нельзя сказать, что режим определяет, какие решения будут приняты, но он специфицирует отдельные рамки возможных суждений и определенный набор соответствующих критериев. Трудности, которые возникают

при любой попытке избежать тотализации суждений, часто выливаются в форму философской дилеммы аксиологического и – имплицитно – эпистемологического релятивизма. «Лучше» или «хуже» будет иметь значение только в той степени, в какой принято соглашение по структуре оценки, а также по авторитетности и полномочиям лиц, внутри структуры выражающих эту оценку. Фроу подчеркивает, что вопрос об отношении к режимам ценностей не является персональным, это институциональная проблема.

Крупнейший российский мыслитель М.К.Петров не сторонник релятивизма. В основу его построений положен принцип функциональной однородности, полноты и достаточности любого набора действующих в обществе институтов, гарантирующий их сравнение по единому функциональному основанию. Но в отличие от функционализма, Петров акцентирует институты обновления (трансмутации) социальности. Социум рассматривается Петровым как эволюционная открытая система [10]. Траектория развития обществ определяется ученым как институциональная система, но в основу его классификации положены институты, определяющие стремление общества к обучению и приобретению знаний, а также к поощрению инноваций и творческой деятельности.

Следует отметить общий «институциональный ренессанс», наблюдающийся в последние годы в науке, как представляется, связано с «разгосударствлением» международных отношений. В социальной жизни практически всех стран возросло значение транснациональных корпораций. Как правило, транснациональные корпорации выстраивают свою стратегию развития не в соответствии с национальными интересами, а по своим планам, определяемых законами глобального рынка. Глобализация вызвала также рост международных межправительственных организаций (ООН, НАТО, Всемирный Банк, Бенилюкс и т.д.), международных неправительственных организаций («Гринпис», «Красный Крест» и др.), а также таких акторов глобальной социальной жизни, как глобальные социальные движения в защиту прав человека, за мир, в защиту окружающей среды и т.д.

Наряду с феноменом глобализации внимание исследователей в последнее время все чаще привлекает такое явление, как глобализм. В процессе практического освоения глобализирующегося мира общество отражает его в своем сознании, формируя комплекс идей и эмоций, которые и называют глобализмом. Глобализм как новая форма глобального общественного сознания и политики стремится мыслить глобально, исходя из жизненной перспективы развивающейся в пространстве и времени системы социальных взаимосвязей, – и действовать локально, основываясь на интересах конкретных социальных общностей в их государственных, этнических и прочих формах.

Перечисленные позиции присутствуют в интеллектуальном поле дискуссии по глобализации, хотя далеко не исчерпывают весь спектр мнений по данному вопросу. Несмотря на совершенно разную оценку глобализации и ее последствий, для всех этих позиций характерно то, что в их основу положены критерии, по которым оценивались предшествующие эпохи. Ученые утвержда-

ют: дискуссиям о глобализации часто не хватает видения будущего. Соответственно, это видение должно присутствовать в осмыслении сущности глобализации. Также важным для оценки характера глобализации является и то, какой социальный идеал положен в основу этой оценки; именно в той мере, в какой глобализация приближается или отдаляется от этого идеала, она будет пред-

ЛИТЕРАТУРА:

1. Agger B. Cultural studies as Critical Theory. London: The Falmer Press, 1998. – p. 8.
2. Beck U. Was ist Globalisierung? – Frankfurt. M., 1999. – p. 33-48.
3. Brubaker R. The Return of Assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany and the United States // Ethnic and Racial Studies. – Vol. 24. - # 4. – 2001. – p. 531-548.
4. Frow J. Economies of Value // Multicultural States. – Ed. D. Bennet. – London, New York: Rutledge, 1998. – p. 56-68.
5. Hasse R. Globalisierung: Chancen oder Gef hrdungen // Mensen B. (Hrsg.). Globalisierung. – St. Augustin, 1998. – p. 9-23.
6. Власова Т. И. Мультикультурализм как изменение реальности и образовательная практика в XX в. // Філософсько-антропологічні студії 2008. – К.: Стилюс, 2008. – с. 365-371.
7. Крістева Ю. Самі собі чужі. – К.: Основи, 2004. – с. 259.
8. Левашов В. К. Глобализация и патриотизм – М.: РИУ ИСПИ ОАН, 2006. – С. 11-13.
9. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – С. 194.
10. Петров М. К. Историко-философские исследования – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 397-403, 411-413.

Т.И. ВЛАСОВА

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ И ФИЛОСОФСКИЙ ГЕНДЕРНЫЙ ДИСКУРС

Власова Татьяна Ивановна - заведующая кафедрой филологии и перевода Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна, доцент, кандидат филологических наук

Литература как уникальный источник знаний о личности и обществе является привилегированным материалом в исследованиях современных философов. Во второй половине XX века получает официальное признание понятие философии литературы, существующее в трех основных вариантах: «во-первых, включение литературы как равноправного компонента в контекст философии того или иного мыслителя, во-вторых, сопоставление философии и литературы как двух автономных практик с целью обнаружить их сходство и различие, в-третьих, попытки найти философские проблемы собственно в литературных текстах» [1].

С другой стороны, литературно-критическая теория и по форме, и по содержанию уже на этапе возникновения в 1960-1980-х годах отчетливо сопротивляется рубрикации и классификации. Как правило, теоретические работы исследователей в области литературной теории (Literary Theory) дискурсивны, т.е. их значение выходит за рамки литературной критики, они могут быть

использованы в других дисциплинах, влияя на них, вызывая их переосмысление. Как отмечается, «...для такой переводимости с языка одной дисциплины на другой тексты теоретиков не могут носить сугубо специального характера, они должны быть понятны «соседям» [2]. Философы, со своей стороны, стремятся исследовать литературные тексты, отражающие определенные философские воззрения, обогащая философский дискурс романскими произведениями, драматургией и поэзией.

Один из крупнейших современных философов Ж.Деррида определяет литературу как «исторически обусловленную институцию» со своими конвенциями, правилами и т.д., но это также институция вымысла, которая позволяет нарушить любые правила и тем самым установить любые границы. Ж.Деррида утверждает далее: «Вполне возможно, что современная литература – нечто большее, чем один из многих способов письма, что это своего рода путеводная нить, дающая доступ в общие законы текста... То, что происходит с

языком в литературе, обнажает не только ей, литературе, присущую власть, власть, которую она до определенной степени делит с юриспруденцией; в нашей исторической ситуации литература дает нам нечто большее – знания «сути» письма вообще, учит нас философскому и научному (например, лингвистическому) постижению границ письма» [3]. Междисциплинарность современного гуманитарного знания также является аксиомой для западной критической теории (Critical Theory). Плюралистичность, направленность против привычных схем мышления литературной теории роднит ее с критической теорией или просто «Теорией». Приверженцы плюралистического взгляда на художественные произведения исходят из убеждения, что в основе литературной критики лежит ряд самостоятельных методов, игнорирование которых (или предпочтение одних другим) лишает критика перспективы в изучении художественной литературы. «Истинный критик, – пишет Г.Симонсон, – это эстетик, антрополог, психолог, биограф, философ и теолог, соединенные в одном лице» [4].

Общеизвестно, что великие постмодернисты Барт, Деррида, Кристева и многие другие являются, прежде всего, литературными критиками, т.е. ученые, работающие в сфере литературной теории, используют художественные тексты не только для интерпретации самих этих текстов, но и для постановки на их материале философских, антропологических, социальных проблем. С другой стороны, имена крупных философов не означают, что сегодняшнее развитие литературной теории – побочный продукт философии. Современная литературная теория представляет собой относительно автономную постановку вопросов, которые рассматривает в своем контексте и философия, а потому вызывает ее законный интерес.

Неомарксист Ф.Д.Джеймсон пишет: «Еще один показатель идущего у нас на глазах размывания старых категорий можно найти в сфере так называемой современной теории. В прошлом поколении еще существовал самостоятельный язык философии – великие системы Сартра и феноменологии, работы Витгенштейна, философия языка, а наряду с ним вполне поддавались разграничению профессиональные языки прочих академических дисциплин, например, политологии, социологии, литературной критики. Сегодня мы все больше имеем дело просто с «теорией», которая одновременно включает в себя все эти дисциплины и не является ни одной из них... Например, труды Мишеля Фуко – это философия, история, общественная теория или политология? Вопрос неразрешимый, и я полагаю, что такой «теоретический дискурс» тоже следует считать проявлением постмодернизма» [5].

В свою очередь М.Фуко также задает вопросы: «Что такое отдельная наука? Что такое творчество отдельного автора? Что такое отдельная теория? Отдельное понятие? Отдельный текст?» [6].

Как известно, марксистский метод в литературоведческом исследовании отвергает такое изучение искусства, при котором оно рассматривается как нечто обособленное и замкнутое в себе. Напротив, доказывается, что художественная литература является одной из форм общественного сознания, развитие которого определяется развитием общественного бытия людей, следовательно, удельный вес общественно-классового критерия в оценке произведений художественной литературы должен быть большим. «Социальный текст» как ключевое понятие в работах американских левых деконструктивистов существенно раздвигает границы интертекстуальности. Его сторонники (Дж. Бренкман, М.Риан, Ф.Джеймсон) рассматривают литературный текст в русле общекультурного дискурса, включая религиозные, политические и экономические дискурсы. Взятые все вместе, они и образуют общий, или Социальный текст. Тем самым левые деконструктивисты напрямую связывают художественные произведения не только с соответствующей им литературной традицией, но и с историей культуры.

Ф.Джеймсон, американский критик-неомарксист, в литературном произведении выводит на поверхность его «политическое бессознательное», отразившийся в нем социальный опыт, применяя для этого методы герменевтики. Для Терри Иглтона, ведущего английского критика-марксиста, литература не сводится к идеологической форме той или иной формации, его главный интерес лежит не в сфере собственного анализа текста произведения, а на уровне обобщений о культуре и идеологии, породивших конкретное произведение.

Маловероятно, что критика придет к равновесию, признающему одинаковую ценность и вымысла, и факта в художественном произведении. Многие исследователи считают, что это скорее всего факт и отношение к нему. Когда М.Фуко пишет о «документе» как о речи «низведенного теперь к молчанию голоса, как его хрупкий, но ... подающийся расшифровке след», он пишет и о литературном произведении, включая его в понятие истории: «История – это создание и использование документальной реальности (книг, текстов, повествований)» [7].

Как и для всех постструктуралистов, литература для М.Фуко – часть широкого социально-культурного контекста, и он выступает за усложнение интерпретации текста, утверждая важность интертекстуальности.

Хотелось бы подчеркнуть, что в любом литературном произведении, кроме множества неявных смыслов, есть еще и явные значения, хотя они и представляются постструктуралистам сомнительными. Именно на «явных» смыслах делают акцент сторонники социологического метода анализа художественного произведения, крупными представителями которого в Европе во второй половине XX в. были Т.В.Адорно и Л.Гольдман. Ве-

душій теоретик французської школи Адорно також включив в сферу своїх інтересів літературу. Полемизуючи з психоаналітичною теорією, з Кантом і Фрейдом, Адорно розрізняє мистецтво «подлине» (для Адорно це авангардизм і модернізм ХХ століття) і «ідеологічне», призначене забезпечити діючій культурі можливість маніпулювати масовим свідомством.

Люсьєн Гольдман, створитель франко-бельгійської школи «генетического структуралізму», спробував побудувати літературознавство не як гуманітарну, а саме як соціально-гуманітарну науку проложив новий для західного мистецтвознавства шлях, хоча, як вважають вчені, він багато раз повторив методологічний шлях думки, характерний для таких теоретиків кінця ХІХ – початку ХХ століття, як П.Лафарг, Г.В.Плеханов, В.Ф.Переврзев.

Актуальність феміністської критики в кінці ХХ століття, з однієї сторони, і успіх жінок-письменниць в ХІХ – ХХ століттях, з іншої, – обострили інтерес до так званої «жіночої» літератури, що, в свою чергу, викликало ряд публікацій британських дослідників, зробивши предметом своїх досліджень творчість жінок-письменниць в ключі гендерної проблематики. Це, в першу чергу, роботи Дейл Спендер, Джанет Тодд, Сандри Джиллорт, Сьюзан Губар. Публікуються антології творчостей британських письменниць, охоплюючи різні періоди: від 600 років («Anthology of British Women Writers») до 150 і менше («The sign of Angelic: Women's Writing: and Fiction: 1660-1800», «British and American Women Writers: 1660-1800», «Norton Anthology of Literature by Women» etc.). Ці антології, хоча і представляють різні періоди і мають різні цілі в підборі імен і творів, все ж дозволяють прослідкувати взаємозв'язок творчостей, повторюючіся теми, моделі в розвитку ліній «жіночої» літератури. Хоча зазвичай ці твори написані в феміністському ключі, вони привернули увагу як вчених, так і читачів на існування цілого пласта літератури, практично невідомого читачеві. Дослідниці досягли своєї мети, вони поставили питання: «Чому імена багатьох талановитих письменниць виключені з літературної спадщини?». При цьому важливо, що багато дослідників підкреслюють своє небажання розділяти літературний «mainstream» за ознакою статі, зауважуючи, що Річардсон мав величезний вплив на письменниць ХІХ століття, а Джордж Еліот – на «мужчеську» романістику ХІХ століття.

Дослідники ставлять також інше питання: «Чому одні письменниці все ж змогли увійти в літературний канон, а багатьма іншими талановитими авторками було знехтувано і критиків, і читачів?». Вони вважають, що важко пояснити, чому твори Марії Еджворт перестали друкуватися, в той час як її пылка почитательница Джейн Остен і зараз багато видається і охотно читається; чому Афра Бен ли-

шена визнання, яке, як вважає Дж.Тодд, повинно було бути їй гарантовано за її незвичайний внесок в англійську літературу, а Вірджинія Вульф, яка пробує в «A Room of Own» відновити ім'я Афры Бен в літературному «mainstream», так багато і успішно видається. Звичайно, вони передбачають відповідь їх опонентів, що Дж.Остен і В.Вульф не входять в матрицю «жіночі-письменниць», вони просто великі письменники, і все ж питання довільного, суб'єктивного вибору тих або інших жіночих імен в літературі залишається [8].

Аналіз саме «жіночої» літератури так важливий і тому, що, як заявляє феміністська естетика, при всьому різноманітності поглядів жіноче письмо виражає особливе сприйняття світу жінкою, в жіночій літературі звучать «жіночі голоси», і вона представляє собою самостійну і послідовну літературну традицію.

З точки зору гендерних досліджень, соціокультурний аналіз художнього творчості неминуче призводить до «визнання» в тексті нав'язаних суспільством соціальних конструкцій, конвенцій культури, традиційних культурних стереотипів чоловічого свідомства і, відповідно, чоловічого сприйняття. Література, створена жінками, представляє особливу інтересну і важливу, так як в ній присутні, як правило, чоловічі по походженню бажання домінування і влади.

При цьому не слід знехтувати іншим рівнем розгляду цієї проблеми – дослідженням спроб жінок-письменниць реалізувати свою суб'єктивність, з однієї сторони, а з іншої – зобразити складний внутрішній світ особистості жінки, її місце в суспільстві конкретного періоду, тобто правомірно говорити про соціальному аналізі, не виключаючи художнього змісту творчості, що змушує задуматися над тим, чому пише письменник з точки зору історико-соціальної перспективи. Виникає питання, хто ж повинен виконувати завдання аналізу цього життєвого, усталого, перевіреного матеріалу, який дали письменник-соціолог або критик.

Відомо, що в епоху постмодернізму мова соціального аналізу все частіше замінюється мовою антропології. Крім того, в сучасному постіндустріальному суспільстві література, як неодноразово відзначалося, втратила статус «учебника життя», «пантеона великих духовно-естетических досягнень людства». Такою ж аксіомою є і вороже відношення постструктуралістської критики до дослідженню літератури в контексті соціальної дійсності. Тем не менше відродження інтересу в кінці ХХ століття до змістової сторони інтерпретації тексту, до культурно-смысловим проблемам літератури, до соціальному контексту сприйняття літературного творчості не викликає сумніви.

В гендерных исследованиях критика культуры раскрывается на фоне дифференциации полов: литература, по утверждению критиков, является зеркалом гендерных конструкций. Как утверждает И. Жеребкина, основное требование феминистской литературной критики – это требование пересмотра традиционных взглядов на литературу и практику письма, создание социальной истории женской литературы [9].

Несомненно, в европейском обществе гендерные отношения создавались под влиянием литературного дискурса. С другой стороны, литературные тексты представляют собой важные источники гендерных отношений, независимо от того, создавались ли они мужчинами или женщинами. Женская литература, безусловно, отразила историю зарождения и функционирования процессов, связанных с эмансипацией женщин.

Важнейшая задача, которую ставят перед собой

гуманитарные науки, в том числе философия и литературоведение, заключается, как известно, в том, чтобы «выявить неявное», не просто описать результаты культурной деятельности человека в их непосредственной данности, но вскрыть зачастую неосознаваемые механизмы этой деятельности, глубинные «пружины» культуры, приводящие ее в движение. Бурное развитие гуманитарных наук во второй половине XX в. отразилось, в частности, в том, что общеметодологические принципы литературоведения с достаточной определенностью показали свою связь с философской проблематикой. Однако они породили множество вопросов, которые ждут приемлемых и для философии, и для литературной критики ответов, в том числе тех, которые приводят к изучению «женского опыта», «женских» способов мышления, артикуляции того, что, как правило, может быть выражено только женщиной.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Современный философский словарь. Под общей ред. В. Кемерова. - М.: Академический Проект, 2004. - с. 793.
2. Кабанова И.В. Введение // Современная литературная теория. - М.: Флинта, Наука, 2004. - с. 13.
3. Derrida J. Acts of Literature. Ed. By D. Affriddle. - New York. London: Routledge, 1992. - P. 71-72.
4. Simonson H.P. Strategies in Criticism. - New York, 1971. - P. 35.
5. Джеймсон Ф. Постмодернизм, или культурная логика позднего капитализма // Современная литературная теория. - М.: Флинта, Наука, 2004. - с. 275.
6. Фуко М. Археология знания, СПб: ИЦ «Гуманитарная Академия, Университетская книга», 2004. - с. 40.
7. Там же, с. 41-42.
8. Anthology of British Women Writers. Eds.: D. Spender, J. Todd. - London: Pandora Press, 1989. - 925p.
9. Жеребкина И. «Прочти мое желание ...» Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. - М.: Идея – Пресс, 2000. - с. 135.

О. П. ВЛАСОВА

ГЕНДЕРНЫЙ ДИСКУРС И РАВНОПРАВИЕ ЖЕНЩИН

Власова Ольга Павловна - преподаватель кафедры учета и аудита Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна

В конце XX в. гендерное равенство превратилось, как известно, в одну из наиболее значительных социальных теорий не только в Западной Европе, но и во всем мире. Проблема равноправия женщин, являясь неотъемлемой составляющей проблематики политических прав человека, осмысливается учеными постмодерна как одна из важнейших проблем современной цивилизации. В философских исследованиях общепринятым становится определение гендера как культурного конструкта, который усваивают мужчины и женщины в процессе социализации. Известно, что понятие «гендер» впервые появилось в работе Р. Столера в 1963г [1]. В дальнейшем термин

«гендер», заимствованный из английского языка, где он обозначает грамматический род, стал использоваться учеными-философами, антропологами, культурологами, лингвистами для обозначения социокультурных характеристик мужчин и женщин в отличие от пола – совокупности биологических характеристик.

О. Воронина пишет: «Гендерный подход основан на идее о том, что важны не биологические или физические различия между мужчинами и женщинами, а то культурное и социальное значение, которое придает общество этим различиям». Исследовательница утверждает, что «основой гендерных исследований является не

просто описание разницы в статусах, ролях и иных аспектах жизни мужчин и женщин, но анализ власти и доминирования, утверждаемых в обществе через гендерные роли и отношения» [2]. Ученые отмечают, что гендерные исследования дают возможность гендерного подхода для анализа и социальных, и политических трансформаций систем доминирования и механизмов властного дискурса.

В конце 1980-гг. женские исследования («women's studies») дополняются, как известно, «мужскими исследованиями» («man's studies») и перерастают в гендерные изыскания, которые в следующем десятилетии начинают затрагивать пространственное и научное поле постсоветской трансформации. В Украине и России становление гендерных исследований приходится на начало 90-х годов XX столетия, причем гендерный подход постоянно утверждается как перспективная научная парадигма гуманитарных и социальных исследований. Специфика гендерной методологии состоит в том, что, хотя гендерные концепции и практики имеют очевидное политическое позиционирование, они ориентируются на снятие иерархии, лидерства и дисциплинарности как в исследованиях, так и в политических действиях. Но установка на принцип междисциплинарности не отменяет определенной «отраслевой» дифференциации гендерных исследований, а скорее предполагает поиск более общих оснований теоретического дискурса, адекватных множественности понятий «гендер». Особое место властных отношений в гендерной проблематике предопределило интенсивное развитие гендерной философии и политологии. Исследователи проблем гендера, продолжая традиции феминизма, стремятся обновить базовые философские и политические понятия, включая власть, властные отношения, политическое обязательство, гражданство, частную жизнь и публичную сферу, демократию и справедливость [3].

Властные «смыслы» гендерных отношений раскрываются исследователями гендера (Г.Рабин, А.Рич, Д.Батлер и др.) как конструирующие тот набор соглашений, посредством которых общество трансформирует биологическую сексуальность в гендерную систему, являющуюся фактически системой власти и доминирования, т.е. гендер, будучи своеобразной системой, продуцирует гендерные различия и вписывает эти различия во властные отношения.

Вопрос об отношении пола и гендера был и остается ключевым для исследователей, изучающих как гендерные проблемы, так и философию феминизма. Необходимо отметить, что, указывая на неразрывную связь понятий «пол – дискурс – власть», ученые обращаются к изучению гендерных технологий, с помощью которых «оформляется» гендер, т.е. пол становится идеологическим продуктом. Постмодернизм предлагает понима-

ние того, что не существует прямой каузальной модели пола и гендера. Более того, некоторые теоретики доказывают, что гендер предшествует полу [4]. Подобный аргумент апеллирует прежде всего к важности отделения пола от гендера, к установлению «стратегической локации», с позиций которой атакуется представление о том, что пол стабилен, фиксирован и неизменен. Кристина Делфи задает вопрос, сравниваем ли мы нечто природное с чем-то социальным, различая пол и гендер, или же нечто социальное, что в результате также оказывается чем-то социальным [5].

Поскольку, по крайней мере, часть того, что незыблемо рассматривалось как пол, теперь определяется как гендер, появилось «пространство», с позиций которого вся область пола (биологии) подвергается интерпретации. Как замечает Тина Чантер, наши представления о биологии вытекают из определенных культурно специфических и исторически дискретных предписывающих гендерных концептов, нормативная сила которых извлечена из дискурса биологии, который сам по себе подвержен воздействию гегемонических сил. «Правда» о наших телах может оказаться отражением определенной культуры или идеологии [6]. То есть, нет метафизических или онтологических приоритетов, с позиций которых диктовалась бы идеология гендера. Проблема в том, что идеологические конструкты, возникнув и набрав силу, приобретают статус закона, рассматриваются как природные и естественные. Процесс «натурализации» подтверждает интересы доминирующих групп; пол наделяется определенными внутренними значениями, которые, по сути, извлекаются из идеологической интерпретации того, каким он должен быть: пол, как указывают ученые-постмодернисты, сам по себе знак, и его статус символичен.

Вышеизложенные рассуждения важны в контексте современной дискуссии по проблемам гендерного равенства/различия. Многие ученые-феминисты всегда отказывались придавать политическое значение биологическим различиям между женщинами и мужчинами на основании того, что это, скорее всего, будет использоваться в ущерб женщинам. Тем не менее, многие исследовательницы доказывают, что женщины по своей природе превосходят мужчин. Как пишет В. Брайсон, сегодня существует сильная ветвь внутри радикального феминизма, представительницы которой настаивают на том, что биологические различия окрашивают все в нашей жизни. Они утверждают, что мужчины по своей природе конкурентны, агрессивны и являются сексуальными хищниками, тогда как женская способность давать жизнь означает, что женщины олицетворяют фемининные добродетели миролюбия, заботы и сотрудничества [7]. Следует заметить, что теории биологического эссенциализма, достигнув своего пика во второй половине XIX в., оказывали и продолжают оказывать

большое воздействие на формирование представлений о мужских и женских ролях, о феминности и маскулинности, в целом концепций гендерного равенства. Английский философ Т. Спенсер, например, применяя свою «прогрессивную» теорию эволюции к классу и полу, пришел к выводу, что общественное разделение труда по классовому и половому признакам предопределено биологически. Спенсер утверждал также, что биология таким образом сформировала каждый пол, чтобы их представители были готовы выполнять соответствующие им общественные роли, например мужчин она сделала соперничающими, а женщин – опекающими. Далее Спенсер сделал заключение, что поскольку биология сформировала женщин такими заботливыми и милосердными, то им нужно отказаться в праве голоса, иначе они могут вмешаться в естественный ход прогресса [8]. Отмечается, что «опекающий», «врачующий», «заботливый» характер женщины и соответствующий образ ее жизни нашли отражение не только в «предназначенной» для нее семейной сфере, но и в выборе профессий. Когда во второй половине XIX в. женщины получили доступ к университетскому образованию, то приобретали они профессии врачей и учителей. Интересно, что, как пишет А.Бебель, среди государств, допустивших женщин к высшему образованию, «...впереди идут Соединенные Штаты, за ними следует Россия – два государства, во всех отношениях представляющие самый резкий контраст» [9].

Теоретики гендера, следуя за философами-феминистами, главную цель своих атак, нацеленных на достижение гендерного паритета, видели и видят в разрушении традиционной идеологии «подчиненности» женщин, их более низкого социального положения якобы вследствие их более низких достоинств и качеств, их «феминной иррациональности». Еще в конце XVIII – в начале XIX в. «феминисткам до феминизма» представлялось очевидным, что как только идея женской неполноценности вследствие «неспособности женщин рационально мыслить» будет отброшена, то станет понятно, что женщины могут выйти из замкнутой ограниченности семейного круга и частной жизни.

Представлялось, что женщины не могут выполнять роли, предназначенные для мужчин, в силу отсутствия у них соответствующего образования. Только получив его, они смогут стать политически информированными, ответственными гражданами. Предполагалось, что как только женщины получат такую возможность, у них уже не будет никаких причин быть хуже или ниже мужчины. Феминисты доказывали, что в физической природе женщин, в их телах или репродуктивных возможностях нет ничего, что не позволяло бы женщинам преуспеть в публичной сфере с таким же успехом, как и в домашней.

Хотя язык пола и гендера не разрабатывался до

60-х годов прошлого века, развитие этих концептов несложно обозначить. Вызов патриархатным установкам определения двух сфер – публичной и частной жизни – был брошен, как известно, С.де Бовуар – ее знаменитой фразой о том, что женщиной не рождаются, ею становятся, что, по сути, и обозначило пол и гендер. Отношения между полом и гендером рассматривались как необходимость в традиционном патриархатном обществе. Сказать, что пол и гендер с необходимостью взаимосвязаны, означает, что первый вызывает и определяет второй, т.е. основная идея – «Анатомия – это судьба».

Опровергая традиционную модель, приписывающую фемининные качества женской сексуальности, а маскулинные – мужскому полу, феминисты делали эмфазу на гендере за счет пола, доказывая, как, например, Дж. Баллер, что взаимоотношения между полом и гендером не являются с необходимостью определенными, но произвольными. Таким образом, исследователи отводят внимание от телесных репродуктивных функций, подчеркивая, что фемининность – это то, чему можно научить, то, что конструируется и преподается. Если гендер – это проблема социализации, то тогда подразумевается, что появление новых социальных норм будет конструировать гендер по-иному. Имплицируется также, что если гендер приобретается посредством социализации или аккультурации, то тогда ему можно придать новую форму, обучив его заново. Если эмфаза на гендере объясняет его вариативность в разные периоды времени в различных культурах, то также очевидно, что это может упростить ситуацию дихотомии пол/гендер. В своем крайнем проявлении это означает, что нет половых оснований, на базе которых создаются нормативные измерения гендера. Более того, благодаря вкладу культуры в идеалы фемининности и маскулинности тело «прочитывается» в соответствии с постигнутыми ранее идеями в отношении гендера, что в настоящее время приводит к хирургическим вмешательствам, если физическая анатомия не согласуется с приобретенными идеями о половом диморфизме.

Оппоненты феминизма продолжают утверждать, что следует провести черту, за которой находится сфера личной свободы, в которую не может вторгнуться политика. Эту «демаркационную линию» давно уже нужно переосмыслить, утверждают феминисты, что было отражено в известном лозунге 60-х годов – «Личное есть политическое». Ученые-феминисты предупреждают, однако, что опасно редуцировать эту идею к выражению некоего личного опыта угнетения, «вечному женскому плачу». Подчеркивается, что не всегда «количество» опыта угнетения переходит в «качество» его понимания или является эквивалентом его политического анализа. Всегда существует опасность интернализации субъектами идеологий угнетения с соответствующими мифами и структура-

ми самопонимання, того, що в науці називається ложним свідомством. Якщо влада, як доводить М.Фуко, всюди, то і опір можливо з різних джерел. В останнє часи йде активне обговорення питань гендерної рівності, і деякі вчені вважають, що жінки можуть внести особливий, відмінний від чоловіків внесок в політичне життя суспільства. В той же час багато дослідників стверджують, що в минулому поняття «громадянина» було саме чоловічим,

як вважають, що ми повинні розглянути універсальні, гендерно нейтральні норми при розгляді проблем рівності, сформувати їх і діяти згідно з цими нормами. Наразі, в початку ХХІ ст., вже дуже очевидно, що на шляху суспільного прогресу, на шляху подолання гендерної нерівності стоять патріархальні умовності, традиції і думки, а не природа або біологія жінок, їх «низькі» моральні або духовні якості.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ходырева Н. Изменяя психологию... // Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему равенства полов. – М.: РОССПЕН, 2004. – С.7.
2. Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А. Денисовой. – М.: Информация – ХХ в., 2002. – С. 24
3. Новые направления политической науки. – Отв. ред. С.Г. Айвазова. – М.:РОССПЭН, 2007. – С.9.
4. Chanter T. Gender. Key concepts in philosophy. – L.: Continuum, 2006. – P.5.
5. Delphy Ch. «Rethinking sex and gender» // Women's Studies International Forum. – Vol. 16. – №1. – P. 1-9.
6. Chanter T. Gender. Key concepts in philosophy. – L.: Continuum, 2006. – P.5.
7. Брайсон В. Политическая теория феминизма. – М.: Идея / Пресс. – 2001. – С. 11.
8. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему равенства полов. – М.: РОССПЕН, 2004 - 331 с.
9. Бебель А. Женщина и социализм. – М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1959. – С. 317.

І.З. СКЛОВСЬКИЙ

МЕТАФІЗИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В КОНТЕКСТІ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗРУШЕНЬ НА УКРАЇНІ

Скловський Ігор Зіновійович - доцент кафедри філософії Кіровоградського національного технічного університету, кандидат історичних наук

Метафізичні пізнання важливі для збагачення філософії національної ідеї, що з'ясує досвід етноцентризму, стилів українського інтерпретування досвіду самовизначення [1, 2, 6, 7, 8]. Для українського націотворення потрібно ввести те трансцендентне, що є в досвіді вітчизняного етноцентризму, в традиціях і метакомунікаціях онтологізації саморегулювання нашого простору.

Метафізика (гр. після природи) – уможливає філософсько-містичне вчення про найзагальніші зміни видів буття (Бог, світ, янголи, дух), що почалося ще з Платона і Аристотеля. Метафізичний аналіз конструює духовне буття через субстанцію, її невід'ємні властивості – атрибути (Б.Спіноза, Р.Декарт, Г.Лейбніць, Б.Паскаль), поняття абсолютного часу і простору (І.Ньютон, Г.Галілей). Перетворення субстанції на об'єкт пізнання речей виступає як суб'єкт метафізики чи епістемології, щоб відкрити цілісність методів пізнання істини. «Духовна особа» має свідомість (Р.Декарт), бо пізнавальні особливості метафізичного аналізу «очищають» об'єкт пізнання Вічно Суцього від

суб'єктивних домішок, а свідомість – від усього волюнтаристського, що викривлює процес пізнання – від легковажних суджень і вірувань, тобто від усього примітивного у людині, що є об'єктивно-суб'єктивною істотою за умов етносоціального «очікування» - надії в контексті етноцентризму тощо. Тому нагальною проблемою є опредметнення досвіду української пасіонарності – є рефлекторною взаємодією з онтологізацією філософсько-історичного контексту. Філософія історії, висвітлюючи буття в усій його емпіричності та містичності, використовує метафізичний аналіз питання «Що є Я?», «Що є не Я», тобто світ, «Що є над-Я?», тобто абсолют..., - підкреслюючи вимір надзвичайного сенсу буття.

Неотомізм, наприклад, на межі тисячоліть намагався відобразити настрої європейців про цивілізовану еволюцію буття, стверджує про національну ідею як цілісність, що відображає «цілісність динаміки життя та цивілізації» (Папа Йоган Павло II), єдність теологічних, наукових і антропологічних вчень, що

ведуть до вищого стану культурно-історичної модифікації суспільства – реалізації ідеї «града божого» на землі [5, 86].

Метафізична творчість, наприклад, Кароля Войтили (Папа Йоан Павло II) підтверджує виявлення сенсу буття не тільки в онтологізації сутності надзвичайних аспектів буття, котрі адекватні в поетичній та публіцистичній, проповідницькій і місіонерській діяльності [4, 178-179].

«Ускользание метафизики (философствования) как человеческого дела в темноту существа человека (засвидчує про містичні обставини сенсу буття – І.С.). Никакая историография еще не даст нам почувствовать, что такое сама по себе метафизика, - підкреслював М.Гайдеггер, - если мы заранее уже этого не знаем. Без такого знания все сведения из истории философии остаются для нас чуждыми. Мы знакомимся с мнениями о метафизике, а не о ней самой...» [3, 118], - то есть нашей обращенностью к концу. А в этой последней совершается ... и уединение человека до его неповторимого присутствия» [3, 120]. Метафізика є розуміння людиною свого надзвичайного сенсу буття. «Метафизика как философствование, ... – на думку М.Гайдеггера, - не просто собрание познаний, которые в любой момент можно добыть из книг;... - нечто нацеленное на целое и предельнейшее, в чем человек выговаривается до последней ясности и ведет последний спор...» [3, 118-119]. Ірраціональні обставини буття потребують виявлення суб'єктивної присутності, а в людині – частини його божественної цілісності; з цього виходить неотомізм, поєднуючи теоцентризм з людиною, її екзистенцією.

«В «присутствие» как свое подлинное существо человек и уединяется потому, что чистое присутствие, «бытие-вот» (Da-sein) онтологически отлично от всего сущего, не есть вещь среди вещей и в этом смысле неизбежно одиноко» [2, 158]. Неотомізм зміг внести суттєвий зміст в подальший розвиток метафізики національної ідеї, зокрема країн Східної Європи, що тривалий час були об'єктом вульгарних міфологем тоталітаризму.

«Наш вопрос: что такое метафизика? (етносу – І.С.) превратился в вопрос: что такое человек? (яке місце займає національна ідея в його самосвідомості. – І.С.)... Мы видели, что в этом загадочном существе происходит событие философии... То, что совершается в этой обусловленности концом, - вважав М.Гайдеггер, - есть последнее уединение человека, когда каждый за себя как единственный стоит перед целым... В конечном итоге есть фундаментальное настроение философствования» [3, 121].

Розуміння закономірностей еволюції нашої національної ідеї дуже актуальне, оскільки тільки смислова визначеність етносоціального сенсу буття адекватним є філософуванням щодо ходи українського відродження». Філософу личить зберігати в собі іншу свідомість, яка протистоїть

вульгарній активності націонал-нігіліста, оскільки Абсолют, Істина чи Бог з'являються лише у метафізичному контексті [8, 21-22].

Це дозволяє більш повно виявити у дискурсі національної ідеї громадянську суб'єктивацію (А. Шопенгауер) речей, допомагає метафізичному проникненню в їх соціальну сутність тоді, коли є порівняння містичних, феноменологічних, етноконфесійних і світових традицій (Сенека); української (Г.Сковорода, М.Гоголь, Т.Шевченко), російської філософії (Микола Бердяєв, отець Сергій (Булгаков), Олексій Лосєв) намагалися зрозуміти символічні та ірраціональні моменти виміру буття, співвідношення екологічних і моральних імперативів життя, щоб з'ясувати сенс національного і всесвітнього. Наприклад, метафізичні роздуми давньогрецького філософа Аристотеля не менш для нас важливі, ніж його практичний досвід реалізації національної ідеї, з його трактатом «Політика», та формуванням «шляхетного типу героїчних якостей» геніального полководця Александра Македонського. Надзвичайно цікавим має бути онтологічний вимір екосовського і етноконфесійного здобутку історичної свідомості [1, 4, 5, 8], футурологічні пріоритети (М. Бердяєв) та ноосферне доповнення (термін В.Вернадського) історичного обґрунтування «екологічного імперативу» [5], [7], [9].

Серед багатьох представників вітчизняного патріотизму йде становлення лагентажного суверенітету, попри суворі іспити (в роки Другої світової війни і з'явилося непохитне плем'я, що зуміло захистити, завдяки християнським моральним чеснотам, гідність України), – свій альтернативний шлях до відтворення національної ідеї. Вдумуючись у духовний зміст спадщини наших корифеїв можна зрозуміти, що головні навички моральних ознак спрямовані боротьбою проти нігілізму, цинізму, непрофесіоналізму. Все це уособлюється в суворій критиці еkleктизму моральних ознак духовних невігласів, оскільки у нігілістів-борців, як правило, немає ні любові, ні поваги до відроджувального феномена козацького гетьманату.

Екологічний імператив, у контексті метафізичного засвоєння досвіду героїчно-шляхетних чеснот [8, 155-158], потребує від політичного аспекту самосвідомості долання «войовничого невігластва», «малоросійської меншовартості», зокрема нігілістичні твердження деяких модерних етнополітологів, про утилітарне покращення деяких умов тільки ходю природозбереження (озеленення міст, проекти створення промислових зон далеко від місць проживання людей). Екологізація ж націотворення відображає осмислення громадських вимог вічно Суцього перед хвилиною загроз нігілістичних носіїв вульгарного перекирчування сенсу буття історичного народу. В ХХ ст. саме М.Бердяєв використовував метафізичну критику

ку антидуховного «гуманізму» безнаціональної концепції революційного перетворення світу: «... К.Маркс в своєму матеріалістичному соціалізмі довів гуманізм до кінцевого заперечення людини, до останнього опанування людиною (вульгарною.- І.С.) необхідністю, до перетворення людини в знаряддя матеріалістичних виробничих сил. Маркс категорично заперечував самоцінність людської особистості, бо визнавав у людині лише функцію матеріалістичного, соціального процесу. ... Цим приносив у жертву кожному людину і кожне людське покоління на користь ідола майбутнього *zukunftstuat'a* (нім. – «держава майбутнього» - І.С.)... Обоготворення людини винищується в ім'я чогось прозорого зверхлюдського, в ім'я ідеї соціалізму і пролетаріату, які вище від людського, і вони не просто сума людей – вони нове божество... Неправдива хіба антропологія, яка ... не відповідає нескінченній природі людини, не знає таїни людської природи – ключа до таїни буття» [1, 233].

Метафізичний характер аналізу суперінтернаціоналізму богоборців призвів до виявлення вульгарного перекидання гуманної відвертості знань про національну мрію – «частина (християнської.-І.С.) релігії боголюдини ..., передбачає віру не тільки в Бога, але і в людину». [1, 222]. Шляхетне доторкання до таємниці буття відтворювало метафізичну культурну протидію носіям русофобії або клерикальних «вигадок», у тому числі в процесі осмислення національного буття: «Життя є все ... Я «хвилююсь», коли пізнаю... Тим більше художню творчість, яка не може бути без «хвилювання». «Хвилювання», - на думку М. Бердяєва, - неминуче виражає і об'єктивність... Вся культура розвивається із культу, ... культ же є об'єктивна основа релігійної містики... В футурологічному аспекті ми бачимо те, що разом із Творцем (Вічно Суцце - І.С.) з'являються прояви (цілісної – І.С.) творчості суб'єкта і об'єкта, котрі тождественні... Маркс і Спенсер (засновник англійської школи натуральної соціології. – І.С.) – справжні чисті містики; у них ... є «ірраціональне хвилювання», і вони ні в чому ... хвилювання не виразили, не об'єктували і ... не вбили своєї містики (логікою.-І.С.) раціоналізуванням» [1, 89-90].

Феноменологічне проникнення в сутність імені, як сенсова визначеність національного буття, більш чітко визначає сутність метафізичної цілісності світового і етносоціального аспектів сутності речі, дозволяє зрозуміти таємничі символи, що перехрещуються із теорією мовознавства: «Теорії мови і імені зовсім не пощастило в Росії. Прекрасні концепції мови О.Потебні ... майже не вплинули на академічну традицію ... В російській науці є одне надзвичайно важливе явище, яке ... йде із філософських кругів ... Це феноменологічне вчення Гусселя і його школи. Іще важливе

вчення Касирера щодо «символічних форм» ... , своєрідно функціонуючих ... і з феноменологією, і у формальній логіці із метафізикою» [6, 18-19].

Метафізичне розуміння національної ідеї виявляє етносоціальний сенс розвитку історичного народу: «Один і той же предметний зміст слова різні народи по-різному розуміють, в сфері народу – ... різні індивідууми, в сфері індивідуума – поняття різняться по різних тимчасових моментах і умовах... Все це мають бути різні номи, різні ступені наближення до предметної сутності; кожний аспект все розуміє з особливим значенням, вимовляючи одні і ті ж слова, складаючи повну ієрархію осмислення, і поняття поетичності. Пробиваючись до сутності предмета, ми виключаємо із номи момент невизначеності, непередметного розрізнення, ... момент меональний, і тільки отримуємо адекватне заперечення в слові предметної сутності, або ідеї» [6, 56].

Обожнюючи людину, вульгаризація ознак метафізики створює культ земних ідолів-деспотів, котрі свідомо нехтували сутністю національного буття: «Сутність є дещо, наступне, воно – дещо одне, ціле. Це дещо одне існує, хоча відрізняється від даного, не є тим особистим, це інше... В сутнісному, якщо одне дійсно існує, є момент не – сутнісного. Але сутнісне відображає стійкість і ясність початку змін. Згідно із цим, дійсно сутнісне є завжди дещо, яке змінюється» [6, 93]. Філософсько-історичний вимір сутності буття потребує реального вивчення необхідності розвитку ідеї історичного народу, відхід від моністичного натуралізму з суворою розробкою тих категорій, на які раніше претендували виключно метафізики (О.Лосєв). «Пояснення», не обов'язково є натуралізм, ... це часто психологічне, або метафізичне, але чисто смислово цілісність усіх проблем, якими займалися раніше метафізики, підпорядкувати очищення з точки зору логіки протиріччя і зобов'язання замість постулатів того або іншого віровчення, дати логічну конструкцію антиноміко-синтетичного ладу речей у реальному виявленні» [6, 19].

Метафізика національної ідеї в своєму осмисленні ірраціональної сторони Суццоного пристосовує сутність буття до феноменологічного розуміння: «В кожній сутності народжуються три необхідні моменти – момент гомологічний, або момент зверхсутнісного єднання, охоплюючого всі бутійні і всі небутійні, меональні моменти речі,... момент появи смислу, або ідеї, момент генетичний,.. аналогічно встановлений, або момент вічної рухомості... в межах ейдоса і початкової єдності» [6, 94]. Ейдетично-початкове осмислення онтологічної сутності етносоціальних аспектів ідеї вимагає визначення її сенсу, щоб остаточно зрозуміти місце цього феномена в навколишньому середовищі. «В імені як символі сутності вона вперше з'являється,

оскільки в символі якраз і є ті самі енергії, які не покидають сутності,... частково відображаючись в усьому навколишньому» [6, 98]. Онтологізація символів національного феномена дозволяє зрозуміти становлення його і розвиток, що перехрещується з поняттям ейдосу, щоб зрозуміти співвідношення символічних і особистісних моментів метафізичного пізнання: «В ейдосі ми можемо виділити момент якісної визначеності, що складається із визначених елементів ейдосів... І тільки в подальшому ми вступаємо в... царство апофатично-символічних моментів. Якщо перед нами ейдос сокири, то схемою цього ейдосу буде сукупність його наочно – даних математичних характеристик, морфних – сукупність наочно – даних і розумово – якісних – визначеності, ейдосом у вузькому смислі – є наявність цієї речі як визначеного предмета для рубки, але сокира, або секіра, може сприйняти на себе більш широке значення, як, напр., соціальне, тоді ... може бути, деякою невизначеністю таємниці. Так, Зевса греки представляли, напр., у вигляді секіри, а Р.Вагнер склав цілу містичну концепцію меча Зігфрида. Це – особливим чином насичений ейдос, і це справжній вияв апофатичного (тоді ірраціональний сенс Сущого виявляє раціонально-сутнісне – І.С.) моменту» [6, 110-111].

Завдячуючи трансцендентному аналізу Сущого, ірраціональне доповнюється розумінням діалектики становлення сенсу буття, тобто його ідеєю. «Сенс ... – першопочаткова сфера діалектики. Визначення ж сенсу не може турбувати меонального ознаменування ... Однак вводити поняття меона в сферу символічної семіми було нецільспрямованою дією тому, що там зовсім не фіксується наша розумова стихія як така. Там остання була скована звуковими кордонами». [6, 56-57] Смісловою визначеність Сущого більш чітко визначає сутність ідеї національного буття, але в контексті цілісності містичних, софійних, екоософських аспектів.

«Ідею предмета ... повинен хтось мати. І цей «хтось» також відрізняється від предмета, який він бачить і розуміє. Предметна сутність у ньому знаходиться – і це «як» знаходження в ньому, ця поверхова зовнішність взагалі, як форма знаходження предмета в меоні, що і є не щось інше як ідея... Ідея предмета вважає за сутність тільки одну чисту знаковість предмета як такого... Ідея предмета і є той же самий предмет в цілому, але тільки перенесений в інобуття... Максимально повне знаходження предметної сутності в інобутті є її максимально повне явище, що має відображення і втілення якщо під інобуттям розуміється людська ... свідомість, то ідея в цьому смислі є повним і адекватним знаходженням предмета в цьому пізнанні...» [6, 57-58]. Ейдетино-онтологічна інтерпретація національної ідеї історичної нації дозволяє виявити цілісність сутності та явища, змісту і форми буття. «В думці не може бути протиріччя

неосмисленого в смисловому відношенні досконало дискретних частин. У ньому ціле проникає в будь-яку частину і частина не може не бути в той же час цілим. Це тільки і забезпечує смисл як такий, це неперервність і повнота його... Смисл, або ідея, яка розглядає саму себе, є тільки смисл і більше нічого... Смисл, по необхідності природи в самій собі є неперервний Смисл, цілий і самосвідомий» [6, 25]. Онтологічне проникнення Сущого в логіку предметної сутності Слова показує стан трансцендентного становлення духу націотворення. Ейдетино-сенсова визначеність ідеї буття проникає в ірраціональну сутність речі, навіть після фізичної смерті героїчного носія етносу.

Після фізичної смерті людина метафізично продовжує своє земне буття, оскільки носій національної ідеї має відповідати за долю власного етносу. «І за гробом має місце розкаєння, плоди його складники в тій зміні духовного складу... якому притаманна дійсна сила» [8, 11]. Ейдетино-онтологічна визначеність сили національного буття може бути тільки в ірраціональній площині не-буття: «Не можна розглядати загробний стан як раз і навкі дані назавжди... Воно є продовженням духовного життя, яке не завершується за порогом смерті. І вона має свою особливу частину шляху, що веде до воскресіння. Воскресіння ... вважаємо проявом духовної зрілості... Відвертість Йоана Богослова в «Апокаліпсисі» повна прикладів участі померлих у житті світу. Приклади: гл.5, 8-12; гл.6, 9-11; гл.7, 13-17; гл.14, 1-5; гл.15, 1-3 [8, 12]»

Філософсько-екософський вимір сутності буття потребує реального вивчення метафізики національної свободи «Людський дух, в духовності своїй, - вказував о. Сергій (Булгаков), - має потенцію безсмертя, цю здатність людського Я відобразитись у всій своїй складній цілісності» [8, 4]. Національна ідея торкається проблеми буття і ніщо, смерті й безсмертя «Людина ж відкрита небезпеці смерті внаслідок свого багатства, яке в той же час можуть створювати небезпеку. Як і всі творення, людина є поєднанням буття і небуття, причому останнє піднімає голову, як тільки рівновага хитається» [8, 4-5]. «Любов і мудрість Бога знайшли шлях виконати сенс людського буття, - надумку о. Сергія (Булгакова), - привернув людину духовному світу... Той, хто був плоттю, повинен тепер безпосередньо впевнитися в існуванні свого Я... Для повноти своєї гуманності людина повинна знищити в собі не тільки все смертне, відроджуючись і в загробному стані..., щоб бути здатною до прийняття воскресіння..., життя вічного» [8, 8]. Онтологічні аспекти софійного виміру буття Я-етносу дозволяють правильно зрозуміти метаморфозу і унікальність, що визначає національне буття (Етнос є, Я, і не-Я, є і Я і не є – Я). Трансформація етносу в ідеї предмета, що досліджує цілісність духовного життя світу. «Таємниці загробного світу зовсім прозорі, бо одкриваються відвертістю... з тим, щоб

задовольнити нашу ... потребу зрозуміти загробну долю людини і попередній суд. Також і в зв'язку з цим продовження життя за гробом є для тих, які мають душу в безтілесному стані» [8, 9].

Таємниця національної свідомості у носіїв творчого розвинення етносоціального досвіду, де є: «збереження традицій («не має уз святіших за товариство»), тому що любов до Батьківщини переважає любов до власної дитини, - якою пожертвував гоголівський Тарас Бульба - символ національної ідеї. Він мріяв, що колись в Україні буде духовна спорідненість усіх людей доброї волі, коли козацька нація буде мати духовну єдність всіх складників політичної нації, а не тільки «єдність крові». Для знавців історіософського і футурологічного досвіду осмислення української ідеї є джерелом мудрості, зокрема спадщина Миколи Гоголя, що створив мозаїку – модель Тараса Бульби і його патріотичної родини: «Тарас» - це універсальний символ патріотичної мудрості старшого покоління, «Остап» - націоналістичного романтизму і чесного захисту Вітчизни; «Андрій» - плебейсько-нігілістичних перешкод у цілісному осмисленні національно-патріотичного романтизму й бажанню героїчну пору молодості розтратити попри досвід предків; «Янкель» - безідейного поклоніння безкрилому егоїзму, переважно тільки в гедоністичному й утилітарному контексті. Зараз дуже небезпечні стереотипи націонал-нігілізму, бо наростає погроза нашій державі під час відтворення масових проявів плебейського охлократизму, коли носій плебейської одиниці розчиняється в натовпі, що відкидає пошук козацького сенсу буття України, але нехтування своїм духовним спадком відкинув напризволяще етнічну своєрідність, оригінальність нашої культури, примушує діяти на користь вульгарних стереотипів колишньої імперії [7, 187-188].

Техногенно-сатанинське обличчя імперських стереотипів ставить під загрозу навіть логіку існування шляхетних нащадків Тараса і Остапа Бульби, що уособлювали пасіонарне (за висловом Л.Гумільова) становлення європейських чеснот українського народу, що обумовило тривалу боротьбу проти радянського механізму створення «гомосовєтїкус» - символ націонал-нігіліста.

На думку корифеїв, краще про це треба своєчасно говорити, щоб замість «зграї натовпу» під метафізичним світлом було становлення патріотичної особистості, що має повагу до гуманітаризації історичного знання [11, 15-16], до громадських критеріїв методології національної ідеї, що випромінює новий рівень захисту довкілля, так і громадського суспільства (після Гельсінських угод в Європі, коли на Україні з'явилась антирадянська опозиція). Незважаючи на таку вже малу чисельність (приблизно 1000 активних громадян) була ведучою у всіх ланках альтернативного суспільства. У той же час представники патріотичної аристократії відмічали

необхідність трансформації національного буття у дусі ідеологічної толерантності по всій Україні, відродження християнських святинь, включаючи будівництво православних і римо-католицьких святинь. Наприклад, у місті Кіровограді, у костьолі РКЦ з'явилися представники ордену Святої Єлисавети. До речі, раніше до 1925 року місто по праву називали на честь Святої Єлисавети й у ньому багато було прикладів того, як мирно співіснували носії православної церкви, костьолу, синагоги і інших релігійних храмів.

Активісти костьолу імені Святого Духу в Кіровограді, включаючи представників «назаретянської духовної родини», навіть виступають з аргументованими історичними повідомленнями. Напр., розповідаючи про демократизацію духовного простору в дусі національної ідеї, що позитивно впливає на людей з низькою політичною та релігійною культурою. Перш за все, долається духовне затемнювання сутності національного буття, чим нерідко користуються праві і ліві екстремісти, нехтуючи традиціями нашого суспільства, підштовхнув стереотипність мислення інерцією думки. Як зіткнення на всесвітнім полі бою позитивного початку, захисників справжньої духовності і протилежного сатанинського крила політичного спектру, можна розглядати цивілізоване відтворення ознак національного буття [9, 190].

Треба уважно вивчати досвід козацького гетьманату, вважаючи, що його уроки для сучасного суспільства в Україні також важливі. Як і досвід фронтового братерства, коли для багатьох людей досвід захисту рідної батьківщини та героїчний її захист у боротьбі з фашистами був моментом істини, розуміння того, що «державно-імперський кентавр» є нежиттєздатне утворення, бо в основі імперської ідеї намагання русифікаторів збити до купи так званий «радянський народ». Але «гомосовєтїкус», як нібито вище соціальне благо, суперечив логіці українського націотворення, що узагальнює процеси етнонаціонального зближення, підкреслюючи силу метафізичного осмислення українознавчого досвіду, який вказує на пріоритет втілення в життя принципів «сім'ї великої, вільної, нової» (Т.Шевченко) [11, 5-6]. Тільки зараз вона може реалізуватись, коли є вдосконалення Конституції незалежної України, в контексті досвіду тривалого осмислення становлення цивілізованого громадянського суспільства.

Захисники національної ідеї завжди застосовували силу Слова наших корифеїв і поради знавців політичної мудрості. Так, відносно сентенцій про філософію казарменого зрака соціалізму, яку пропагували фанатики-марксистки цікаве підкреслювання про те, що його «здумали утопісти, теоретично осмислили фанатики, а впроваджувати у національне буття намагаються безпринципні мерзотники». На думку першого організатора незалежного робітничого

руху в Німеччині XIX ст. Фердинанда Лассалю, романтичні проекти реальні тільки тоді, коли їх створення відповідає існуючим в країні фактичним відносинам сил, які регулює Основний Закон країни. «До такої конституції ніхто не підступиться, і всякий побоїться торкнутися її... Справа робиться не списуванням паперу, а зміною фактичних відносин сили... А де таке протиріччя існує, там писана конституція загинула неминуче, і ніякі містичні обставини не врятують її» [7, 29]. До речі, практика цього «банального» зла переноситься з часом у вигляді песимістичного аморалізму, в середовище нового покоління.

Не застаріє біблійна мудрість, зокрема слова пророка Ісайя: «Горе тим, хто злом називають добро і добро злом, пільму – світлом і світло – тьмою, гірке вважають солодким і солодке гірким» (Іс. 5:20) [2, 680]. Християнська відвага проявилась у захисті національних ідеалів, що відповідають основам національної самосвідомості та принципам етики українського народу. Він завжди виступав на підтримку справжніх просвітників-патріотів незалежної України. Вони гинули в катівнях, але не піддавалися на спокуси. Віра в

«усесилля християнської моралі» підсилювала опір противників войовничого невігластва, прихильників «всесилля морального кодексу християнина», повазі до національних ідеалів і героїв української мрії [7, 188].

Метафізичне філософування щодо національної ідеї визначає необхідність критичного сприйняття антигуманних форм природофобії, як прояву богоборотьби, коли навіть пробудження екологічно-патріотичної свідомості передбачає легітимне право на участь звичайних громадян у масових мітингах, пікетування екологічно-небезпечних об'єктів, збору колективних підписів стосовно нераціональних дій чиновників, захисту постраждалих від техногенних лих тощо. Український досвід метафізичного філософування, відмітимо у висновках, в своєму осмисленні ірраціональної логіки речей та онтологізації нашого буття пристосовує критичні підходи до оптимістичного розуміння досвіду раціонального природокористування, трансцендентних важелів громадського усунення чинників, що перешкождали формуванню українського патріотизму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. Философия свободы – М., 1989.-С.12-250
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Заветов. Канонические.-М., 1991.-1221 с.
3. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики //Вопросы философии -1989.-№9.-с.108-159. /Предисловие В.В.Бибихина.
4. Долгов К. Встреча с Папой Римским Иоанном Павлом II //Вопросы философии.-2008.-№2.-с.178-182.
5. Кирильчук В.Т. Філософія в короткому викладі./В.Т.Кирильчук, О.О.Решетов, З.В. Стежко, Г.П. Стежко. – Кіровоград: «Імекс - ЛТД», 2005. – 188с.
6. Лосев А. Философия имени – М., 1990.-269 с.
7. Місуно А. Чи допоможе академічна футурологія в становленні цивілізованої української еліти?//А.Місуно, О.Скловська, І.Скловський Сучасні інформаційні технології в керуванні і професійній підготовці операторів складних систем.-Кіровоград: Вид-во ДЛАУ, 2003.-С.187-190
8. Протоиерей Сергей Булгаков Жизнь за гробом.- Б.М., б.г. – 16 с.
9. Скловський І. Екологічний імператив – відтворення шляхетно-козацьких рис української еліти у постмодерністському контексті академічної футурології //Інтелекція і влада. – Одеса: Вид-во ОНПУ, 2003.-С.155-167
10. Сочинения Фердинанда Лассалю. – Спб.: Издание М.Глаголева, Б.Г. – 129 с.
11. Шевченко Т. Кобзар. – К., 2004. – 472 с.

О.П. ЗВЕНИГОРОДСЬКА

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Звенигородська Олена Павлівна - викладач кафедри філософії Криворізького технічного університету

Необхідність розробки соціально-філософських засад громадянського розвитку сучасного суспільства потребує відповідного філософсько-методологічного розуміння громадянських процесів на духовно-ціннісній основі формування громадянських світоглядних уявлень. Перш

за все через зміну самого характеру суспільного спілкування і суб'єкт-об'єктних комунікативних взаємодій, становлення нової соціокомунікативної структури суспільства і системи його управління з синергетичною якістю самоорганізації і самоврядування.

Індивідуально-суб'єктну трансформацію в громадянському суспільстві можна побачити у русі «суб'єктоцентрованого розуму» до «комунікативного розуму» антресуб'єктів. Як стверджує Ю.Хабермас, встановлюється «інший зв'язок суб'єкта з самим собою», «парадигма самосвідомості та само відношення ізольованого суб'єкта, що пізнає та діє, замінюється на іншу – на парадигму взаєморозуміння, як парадигму інтерсуб'єктивного зв'язку комунікативно усупільнених та взаємно визнаних індивідів» [11, 424]. «Логоцентризм» суб'єктоцентрованого розуму втрачає свій сенс, і як тільки ми починаємо розуміти знання як комунікативно опосередковане, раціональність втрачає здатність бути орієнтиром для вираховання учасників інтеракції» і потребує «інтерсуб'єктивного визнання» в якості комунікативного розуму» [11, 306]. В «комунікативному розумі» долається «розкол» між «надсвітовою позицією трансцендентального Я і внутрішньосвітовою позицією емпіричного Я». Суб'єктивна трансцендентальна філософія змушена таким чином «приспосовуватися тепер до кола реконструктивних наук» і до дискурсу колективних комунікацій. А «індивідуальна тотальність» суб'єкта засобами «раціональної постконструкції» змушена тепер із «царства інтелігібельного» спрямовувати свої спроби «на методичні знання, що практично застосовуються», на «висловлювання, які методично правильно складені», на «діалогічно здійснювану самокритику» і «інтерпретується в термінах теорії комунікації психоаналізу» [11, 290, 292-293]. Відбувається «самотематизація суб'єкта, що пізнає», «подвоєння суб'єкта як першопочаткового творчого» актора-дієвця. Тоді «комунікативний розум знаходить власний масштаб» у відповідній «комунікативній раціональності», світоглядні уявлення інтерсуб'єктів тепер зорієнтовані на користь раціонально мотивованого погодження». В повній мірі «комунікативний розум проявляє себе при – де центрованому світорозумінні», а з цим – приводить до повної зміни «комунікативних структур життєвого світу» людей [11, 293, 306-307].

Суспільно-суб'єктивна трансформація виявляється в зміні парадигми соціального спілкуванні «суб'єктоцентрованого розуму» на «комунікативне спілкування» з особливим суспільним «контр-дискурсом» комунікацій. В ньому наявна не тільки здатність до «самотематизації суб'єкта» і його «подвоєння» в спілкуванні, але й здійснюється перехід від «інклюзивного» до «ексклюзивного» світогляду (від «моделі самоототоження розуму» до «комунікативного досвіду» і «комунікативної істини», які набуваються в «життєвих світах» людей). Саме поняття життєвого світу повинно постати таким чином, щоб бути плідним для цілей теорії суспільства, воно мусить бути перетвореним на концепт, який може бути застосований емпірично, і інтегруватися з концептом саморегулюючої системи в єдиному

дворівневому понятті суспільства [11, 293]. Люди «отримують із цього життєвого світу не лише консенсуально узгоджені зразки тлумачень,.. але також і нормативно надійні зразки зв'язків (мовчазно передбачувану солідарність, на якій засновуються іллокутивні акти) та отримані в процесі соціалізації компетенції» [11, 306]. Подібний «життєвий світ створює горизонт і водночас пропонує запас культурних самоочевидностей, із яких учасники комунікації беруть для своїх інтерпретаційних потреб консенсуально узгоджені зразки тлумачень». «Парадигма самосвідомості» змінюється на «парадигму взаєморозуміння» або «парадигму інтерсуб'єктивного зв'язку комунікативно-соціалізованих та взаємно визнаних індивідів», які усупільнюються в «солідаризовані групи» [11, 291-292]. Вони повинні виконувати основні функції, і тоді «життєвий світ репродукує себе в міру того, як виконуються ці функції, а це: «прогресивний рух культурних традицій, інтеграція груп відносно норм і цінностей та соціалізація зростаючих поколінь [11, 292]. На цих підставах і виникає громадянське суспільство як вищий рівень розвитку сучасної суспільної системи, бо самі «сфери громадськості» можна розуміти як «сфери інтерсуб'єктивності вищого рівня», що «сприяють створенню ідентичної» (колективної і суспільної), а «високоагреговані громадськості» безпосередньо формують загальносуспільну свідомість і громадянський світогляд [11, 367].

«Структурна трансформація громадянського суспільства» виявляється в зміні характеру інтерсуб'єктивних суспільних взаємодій. Нова «структурна парадигма» надана в знятті поділення «дихотомії теоретичного і практичного розуму» (трансцендентального та емпіричного), їх об'єднанні в стратегічну дію єдиної та цілісної «комунікативної раціональності». Вона є «загальним переживанням МИ», що виникає в «культурі дружби» у вигляді «незворотності одкровення» інтерсуб'єктів. Це виявляється в розумінні «співвідношення близькості та дистанції», у взаємосимпатіях та «стабільності дружби», «відчутті особистої чесності» і в попередженні «егоїстичної комунікації» («тиранії інтимності» в інтеракціях), у безпосередності «раціональної комунікації» та її «симетричності» для комунікативних об'єктів (рівнозначність і смислоподібність) [2, 91-95]. Суспільство з соціальної системи перетворюється на «комунікативне середовище» життєвих світів людей. У соціальній системі, за Н.Лукманом, діє той самий «принцип его», «самості», який є характерним і для суб'єктів. Як тільки система стає в «самовідносини самості», вона перетворюється на «централізовану систему». «Комунікативна система» - це «система-середовище», в якій гарантовано забезпечується її замкненість та одночасно і відкритість до соціального середовища («життєвих світів» людей) не через центр, а

шляхом його «підключення» до периферії. Але подібне відноситься тільки до тих соціальних систем, що досягли високого рівня суспільного розвитку (соціокомунікативного), коли вони здатні до «автопойезисного самопродукування», тобто влаштовують самі себе цілком і в нерозривному зв'язку зі своїм соціальним середовищем, соціальним «оточуючим світом» [13, 630].

Це такі системи, які, на думку Н.Лукмана, можна досліджувати з математичною точністю як «диференційне суспільство». Пізнання в ньому здійснюється через знання суспільством самого себе, «само знання», через його само презентацію не в «ядрі суспільства», а в усій його «оточуючій тотальності». Йдеться про «когнітивну суспільноту» людей, де практично можливою стає «групова ідентифікація» найрізноманітніших видів людських «життєдіяльних світів» у формах громадянської самоорганізації. За Н.Лукманом, у подібному суспільстві «філософію суб'єкта» потрібно замінити на таку, що вводиться в сам суспільний процес і таким чином перетворюється на «практичну філософію». принцип «суспільної диференціальності» та «суспільного диференціювання» використовується для досягнення нової «суспільної раціональності» у вигляді «комунікативної раціональності» [13, 654]. Сам Н.Лукман не визнає концепцію комунікативної інтерсуб'єктивності, проте, дотримуючись ідей Ю.Хабермаса, він вважає, що подібна «комунікативна раціональність» є «самопрезентацією суспільства», в якому «сфери суспільності» можна розуміти як сфери інтерсуб'єктивності більш високого рівня. В подібному суспільстві можливим є нереволюційний і навіть «антиреволюційний» суспільний розвиток. Революційним шляхом змінюються лише «парадигмальні основи» науки, в якій «інтелектуальна ортодоксія» змінюється на інновації, та в суспільство привносяться не резолютивні дії, а тільки когнітивне знання, що є можливим для креативної реалізації. «Парадигматичні розриви та зрушення» змінюються методологічним введенням «парадигм, що надузагальнюють», що підкорюються не лише історичним, а й «парадигмальним мовним закономірностям» [4, 8-9]. Тобто новим інтелектуальним дискурсом історії, де когнітивне знання безпосередньо вплетене в соціальну тканину суспільства і його оточення. При цьому змінюється сама структура влади в суспільстві та всієї владно-політичної системи.

Вона постає як «управлінська трансформація» громадянського суспільства, яка презентована парадигмою «надузагальнення» у вигляді соціогуманітарної «влади знання». Це влада «позаекономічна» і «постекономічна», бо її духовні виміри не піддаються прямому економічному підрахунку. Так само, як і розрахунок її політичного використання в громадянському суспільстві з унікальними «життєвими

світами» людей. Прихід «суперсимволічної економіки» в якості «нової системи створення матеріальних цінностей змінює і владу, і її стиль». У суспільстві встановлюється «вільний потік знання», а його первинною соціально-економічною «клітинкою» стає «знання – влада – знання» [10, 48, 213, 218]. В системі суспільного виробництва «комп'ютеризоване обладнання замінює людську працю, ... воно замінює також і капітал з альтернативною позицією «знання проти капіталу». Знання самі капіталом (інтелектуальним, соціальним). «У свою чергу капітал і гроші сьогодні переходять на знання. Праця також змінюється, стаючи дедалі більше залежною від маніпуляцій символом. І капітал, і гроші, і праця – все рухається в одному напрямку – до революційних змін підвалин економіки. Вона стає над символічною економікою... Оскільки послаблюється необхідність у сирому, необробленому матеріалі, праці, часу, просторі та капіталі, знання стає головним джерелом розвитку економіки». Тому «цінність знання незвичайно зростає», головною метою влади стає «контроль над знаннями» [10, 118, 120-121].

Управління в суспільстві стає комунікативним у вигляді «владного контролю» над комунікаціями, а саме суспільство – «постструктуральним». Стратифікаційна соціальна структура перестає бути репрезентативною, а соціально-економічний критерій класового поділу суспільства стає не-представницьким в умовах «посткапіталізму», пріоритетності інтелектуального і соціального капіталу. «Комунікативна модель нового співтовариства передбачає перехід до знаково-смыслових систем спілкування: від простої символічної денотації (в наявності, що є «клас речей, які існують у дійсності та досягаються цим уваленням») до конотації, що визначає «сукупність якостей» цього «класу речей» [12, 49]. Знаково-описова екстенсивність поняття замінюється в конотації на «інтенсивність поняття». Замість «знаково-символічних структур» та їх символічних рубрикацій виникають «ціннісно-смыслові суспільні структури», на які і розподіляються політична влада і соціальне управління. Це свого роду «код-структури», які в системі культури визначаються як «культурні коди» [12, 210]. Вони покликані «впорядкувати універсам культури» на підвалинах «епістемологічних моделей» діяльності, поведінки та цінності: «діяти таким чином, якби Структури не існувало». Це «певні моделі поведінки (етикет тощо), моделі цінностей, конвенцій, табу, «семіологічних інтересів», «правил перетворення» (перехід від одного типу культури до іншого), «мовні моделюючі» та «семіотичні системи», «семантичні універсалії», моделі соціальної організації, «естетичні коди і повідомлення», моделі масових комунікацій тощо. Таким шляхом формуються «постструктуральні», «невидимі», «відсутні», епістемологічні, феноменологічні, семіологічні, генетичні, лінгвістичні, «культурні

структури» та «структури детермінації» (в їх середині та між ними, або «бінарні структури» за Ж.Лаканом. Тут наявна також особлива «структура породження» (що за своєю основою є «бінарною»), яку обумовлено самим «структурним мисленням» людини та яка зайнята «творенням історії, творенням нових різновидів комунікації, і це є первинними та предустановлюваними структурами» [12, 404-405]. За К.Леві-Строссом, це такі структури «серійного дискурсу», як: а) «творча здатність творити за правилами», тобто «competence», компетенційна структура», яка орієнтована на функціональну творчість; б) «здатність творити, перетворюючи правила», або «performance», «перформансна структура», в якій більше представлені соціокультурні начала [6, 48-49].

Але обидві структури розвиваються в єдиному «семіотичному просторі культури», тому що зводяться до певних «форм соціальної комунікації», до комунікативних процесів, які «породжують нову інформацію». Вона представлена у вигляді «збільшення кількості культурних смислів», «переорієнтації членів даного суспільства на нові цілі», «оформлення дедалі більш універсальних знакових конструкцій», «виникнення знаків, що забезпечують міжкультурне спілкування», нове дедалі «складніше» «перерахування культурних смислів» [8, 114]. Йдучи за Г.-Г.Гадамером, «смысл-в-себе» знаходиться в межах «спекулятивної структури» «догматичного інтерпретатора», стає «смыслом для всіх» у великій кількості його соціальних різновидів [1, 437]. Таким шляхом на місце «відсутньої структурності», «постструктуральності» в дійсності встановлюється «надструктурована» соціальна реальність, «надструктуроване суспільство» в засобах комунікації, цінностях, смислах, значеннях, когніціях, способах самореалізації, інтенціях тощо. Попередня структура знань «реструктурується», і нова структура знань стає комп'ютерно-мережною, мережною «надструктурою». Сама влада стає залежною від знання, і тому перетворюється на «інформаційно-мережну» владу «комп'ютерного контролю» над суспільством. Але при цьому, за умов капіталістичної системи, вона не відмовляється від насильства і діє за схемою: «насильство – добробут – знання» [10, 512-514]. Хоча змінюється соціальна якість громадянського суспільства, що соціокультурно трансформується.

Трансформація соціальної якості громадянського суспільства. Подібні якісні зміни виявляються не тільки в його комунікативній організації та комунікативному управлінні, а в таких «вихідних моделях комунікацій, що спричинило появу «загальних комунікаційних технологій XXI століття» і якісні зміни всього соціального світу людей у просторі «сучасність – постсучасне майбутнє» [9, 27]. На зміну моделі «лінійного розвитку» суспільства в умовах різкої інтенсифікації комунікативних інтеракцій і

когнітивних взаємодій установлюється його новий тип із «нелінійним розвитком» і дією законів соціокомунікативної самоорганізації. Це нелінійна соціодинаміка комунікацій, які «посилюються» їх самоорганізацією за рахунок інтенсивності інтеракцій, їх смислового та «когнітивного навантаження» соціокультурного розвитку, перетворення суспільства на «надвелику систему» «життєвих світів» людей із особливою «груповою динамікою» та «надструктурністю». Із них феноменологічно виникає «постсучасність» із синергетичної якості самовпорядкування.

Суспільний дискурс набуває якісно нових ознак у громадянському суспільстві, а саме [5, 103-104]:

- розширення «простору для свободи вибору і добровільної дії людини», окрім існуючих інституалізованих суспільних форм;

- новий громадянський дискурс як «сукупність знаків, значень, символів, об'єктів і кодів», організованих засобами мови і мовлення» починає слугувати «підставою для вибору і надання пріоритету одним значенням перед іншими; в нашому контексті це «об'єкти значення і розуміння», цінностей громадянського суспільства;

- громадянський дискурс стає дійовим через «інтерпретативні дії» інтерсуб'єктів, громадянські спільноти і солідаризовані групи людей, окреслюючи знаково-символічні і об'єктні значення дійсності; і в цьому відношенні громадянський «дискурс є явищем активним і претендує на власне самопородження культури»;

- громадянський дискурс створює власну «семіосферу» дійсності, «береги якої окреслюються поняттям культури» і суспільних взаємодій, які формуються на певних семіотичних матрицях; О.Гюффе, на відміну від Ю.Хабермаса, вважає, що «дискурсивні моделі» повинні існувати не тільки в «лінгвістичному звороті», але й у політичній і «правовій легітимізації» і дискурс стосується «всіх оточуючих людей як рівноправних партнерів» [3, 132]; а це і є громадянський комунікативний дискурс.

Зопануванням громадянського комунікативного дискурсу, за О.Гюффе, виникає ситуація «прощання з державою», «позбавлення держави влади», «знищення примусової влади» в процесі «відмирання держави» [3, 159, 162]. Сам учений не підтримує такого «драматичного діагнозу», який будеться на «децентралізації і дискурсивності сучасного суспільства». На його думку, навпаки, відбувається «розширення функцій держави», пов'язаних «із захистом прав на свободу» та виконанням «соціальних завдань, спрямованих на досягнення загального добробуту». Хоча О.Гюффе і визнає, що вже «переважна частина освітніх, наукових закладів перебуває в руках суспільства» і «громадянська сфера створює найбільше робочих місць» [3, 161, 163].

За думкою вітчизняних розробників дискур-

сивних теорій громадянського суспільства, шлях України до Європи лежить саме в подоланні «дискурсивних бар'єрів» і у формуванні світоглядної інтенції до загальноєвропейського світорозуміння: «поняття «дискурсивно-го бар'єру» означатиме домінування такої ментальності і світоглядної інтенції до світорозуміння, яка здебільшого спрацьовує на невідомому рівні світосприйняття, однак складається під впливом переважно свідомого і раціонального засвоєння фрагментів пануючої семіосфери» (когнітивні практики, освітні програми, літературно-етичні настанови тощо) [5, 104]. За М. Мерло-Понті, ми тут стикаємося з новим феноменом світосприйняття, яке розширює «поле свободи» людей, коли ціннісний вибір однієї людини не обмежує вибір інших. «Свобода-для-

себе» через «інтерсуб'єктивність» синтезується зі «свободою-для-інших» і потребує відповідної «констатуючої свідомості» [7, 518-519]. Вона і може перетворитись на «громадянський світогляд» і громадську культуру суспільства.

Виходячи з означених вище міркувань, в українському суспільстві і необхідно формувати світоглядні уявлення громадянської культури. Для цього, перш за все, необхідно соціально-філософське осмислення перспектив розвитку України в європейській та світовій спільноті, сприйняття сучасних Викликів українському суспільству та надання дійових Відповідей у культурно-історичному контексті, здійснити необхідне соціокультурне регулювання світоглядних уявлень і громадянських процесів у напрямку створення суспільства високої громадянської культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. – К.: Юніверс, 2000. – 464 с.
2. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К.: Лібра, 2003. – 216 с.
3. Гьофе О. Розум і право. – К.: Альтерпрес, 2003. – С. 132 (264 с.).
4. Дугин А. Эволюция парадигмальных оснований науки. – М.: Арктогея-центр, 2002. – 418 с.
5. Карась А. Дискурсивні бар'єри на шляху до європейського вибору України // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2005. - №3. – С. 103-104.
6. Леви-Стросс К. Семиотика и искусствоведение. – М., 1972.
7. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
8. Перспективы метафизики: классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков / Под ред. Г.Л.Тюльчинского. – СПб, 2000. – 470 с.
9. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии XX века. – М.: Рефд-Бук, Веклер, 2002. – 352 с.
10. Тоффлер А. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. – М.: АСТ, 2001. – 670 с.
11. Хабермас Ю. Філософський дискурс модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
12. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб: Петрополис, 1998. – 427 с.
13. Lukmann N. Soziale System. – Frankfurt am M., 1987.

V.V. OKOROKOVA

УТОПІЧНА ДУМКА ЯК ОДНА З ГОЛОВНИХ ОЗНАК ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Окороква Віра Вікторівна - аспірантка кафедри філософії і соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

Історія кожного народу та людства складається з різних періодів свого розвитку: часи розквіту можуть змінитися періодом занепаду чи навпаки; будь-які події (революції, війни, реформи та інші явища в суспільстві) несуть за собою дуже часто непередбачені наслідки, сприяючи або кризовій ситуації чи відносно спокійному становищу. Причому часи смут, прискорення історичного процесу або так звані «перехідні періоди» й досі викликають найбільший інтерес, оскільки саме в цей час ми можемо помітити явища, які раніше

не привертали до себе уваги. Серед них особливе місце займає утопічна думка, поширення якої свідчить про існування певних протиріч у суспільстві, про рівень суспільної свідомості взагалі.

Проблема взаємовпливу утопії та перехідного періоду в наш час займає одне з провідних місць серед досліджень. Та при вивченні цього питання слід у першу чергу звернути увагу на дослідження саме перехідних етапів як тієї основи, яка дозволяє нам більш детально розглянути проблему. Так,

відомо, що теорії перехідного періоду в основному спираються на висунуту та всебічно обґрунтовану відомим бельгійським ученим, лауреатом Нобелівської премії І. Пригожином концепцію термодинаміки нерівноважених систем. На його думку в оточуючому нас світі велику роль відіграє нерівновага, яка веде не тільки до «порядку и беспорядку, но и открывающей также возможность для возникновения уникальных событий...» [7, 50]. Джерелом виникнення нової системи є розпад її попередньої організації та збільшення хаосу, який, по суті, і є умовою переходу з однієї системи в іншу. Продовжив ідеї Пригожина відомий радянський дослідник Ю. Лотман, значно підкреслюючи роль випадковості в історичному процесі та звертаючи увагу на місце в ньому мислячого суб'єкта [4]. Особливо уваги також заслуговують дослідження іншого відомого російського вченого М. А. Хренова [12]. На основі відомих теорій та концепцій історичного розвитку (еволюційна, циклічна, біфуркаційна (І. Пригожин, І. Стенгерс) та інверсійна (Ю. Лотман, Б. Успенський), він розглядає особливості розвитку культури в перехідний час, приділяючи головну увагу російській культурі Нового та Новітнього часу. Серед дослідників, що присвятили себе вивченню утопії не тільки в перехідний період, а й взагалі особливостям її розвитку в історичному процесі, слід передусім відзначити Є. Шацького, Е. Я. Баталова, Т. В. Розову, які неодноразово стверджували, що утопізм збільшується в ті історичні часи, коли люди з усією гостротою усвідомлюють «неестественность» існуючих відносин [14, 1, 8]. Саме дослідження перехідного часу підводить нас до циклічної концепції історичного розвитку. Тому, виходячи з основних положень даної концепції, ми здійснимо спробу визначити головні ознаки перехідного періоду, акцентуючи увагу на становищі утопічної думки як елемента суспільної свідомості.

Отже, відомі теорії історичного розвитку дозволяють нам розглядати перехідний період як певний етап в історичному процесі. Від самого визначення «перехідний» можна зрозуміти, що мова йде про те, що в історії постійно відбувається перехід від однієї стадії, фази, циклу до іншої, що веде як до прогресу, так і до регресу. Джерело такого явища слід шукати в самому укладі життя людини чи суспільства, в динаміці його вимог та здібностей, знань та інтересів. Ті проблеми та потреби, які були викликані існуючою культурою та не вирішені нею, згодом, поступово накопичуючи сили, сприяють створенню кризових ситуацій, що ведуть до хаосу. В цей час збільшуються руйнівні сили, загострюються суспільні протиріччя, розвивається ціла низка конфліктів та інших негативних суспільних тенденцій. Саме такий хаос мав на увазі І. Пригожин, говорячи про те, що останній породжує порядок та навпаки

порядок веде до хаосу [7, 49]. Зазвичай з такої хаотичності та неупередженості й починається відлік перехідного періоду. Проте слід зауважити, що за такою зовнішньою ситуацією ховається поступове наростання ростків наступної цивілізації, їх інтеграція в боротьбі за майбутнє. Таким чином, формуються ті групи або спільноти людей – лідери, які виступають з новими ідеями, спрямованими на пошуки виходу з даного становища. Тобто народжується новий сенс буття, з яким починає формуватися й нова культура.

Саме даний етап перехідного періоду є особливо важливим для нашого дослідження, оскільки в цей час набуває своєї сили таке явище, як утопізм. Основною причиною цього є характерне для утопії критичне відношення до дійсності, яке дозволяє їй виявити всі суперечливі елементи суспільного життя та створити на її основі свій ідеал досконалого ладу. Якщо ми зрівняємо висунуту Е.Я. Баталовим ідею «пульсації» утопічної думки з особливостями історичного часу, то можемо побачити таку закономірність – в часи відносно спокійного суспільного життя утопія перебуває на невисокому рівні свого розвитку; в часи ж перехідного часу, головні ознаки якого ми вже визначили, вона переживає період свого найвищого піднесення. Й не дарма більшість реформаторських ідей, які проголошуються в цей час, носять утопічний характер та нерідко кличуть людей до створення нового утопічного по своїй суті устрою. Це одна з головних ознак утопізму та того, що утопія дійсно досягла вершини свого впливу на суспільну свідомість. Розглянуті риси дуже добре виявляються протягом таких двох відомих перехідних періодів - XVI – XVII ст. (епоха Ренесансу) та XIX – XX ст. (перехід від Нового часу до Новітнього). На межі вказаних століть ми можемо простежити не тільки перехід до нової суспільної системи, а й головне для нас - бурхливий розвиток утопічної думки. Тому для більш детального аналізу поставленої проблеми ми розглянемо специфіку формування утопії, зрівнявши два означені вище перехідні періоди.

Як відомо, перехідний час, як явище в історичному процесі, має свої ознаки. Тому, розглядаючи ідейні особливості таких ознак обраних нами періодів, можна виокремити низку як спільних, так і відмінних рис. У першу чергу при визначенні головних особливостей переходу слід відмітити одну з його первісних ознак - розпад універсальної картини світу, що веде до переоцінки існуючих суспільних відносин. Якщо ми звернемося до Відродження як переходу, то побачимо що в цей час відбувається радикальне переосмислення середньовічних уявлень, хоча матеріал, з якого воно будує свою культуру, багато в чому запозичений з античності та середньовіччя. Епоха Ренесансу не відхиляє Господа – Творця, але ставить поряд з ним людину. Відбувається

поворот від Бога до світу та людини. Виникає гуманістична світська релігія, в якій зберігається поклоніння Богу, проте обожнюється людина. В цей час цінності, пов'язані з духовністю, зберігаючи високий статус, втрачають релігійне обґрунтування [10, 166]. Все це призвело до того, що повністю змінюється сутність людини, вона стає суб'єктом історії. Якщо для середньовіччя «сущее есть творение высшей первопричины» та все існуюче займає певну ієрархічну ступінь створеного буття, то буття Нового часу протиставлено людині. Саме епоха Ренесансу сприяла тому, що людина почала протиставляти себе всьому навколишньому. Тому, аналізуючи зміни, що проходили в даний перехідний період, Т. В. Розова наголошує на тому, що про утопію як феномен культури ми можемо говорити тільки починаючи з епохи Нового часу [8, 86]. Мова йде про те, що утопія з цього часу починає розглядатися не лише як уява про ідеальну державу, але й спроба побудувати науково обґрунтований проект та мрія про втілення його на практиці.

Подібні за своїм характером явища відбуваються і під час другого переходу. Великий інтерес тут викликає те, що рубіж XIX – XX ст. оцінювався своїми сучасниками саме як перехідний, що виражалось в їх переживанні змін у сприйнятті простору й часу як головних ознак світогляду. Ті концепції часу, що утвердилися в епоху Ренесансу, переживають певні зміни. Зокрема стверджувалося, що у відношенні між часом та простором перший у XX ст. починає помітно домінувати на відміну від попередньої традиції [11, 32]. Зміна парадигми філософського мислення привела до появи нової філософії, згідно з якою людина приймається такою, якою вона є в реальності, з усіма атрибутами її життя. Актуальним стає вивчення її внутрішньої суті, психології відносин у суспільстві.

Означені нами процеси, що відбувалися у світогляді людини перехідного часу, мали свої наслідки. Головним з них, який особливо яскраво виразив себе в епоху Нового часу, є збільшення потреби у вдосконаленні та застосуванні на практиці наукових знань. Методи природничих наук поступово переносяться на всю новоевропейську науку. Якщо в епоху середньовіччя пізнання виступало як тлумачення божого одкровення, то вже в Новий час воно стає дослідженням. Наукове дослідження можливе завдяки проекту, спрямованому на детальний аналіз явища, що вивчається, та його зв'язок з іншими явищами в природі. Слід відмітити, що саме з такого проекту й бере свій початок чітка регламентація всіх сторін життя в суспільних проектах, якими є утопії. Поряд з бурхливим розвитком науки головним завданням наукового дослідження виступає прогнозування та передбачення явищ. Такий перехід науки на якісно вищий ступінь свого розвитку багато в чому пояснює нам те розмаїття утопій в епоху Нового часу, більша ча-

стина з яких, крім проекту соціального розвитку, містить докладний опис рівня технічного оснащення утопічного суспільства. Так, найбільш відомими в XVII ст. науковими утопіями, які є класичними в цьому плані, виступають «Нова Атлантида» англійського філософа Френсіса Бекона і «Держави та імперії Луни» французького дослідника Сірано де Бержерака. Зображене багатство науково-технічного розвитку в цих утопіях говорить про такі важливі для утопії, як жанру літератури, риси: по-перше, на основі сюжету можна з впевненістю стверджувати, що дані утопії є по суті фантастичними, що теж мало велике значення у формуванні цього жанру; по-друге, оцінюючи основні потреби тогочасного суспільства, також можна з впевненістю говорити про те, що вказані утопії містять велику частку прогнозу та є своєрідним закликом до активізації наукових досліджень у даний час. Слід відмітити й те, що вказані риси утопії говорять ще й про таку важливу обставину – починаючи з виходу в світ утопії Т. Мора (1516 р.), подальші утопічні проекти демонструють нам формування тих ознак утопічної думки, які згодом стануть її основними функціями: критична (утопія будується на основі детального аналізу дійсності із значним перетворенням негативних сторін життя у позитивні – ідеальні), прогностична (містить частку прогнозу або передбачення), конструктивна (кожен утопіст мріє про втілення утопії в життя), компенсаторна (змальований ідеальний устрій ніби втішає людину, вселяючи надію на краще життя).

Порівнюючи два перехідні періоди, можна помітити подібні ознаки і в другому переході хоча зі своїми відмінностями та особливостями. Науково-технічний спалах, що охопив європейські країни у XIX – початку XX ст., сприяв виходу в світ великої кількості сцієнтичних утопій. Слід відмітити, що просоченість утопій цього часу прогнозуєчими мотивами в певній мірі сприяла формуванню такого різноманітного жанру утопій, як утопії – застереження. Яскравим прикладом таких утопій виступають твори відомого російського фантаста В. Я. Брюсова. Особливо чітко це проявляється у драматичній повісті «Земля», в якій автор підіймає характерну для цього часу сюжетну проблему – місто майбутнього [3]. В «Землі» майбутнє змальовано в образі міста мороку та смерті, заключного під непроникливим ковпаком. Людство, позбавлене природного світла та повітря, поступово вимирає. Група юнаків мріє про давно забуте справжнє сонце. Вони вимагають звільнити місто від цього куполу, але не розуміють при цьому всю важливість своїх дій: за містом знаходиться пустота, де не існує повітря й якщо це зробити, то люди задихнуться. Драматичний кінець повісті налаштований на те, щоб дати зрозуміти читачеві всю важливість існування людської цивілізації в тісному зв'язку з природою. Людство представляє

собою земну душу, зміна поколінь – це тільки вік нашого життя. В даному випадку неможливо не звернути увагу на таке висловлення одного з героїв - Мудреця, яке за своїм змістом та ідеєю актуальне і понині: «Если я недаром был среди вас, вы исполните мой единственный завет: останетесь людьми, в великом значении слова. В этом все мое учение! Человечеству, чей факел долгие тысячелетия горел ярче других во вселенной, недолго утонуть в тусклой темноте варварства. Как я сейчас – цепенеющими и слабеющими руками держите древний светоч над мглой обставшей и все сгущающейся ночи. И пока останется хотя один среди людей, сознающий свое величие перед лицом Вечности, бесстрашно говорящий: «Это – я» - верьте мне! – до тех пор земля жива!» [3, 121]. Ця тема буде ще неодноразово підійматися в подальші часи (наприклад у творах І. Єфремова та А. Азімова) й стане відправною точкою для багатьох фантастів нашого часу.

Отже, якщо ми розглянемо більш детально відомі наукові утопії даного періоду, то побачимо, що, як і в епоху Нового часу, вони нерозривно пов'язані з фантастикою, адже містять багато фантастичних елементів. Проте, слід відмітити, що вказаний перехід сприяв відокремленню фантастики від утопії в окремий жанр літератури. Починаючи з ХХ ст., ми можемо помітити виникнення великої кількості чисто фантастичних творів, які зберігають у собі мотиви перестороги та передбачення.

Досліджуючи проблему перехідного часу, дослідники виділяють ще кілька головних його ознак, а саме: культ творчості, пов'язаний з питанням «маргінальної» особистості та виникнення й поширення різних суспільно-політичних течій. Так, розглядаючи обрані нами переходи дійсно можна побачити небувалий спалах творчої енергії, яка раніше довгий час накопичувалася та не мала змоги проявитися. З однієї сторони доказом такого процесу виступає велика кількість утопічних творів та проектів. Й не дивно чому саме в ХVІ ст. виникає «Утопія» Т. Мора – класичний варіант утопії, що започаткував основні ідейні особливості утопії як жанру літератури. Таким небаченим вибухом процягнуто все ХVІІ ст. Такі утопії, як «Місто сонця» Томазо Кампанелли, «Історія севарамбів» Дені Вераса та вищезгадані нами утопії Ф. Бекона та С. де Берже-рака тому свідчення. Однак з іншої сторони такий вибух творчого потенціалу несе за собою дуже часто й появу особистості або цілої групи індивідів, які утверджують собою нову ідею. Особистість, яка здатна повести за собою народні маси заради досягнення волі, і називають «маргінальною». Відомий дослідник цієї проблеми Марк Ткачук дає своє визначення таких людей, називаючи їх «гіпнонами» та наголошуючи на тому, що вони виникають як «реакція на неадекватність системи изменившейся среде. Это как бы эхо неадекватности» [9, 96] Саме в перехідні періоди такі

люди яскраво проявляють себе, вселяючи своїм прихильникам надію на краще майбутнє життя та виступають при цьому в ролі рятівника з певною програмою соціальних перетворень, більша частина яких є по суті утопічною. Маргінальною особистістю можуть бути революціонери, реформатори та інші індивіди, здатні створити навколо себе коло прибічників своєї ідеї. Як відомо, нерідко такі люди організовували цілі соціальні рухи, хоча і не завжди досягали своєї мети. Яскравим прикладом такої людини ХVІ ст., вчення якої нічим не відрізняється від утопії, виступає Томас Мюнцер. Відомі дослідники утопічної думки Ф. Е. Менюель та Фр. Менюель, вивчаючи його історію, звертали увагу на те, що якщо Т. Мор прагнув упорядкувати, одухотворити та стабілізувати суспільство, то Мюнцер призивав до бунту та руйнування, після яких почнеться царство Христа [6, 21]. Мюнцер прагнув, щоб «царство небесне» прийшло на землю. Його рай повинен був наступити в результаті могутнього повстання проти керівників зла. Така програма не була новою для ХVІ ст., оскільки, як відомо на схилі середньовіччя, пошуки раю з сфери ідейної переходять у соціальне життя Європи й представляють собою достатньо міцну течію тодішнього міленаризму.

Що ж стосується суспільно-політичного життя іншого перехідного періоду, то тут слід звернути увагу на те, що в цей час утопізм проявляється в таких формах: «комунітарні експерименти» та інші соціально-політичні рухи. Отже, в першу чергу мова йде про створення утопічних общин або комун, звідси й назва «комунітарні». Це такі общини, як «Нова Гармонія» Р. Оуена, «Євфрат», «Зоар», «Аврора», «Бетель» та кабетиські комуні. Більша частина комун створювалася згідно з соціалістичними ідеями таких відомих західноєвропейських філософів, як Анрі де Сен – Сімон, Шарль Фур'є та Роберт Оуен. Саме в ХІХ – початку ХХ ст. створення утопічних общин досягло свого апогею, що говорить нам про становище суспільної свідомості в перехідний час та про вагу питання збільшення ролі пошуків шляхів створення нового, відмінного в кращому плані життя. Передчуття світової війни та революційні настрої «маргінальних» особистостей сприяли виходу великої кількості й соціалістичних утопій (оскільки ця течія в той час набула великого поширення серед європейських країн). Такі утопії, як «Вести ниоткуда, или Эпоха спокойствия» (1891 р.) Уільяма Морріса та «Красная звезда» (1908 р.) О. Богданова змальовують нам картину щасливого життя при комуністичному устрої, пропонуючи тим самим свій варіант утопічного проекту [5, 2]. Окремо від соціалістичного напрямку в цей, час стоїть особистість одного з ідеологів неослов'янофільства С. Шарапова. В своїй утопії «Через полвека» (1902 р.) автор показує образ досконалого життя Російської держави в 50-х роках ХХ ст. [13]. Для того,

щоб перенести головного героя в цей час, Шарапов обрав традиційний для утопії стиль - завдяки новій методиці довгого летаргічного сну, винайдений в Індії, його було приспано на 50 років. Коли його було виведено з нього, він потрапив у незвичну для нього країну. В першу чергу його вражає тодішня карта Російської держави. За п'ятдесят років вона змогла значно розширити свою територію: до її складу входять Персія, Царство Польське з Варшавою, Чехія, Угорщина, Сербо-Хорватія, Румунія, Болгарія, Греція. Четвертою столицею імперії (поряд з Києвом, Москвою та Санкт-Петербургом) стає Константинополь. У цій утопії Шарапов втілює свою мрію: державний устрій Росії цього часу базується на поєднанні абсолютної самодержавної влади руського царя з широким розвитком самоуправства, що не залишає місця розвитку бюрократії. «Вся общественная власть возникает из выборов, вся государственная власть в руках Царя. Вот наша схема» – такий принцип будови нової влади [13, 68]. Також вражає сам побут життя громадян. А саме: в першу чергу слід відмітити відсутність грошової монети – все замінено чеками, що є більш легкою та ефективною справою для жителів. По-друге, мимоволі звертаєш увагу на систему освіти – ліквідовано дипломи вищої освіти, оскільки, на думку суспільства, справжній майстер своєї справи показує себе в роботі, тому необов'язково мати диплом після закінчення якогось вазу. На друкування книг відмінено цензуру. В сімейному житті розлучен-

ня велика рідкість. А якщо ж таке трапляється, то обох сторін судить саме суспільство.

Таким чином, розглянуті нами утопії соціально-політичних рухів XIX – XX ст. демонструють нам усю важливість утопічної думки в цей час як перехідний. Для тодішніх сучасників вони сприймалися як один з варіантів будови нового суспільства, вбачали в ньому свої мрії та надії. Й хоча утопія С. Шарапова довгий час в історії залишалася в тіні, а його ідеї не були прийняті жодною з сторін соціального руху, все ж вона в якості утопії показує нам можливості впливу утопічної думки на суспільну свідомість у неспокійні часи.

Отже, проаналізувавши особливості перехідного періоду, ми можемо з впевненістю стверджувати, що утопія виступає як одна з його головних ознак. Порівняння обраних нами періодів говорить про те, що яка б сфера суспільного життя ми не взяли, майже завжди можна простежити риси, характерні для утопії. Джерелом такого явища виступає хаотичність перехідного періоду, як його закономірність. Як ми визначили хаос, сприяє активізації культурних інновацій та трансформації культурних традицій. Він є полем для діяльності творчих особистостей, сприяючи тим самим виникненню нетрадиційних систем. Вибух суспільної енергії дозволяє виходу в межі реальності тих ідей, на які б раніше не звернули уваги. Саме в цьому плані дуже добре проявляє себе утопічна думка, виступаючи як продукт суспільної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. - М.: Политиздат, 1989. - 319 с.
2. Богданов А. Красная звезда. // Русская литературная утопия. - М.: Изд-во МГУ, 1986. - С. 200-305.
3. Брюсов В. Земля. // Земная ось. - М.: Книгоиздательство «Скорпион», 1907. - С. 115-166.
4. Лотман Ю. Семиосфера. (Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки.) - СПб.: «Искусство - СПб», 2004. - 704 с.
5. Моррис У. Вести ниоткуда или эпоха спокойствия. - М.: Государственное издательство художественной литературы, 1962. - 312 с.
6. Мэньюэль Ф. Э., Мэньюэль Фр. Утопическое мышление в западном мире. // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. - М.: Прогресс, 1991. - С. 21 - 41.
7. Пригожин И. Философия нестабильности. // Вопросы философии. - 1991. - № 6. - С. 46 - 52.
8. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен. - О.: Астропринт, 1996. - 128 с.
9. Ткачук М. Археология свободы. Опыт критической теории. - Кишинев: Центр балканских исследований, 1996. - 197 с.
10. Харитонович Д. Э. Культура на переходе от Средневековья к Новому времени: рождение искусства. // Искусство и наука об искусстве в переходные периоды истории культуры. - М.: Государственный институт искусствознания, 2000. - С. 148 - 169.
11. Хренов Н. А. Переход как повторяющееся явление в истории культуры: опыт интерпретации. // Искусство и наука об искусстве в переходные периоды истории культуры. - М.: Государственный институт искусствознания, 2000. - С. 14 - 69.
12. Хренов Н. А. Переходность как следствие колебательных процессов между культурой чувственного и культурой идеационального типа. // Переходные процессы в русской художественной культуре: Новое и Новейшее время. - М.: Наука, 2003. - С. 19 - 134.
13. Шарапов С. Через полвека. Фантастический политико-социальный роман. - Т. 8. - М.: Типолиитография А. Васильева, 1902. - С. 3 - 80.
14. Шацкий Е. Утопия и традиция. - М.: Прогресс, 1991. - 456 с.

СОЦІОЛОГІЯ

І.В. ГРАБОВЕЦЬ, А.І. НАГОРНИЙ

«КРИЗОВИЙ СТАН ЖИТТЯ ЛЮДИНИ» ЯК СОЦІОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Грабовець Ірина Володимирівна - доцент Криворізького державного педагогічного університету, кандидат соціологічних наук

Нагорний Андрій Ігорович – аспірант Криворізького державного педагогічного університету

У суспільно-гуманітарній думці другої половини ХХ століття актуалізувалися наукові дослідження стосовно проблем людини, особистості. Це визначається зламним моментом у розвитку світової цивілізації, що наразі відбувається. Головною складовою цих досліджень є процес індивідуалізації людини: рух до збільшення особистісної свободи, більш високого ступеня саморегуляції поведінки, меншої залежності від державних норм. Гуманістичний пафос досліджень учених звернений до глобальних проблем, у яких виявляються загальні риси, що характеризують стан людини у сучасному світі. До питань цього ряду сучасних досліджень в Україні належать проблеми входження людини у ринкові відносини, ставлення до політичної влади, адаптація людини до постійних змін в економічній, соціально-політичній та сфері міжнародних і національних відносин. На жаль, дослідження свідчать, що не завжди людина спокійно, адекватно сприймає зміни, що відбуваються у сучасному соціумі. Науковці говорять про кризові психологічні стани, кількість яких постійно збільшується.

На теперішній час у науковій літературі існують три принципові позиції в розумінні кризи:

1. Криза як закономірний еволюційний етап онтогенезу (віково-нормативні кризи).

У межах вікової психології (Л. І. Божовіч, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Л. Ф. Обухова, К. Н. Поліванова, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон та ін.) кризи розглядаються як особливі періоди перетворення соціальної ситуації розвитку, коли кількісні зміни попереднього стабільного періоду

переходять в якісні новоутворення, адекватні новій психологічній зовнішності людини.

2. Кризи професійного розвитку — особлива група особистісних криз, які виникають на різних етапах професійного життя особистості та відбивають його специфічні закономірності, характеризуються перебудовою смислових структур професійної свідомості, переорієнтацією на нові цілі, готують зміну способів виконання діяльності, ведуть до зміни взаємин із людьми, що оточують, а в окремих випадках – до зміни професії (Е.Ф.Зеєр, Ю.П.Поваренков, Е.Е.Симанюк).

3. Криза як поворотний пункт життєвого шляху особистості, який може трапитися, а може і не трапитися з будь-якою особистістю (ненормативні кризи) – особистісні, психодуховні, екзистенціальні кризи (Р.Ассаджіолі, Ф.Е.Василюк, С. і К. Гроф, Е.Йоманс, В.В.Козлов та ін.).

У межах екзистенціально-гуманістичного і трансперсонального напрямків (Р.Ассаджіолі, К.Гроф, Е.Йоманс, В.В.Козлов, К.Роджерс, К.Г.Юнг, К.Ясперс) подібні кризи розглядаються як органічна складова життєвого шляху особистості. Життєвий шлях особистості пов'язаний з проходженням різних критичних ситуацій, що вимагають від людини трансформації, зміни способу буття, відношення до себе, навколишнього світу і основних екзистенціальних проблем.

У рамках синергетичної парадигми криза виступає як принципово важливий момент у розвитку системи (К.Х.Делокаров, І.Пригожин, Г.Хакен). Цей момент свідчить про те, що колишні джерела розвитку системи вичерпали свої можливості і ресурси. Оскільки дезорганізація

провокує процеси переходу системи на новий рівень, самоорганізацію, криза завжди означає нові можливості.

Виділяється ряд подій, які можуть призвести до особистісної кризи (Л.І.Анциферова, А.А.Баканова, А.А.Бодальов, А.В.Гнезділов, Е.О.Лазебна, В.Г.Ромек і В.А.Конторовіч, С.Б.Семічев, G.Caplan, L.Hoff, E.Lindemann та ін.). Це ситуації, пов'язані зі смертю близької людини, тяжким захворюванням, відділенням від сім'ї, друзів, зміною зовнішності, самотністю, одруженням і тому подібне.

Загалом серед дослідників особистісної кризи загально визнаною є думка про те, що криза є передумовою найважливіших особистісних змін, характер яких може бути як позитивним, конструктивним, так і негативним, деструктивним.

Дані, які накопичуються під час проведення подібних досліджень, вимагають узагальнення, упорядкування, що на сучасному етапі розвитку особистості може бути інтегративно виражене через соціальні, політичні, економічні, психологічні уявлення, їх співставлення та синтез. Соціологічний підхід з додаванням психологічних аспектів, на нашу думку, є найбільш продуктивним та ґрунтовним.

Метою нашої роботи є соціологічне обґрунтування понять «кризовий стан життя людини» та «особистісна криза» й визначення їх характеристик.

Для досягнення мети нашого дослідження, необхідно з'ясувати змістовну наповненість означених понять, їх відмінності та схожості, взаємозалежності. Зазначимо, що ми акцентуваємо більшою мірою на соціальних аспектах означених видів криз, залишаючи поза увагою біологічні та психологічні, адже, на нашу думку, останні так чи інакше реалізуються у поведінці, соціальній взаємодії індивіда з іншими.

Певні психологічні стани індивідів в умовах соціальних змін можуть бути визначені як «особистісна криза». У науковій літературі існує чимало споріднених понять: «вікова криза», «життєва криза», «духовна криза», «жертвна криза». Існують звісно й інші поняття, що утворені від родового терміну - «криза». Проте нас цікавлять лише ті, які стосуються особистісного виміру об'єктивної реальності, тобто ті, що певним чином визначають стан соціального життя і розвитку особистості.

Термін «криза» (англ. crises) у науковій літературі використовується у наступних значеннях: «1. Поворотний момент, будь-який момент, що має вплив на хід подій. Точніше кажучи, криза може бути або раптовим покращенням, або раптовим погіршенням. 2. Будь-яка раптова перемена нормального перебігу подій у житті індивіда або суспільства, яка потребує переоцінки моделей діяльності і мислення. Це загальне значення втрачає звичних основ повсякденної діяльності являє собою головне значення терміну і широко використовується. 3. У філософії та історії

науки цей термін використовується у подібному значенні відносно обставин, за яких прийняті в даний момент наукові принципи піддаються сумніву і підтверджуються»[1, с. 389]. В усіх запропонованих визначеннях терміну присутній додатковий відтінок значення, криза – це явище, що не піддається контролю, те, що повинно йти своїм ходом.

Наведене визначення дозволяє широку сферу застосування цього терміну та показує беззаперечну його універсальність. Тепер проаналізуємо наукове тлумачення пов'язаних з ним категорій. Розглянемо термін «вікова криза», «лідерське» становище якого пояснюється, по-перше, його ґрунтовною розробленістю в педагогічній та загальній психології; по-друге, тим, що він, на нашу думку, у реальному житті має властивість трансформуватися в інші види криз.

Кризи вікові – (1) «умовне найменування перехідних етапів вікового розвитку, що займають місце між стабільними (літними) періодами. Кризи вікові розглядаються також як основний засіб вирішення вікових завдань та проблем [2]; (2) «це специфічні, відносно нетривалі в часі (до 1 року) періоди онтогенезу, що характеризуються різкими психологічними змінами»[10].

Намагаючись виділити соціальні першоджерела «кризи вікової», ми аналізували праці вчених, що безпосередньо займалися цією проблематикою (З.Фрейд, Е.Еріксон, Д.Ельконін, Л.Виготський, Г.Шихі). Наприклад, Г.Шихі визначає вікові кризи «як наступний щабель розвитку, який примушує людину руйнувати існуючу захисну структуру» (очевидно, що автор має на увазі зруйнування старої соціальної ролі або ж зняття звичної соціальної маски). «Людина стає чутлива, як ембріон, але вдосконалюється її здатність поступово пристосовуватись до зовнішніх умов. Цей перехід може продовжуватись декілька років. Подолавши його, ми опиняємось у тривалому періоді стабільності і відносного спокою та відчуваємо почуття рівноваги» [4].

Виходячи з цього, можна зробити певні висновки: набуті у процесі розвитку психологічні новоутворення потребують обов'язкової реалізації у соціальній реальності, що існує, якщо цього не відбувається, виникає кризовий стан життя, що, в свою чергу, обумовлює виникнення різновиду кризи, яку через типовість та передбачуваність виникнення у певний віковий період прийнято називати «віковою». Найголовнішою відмінністю кризи вікової від усіх інших видів криз є її обов'язковість та нормативність. Усі інші види криз, які визначені поняттєво у науковому обігу, мають ймовірний характер виникнення та невизначеність щодо позитивної спрямованості, в той час як конструктивність вікової кризи не викликає сумніву. Вікова криза, як ми бачимо, поняття суто психологічне і цікаве для нас лише з точки зору специфіки реалізації в соціальному оточенні зовнішніх виявів психологічних ново-

утворень (надбань), що її викликали.

Наступним поняттям, яке потребує обов'язкового розгляду, є «життєва криза». Для з'ясування специфіки використання цього поняття розглянемо окремо його складові. Раніше ми вже з'ясували значення терміну «криза», тому залишається розглянути поняття «життя». Такого виду аналіз необхідний, адже визначення терміну «життєва криза» у наукових словниках не виявлено, і це певною мірою пояснює довільність його використання науковцями.

«Життя» - 1) термін класичної філософії, який фіксує спосіб буття наділених внутрішньою активністю сутностей, на відміну від тих, що потребують зовнішнє джерело руху та еволюції неживих предметів; 2) поняття неklasичної філософії, що є основою філософії «життєвого світу» і позначає цілісність реальності буття, яке інтуїтивно осягається: живе як природне у протилежність сконструйованому як штучному (Ніцше); «життєвий порив» як формотворчість космічної сили життя (Бергсон); життя як безпосереднє внутрішнє переживання, що унікальне за своїм змістом і розкривається в сфері духовно-комунікативного або духовно-історичного досвіду (В.Дільтей, Г.Зіммель) [8].

Спираючись на наведену у філософському словнику трактовку поняття «життя», можна запропонувати таке визначення терміну «життєва криза». Життєва криза – це стадія буття активної сутності, коли з'являються перепони на шляху її реалізації, життєздійснення. Це призводить або до якісних адаптаційних перетворень, або до загибелі активної сутності. Життєва криза характеризується складністю здійснення безпосереднього внутрішнього переживання активною сутністю та, як наслідок, неможливістю її розкриття та реалізації у сфері духовно-комунікативного або духовно-історичного досвіду.

П.Горностай дає визначення життєвої кризи з позицій рольової теорії, яку розробляли відомі дослідники Т. Шибутани, Дж. Морено, Г. Лейтц. Життєва криза – «це перехідний період життя, коли відбувається ламання і активна зміна життєвих ролей особистості. Так, характерне для багатьох особистісних криз прагнення «втекти від себе» - це не що інше, як прагнення людини позбутися тієї ролі, що чомусь стала причиною її дисгармонійного стану. Життєва криза характеризується неможливістю (або труднощами) засвоїти нову життєву роль, або ускладненнями з можливістю позбутися старої життєвої ролі. Іншим випадком дисгармонійного розвитку особистості може бути нерозвиненість важливих психологічних ролей людини, що пов'язане з нерозвиненістю її важливих соціальних функцій» [6, 71]. Звичайно, таке визначення показує нам беззаперечне соціальне коріння означеної кризи, адже виконання ролі обов'язково потребує глядачів (групу взаємодії) чи глядача, навіть

якщо він уявний. Таким чином, кризовий стан життя у цьому випадку спричинений або втраченою можливістю виконувати звичні соціальні ролі (зміна місця роботи, хвороба та інше), або потребою виконувати нові, до яких людина ще не звикла (підвищення чи зниження соціального статусу тощо). Зміна ролей далеко не завжди відбувається безболісно, часто виникають суперечності, неможливість позбутися старої ролі або труднощі ухвалення нової, що створює додаткові ускладнення протікання кризи.

Децо інше бачення демонструє Б.Якобсен, розглядаючи життєву кризу у широкому філософському (екзистенційному) розумінні. Не даючи однозначного визначення життєвої кризи, він акцентує увагу на доказі конструктивності життєвої кризи та шляхах виходу з неї, пропонує розуміти її сутність, аналізуючи визначення кризи як родового поняття, яке можна простежити до грецької мови та санскриту: 1) криза як очищення; індивід повинен бути звільнений від зайвого, очищений і 2) криза як рішення; індивід повинен вибрати між двома можливостями, тобто зробити вибір, що стосується напряму, шляху, яким він збирається слідувати [12]. На наш погляд, позитивом цього бачення є визнання життєвої кризи екзистенційним проривом, щасливою можливістю розібратися в собі та відкрити для себе нові можливості. Людина, яка не пережила життєвої кризи, має меншу ступінь адаптованості до оточуючої соціальної дійсності, тобто живе не справжнім життям, а безпідставно оптимістичними ілюзіями.

Як бачимо, кожна окрема позиція лише констатує причинно-соціальну обумовленість виникнення кризового стану життя та необхідність взаємодії з соціальним середовищем для виходу з кризи, що виникла внаслідок його негативного вирішення. Очищений, звільнений від зайвого індивід приймає рішення жити по-новому, виходить на новий щабель розвитку і, звичайно, першим кроком до цього є зміна поведінки, характеру взаємодії з соціальними оточенням.

Надзвичайно цікавим для нашого дослідження виявилось твердження П.Горностай про те, що «відчуття життєвої кризи характерне для перехідного стану суспільства, особливо у людей старшого покоління» [5, 23]. Це, по-перше, констатує безумовну соціальну детермінацію життєвої кризи. По-друге, наводить на думку про пряму залежність життєвої кризи від сфери та характеру діяльності людини. Особистість може не мати на конкретний момент незадоволених внутрішніх потреб або нереалізованих здібностей, прагнень, цілей, мрій. Можливо, все це здійснено з успіхом та без важко здолааних перепон. Та коли приходять нове розуміння цінностей (суспільних, групових, особистісних), виникає відчуття даремно прожитого життя. Це відчуття не порушує впевненості людини у власних можливостях та силах, але демонструє

мінливість та непередбачуваність світу, його незрозумілість і двоїстість.

Дослідженням стану життєвої кризи займається сучасний російський учений А.С. Шаров У своїй книзі «Життєві кризи у розвитку особистості» він розкриває сутність життєвої кризи як «неможливість зібрати та завершити себе, своє «Я» цілісним та несуперечливим чином у персональному міфі життя, коли прагнення особистої значущості блокується, і людина це гостро переживає» [11, 91]. Ми бачимо, що вчений акцентує увагу на виділеній З. Фрейдом базовій потребі – потребі в особистій значущості. Очевидно, що задоволення цієї потреби здійснюється в процесі соціальної взаємодії, адже соціальна значущість визначається та визнається людьми, що оточують особистість.

Узагальнюючи вищезазначене, ми пропонуємо визначити сутність «життєвої кризи особистості» наступним чином: це період (етап) життя особистості, коли апробована, працююча (побудована на біологічних можливостях та психічних якостях) соціальна стратегія життя поступово чи раптово стає неефективною. Зазначимо, що таке може відбуватися переважно за умов або масштабних та швидкоплинних суспільних трансформацій, або за такого самого характеру змін у мікросоціумі людини (втрата роботи, переїзд на інше місце проживання, зміна сімейного стану, кола друзів тощо.)

Однією з якісних характеристик життєвої кризи особистості виступає криза духовна. Спробуємо визначити її з соціологічної точки зору.

С. і Х. Гроф, з'ясовуючи сутність поняття «духовної кризи» особистості, звертаються за допомогою до китайської піктограми, яка символізує кризу. Вона складається з двох основних знаків, або радикалів, один з яких означає «небезпеку», а інший – «можливість». Вони зазначають, що хоча проходження через подібного роду стан життя часто буває важким і таким, що лякає, воно володіє величезним еволюційним і цілющим потенціалом. Правильно інтерпретована і розглянута як важка, але важлива стадія природного розвитку духовна криза може призвести до спонтанного зцілення різних емоційних і психосоматичних розладів, до сприятливих змін особистості, до вирішення важливих життєвих проблем і до еволюції у напрямі того, що деколи називають «вищою свідомістю» [7, 3-5]. Наведене визначення, звичайно, не дає можливості вглядіти можливу типову соціальну детермінацію духовної кризи, на противагу наступному.

Н. Оконська, характеризуючи стан духовної кризи, описує людей, що поглинуті бездуховністю, позбавлені здатності в своїй поведінці орієнтуватися на гармонію, красу, доцільність, «доброту миру». Дослідниця стверджує, що «духовна криза кожної особистості є складовою частиною загальної кризи цивілізації і

кризи особової структури суспільства. Особову структуру суспільства визначає перш за все, як ступінь поширеності певних типів особистості в структурі суспільства» [9, 180].

Переживання особистістю духовної кризи, як правило, викликає певний тип реагування на психотравмуючий вплив соціального оточення - це пасивне усунення, відмова від яких-небудь дій, спрямованих на подолання ситуації, відмову від самого життя, позбавленого значень і перспектив; відхід від життя в алкоголь, наркотики, що виконують у даному випадку ілюзорно-компенсаторну функцію.

Духовні кризи носять закономірний характер, оскільки зміни особистості, що відбулися в кризовий період, призводять до прояву цих змін в її діяльності, а значить і в самому соціальному середовищі, що може слугувати джерелом нових суперечностей, готуючи ґрунт для просування вперед, для подальшого вдосконалення особистості і соціуму. Вагомим чинником, що дозволяє прогнозувати ймовірність виникнення кризи, є ступінь розвитку особистості. «Чим більш розвинена особистість, тим більше зростає можливість появи кризових періодів в її житті, оскільки здатність інтелектуально розвиненої, обдарованої особистості впливати на зовнішній світ зростає пропорційно зростанню її сприйнятливості до зовнішніх впливів, отже, зовнішні дії переживаються нею глибше і гостріше. І навпаки, здатність завжди пристосовуватися до нових умов і на будь-якому рівні, як стверджують учені, наприклад Б.Вратусь та І.Кон, свідчить про моральну й емоційну нерозвиненість особистості, оскільки за цією здатністю ховається відсутність ієрархії цінностей, яка визначає індивідуальність людини» [3, 115-119].

Отже, духовна криза, хоча і коріниться в суб'єктивній особистісній сфері, та все ж суттєво залежить від об'єктивного світу, з яким особистість вимушена взаємодіяти. Треба зазначити, що кризовий стан життя, який обумовлює виникнення духовної кризи, специфічний за своєю філософською спрямованістю. Духовна криза – «привілей» освіченої, розумної та духовно розвиненої людини.

Усі з перерахованих видів криз можна об'єднати і за допомогою детермінуючого чинника. Це протиріччя між станом існуючої соціальної (суспільної) реальності та індивідуальними інтересами особистості, які виникли в процесі її життя та розвитку. Означена ситуація є проміжним короточасним етапом, яку ми пропонуємо назвати «Кризовий стан особистісного людського життя». Цей етап, період має два основні варіанти вирішення: 1. Означене протиріччя вирішується або шляхом адаптації особистості до реальності, яка не відповідає її внутрішнім потребам, або шляхом зміни цієї реальності відповідно інтересам особистості. 2. Означене протиріччя не вирішується і через певний проміжок часу це призводить до виникнення певного виду кризи. Отже,

виникає так званий «кризовий стан життя людини».

З огляду на все вищезазначене, ми пропонуємо наступне авторське визначення кризового стану життя – це певний (короткий, середній або довгостроковий, залежно від глибини та ступеня значущості для особистості детермінуючих чинників) період онтогенезу людини, який характеризується протиріччям між станом соціальної реальності і індивідуальними інтересами (домаганнями) людини, що виникли внаслідок особистісних змін, детермінованих зовнішніми обставинами і станом соціального оточення. Подальший розгляд та запланована соціологічна інтерпретація поняття «Кризовий стан життя» потребує впорядкування всіх означених вище видів кризи за критеріями взаємозалежності та взаємозв'язку, що обов'язково стане ціллю у наступних наших роботах.

Таким чином ми доходимо висновку, що детермінанти кризового стану життя мають переважно соціальне походження і коріняться в оточуючій людину соціальній дійсності. Кризовий стан життя та зумовлена ним відповідного виду криза є предметом соціологічного аналізу в якості чинників, що детермінують такий широко досліджуваний соціологами феномен, як соціальна дія. Усвідомлення людиною окресленого раніше протиріччя, яке спричиняє кризовий стан життя, а згодом і певного виду кризи, обумовлює намагання людини змінити оточуючу соціальну реальність та

бажання працювати в напрямку її «вдосконалення» згідно зі своїми новими потребами, тобто діяти.

Підведемо підсумки. По-перше, у науковій літературі існує декілька підходів до пояснення кризи, що виникають час від часу у житті людини: вікових, життєвих, духовних, жертвовних, однак кожна з них інтерпретується відокремлено від іншої. На наш погляд, оскільки всі види досліджених криз стосуються безпосередньо людини, її соціалізації, то є сенс говорити про кризовий стан життя людини, який передує кожній із цих криз. По-друге, кризовий стан життя людини можна охарактеризувати як такий період (етап), за якого відбувається зміна (руйнація, злам) усталеного життєвого простору людини внаслідок сприятливих (або несприятливих) для реалізації її інтересів умов.

Треба констатувати, що сучасна соціологічна література демонструє нам недостатню дослідженість кризових особистісних станів життя та обумовлених ними криз. Натомість філософські (жертвна криза, духовна криза) та психологічні (вікова криза, життєва криза) джерела, дають достатньо ґрунтовну інформацію та наголошують на вагомості соціальних детермінант та чинників, що викликають певного виду кризи. Зважаючи на це, на наш погляд, відкривається цікава та суспільно важлива сфера перспективних соціологічних досліджень у межах спеціальної соціологічної теорії «соціології особистості».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – Спб.: ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2004 – 672 с.
2. Большой толковый психологический словарь Т.1 (А - О); Пер. с англ./Ребер Артур. – ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Вече» », 2001. – 592 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. — М.: Мысль, 1988.— 301 с.
4. Гейл Шихи. Возрастные кризисы - ступени личностного роста Издательство «Ювента». Санкт-Петербург, 1999. <http://psylib.org.ua/books/sheeh01/index.htm>
5. Горноста́й П. П. Личность и время: Творчество как переживание // Психодрама и современная психотерапия. - 2003. - № 4(5). - С. 18-26.
6. Горноста́й П. П. Психологія життєвої кризи. Київ, Агропромвидав України, 1998. http://users.iptelecom.net.ua/~p_gorn/publ00.html
7. Гроф С., Гроф К. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом/ Под ред. /Пер. с англ. А.С. Ригина. — М.: Независимая фирма «Класс», Изд-во Трансперсонального института, 2000. — 288 с.
8. Новейший философский словарь: 3 – е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. 2003. – 1280 с.
9. Оконская Н. Б. Кризис духовного мира личности // Культура народов Причерноморья. - 2002. - № 36. - С. 179-182 рус.
10. Психология. Словарь /Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2- е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Шаров А.С. Жизненные кризисы в развитии личности: Учебное пособие для студентов, аспирантов и практических работников в области психологии. – Омск: Издательство ОмГТУ, 2005. – 180 с.
12. Якобсен Б. Жизненный кризис в экзистенциальной перспективе: могут ли травма и кризис рассматриваться как помощь в личном развитии? // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии (том 2), составитель Ю. Абакумова-Кочюнене, ВЕЭАТ, Биштонас-Вильнюс, 2005. <http://hpsy.ru/public/x2267.htm>

М.В. МАСТИНЕЦЬ

СПОЖИВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ЖИТТЯ: ЙОГО СПЕЦИФІКА ТА ПРОТИРІЧЧЯ

Мастинець Марія Володимирівна - аспірантка кафедри прикладної соціології, соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Сучасна соціологічна наука демонструє помітну зміну кута зору на характер суспільства сьогодення та базові суспільні практики. Ми можемо спостерігати, як сьогодні на передній план виходить проблема споживання, його ролі в суспільстві, відсунувши на другорядні позиції традиційну для соціології зацікавленість процесами виробництва.

Більшість теоретиків погоджується з тим, що на певному етапі свого розвитку капіталізм, ринкова економіка породжують тенденцію до формування суспільства споживання. Більше того, саме активна участь населення в процесі споживання створює сприятливі умови для ефективного функціонування та розвитку ринкової системи. Отож тенденції розвитку українського суспільства актуалізують проблеми, пов'язані із капіталізмом та ринковим суспільством, серед яких феномен споживання займає далеко не останнє місце. І хоча соціологи зазначають, що на сьогоднішній день більшість населення пострадянських суспільств все ще не має достатньої кількості ресурсів, щоб повною мірою практикувати західний спосіб споживання, поринувши з головою у світ споживацтва, однак більшість також погоджується з тим, що у суспільствах на пострадянському просторі дедалі інтенсивніше проявляються споживацькі настрої та устремління – з одного боку, та йде стрімкий розвиток інфраструктури суспільства споживання – з іншого. Таким чином, можна констатувати, що початкові «гібридні» форми суспільства споживання на сьогодні є наявними у реальності українського життя.

Завданням цієї статті є аналіз специфічних рис, що відрізняють феномен сучасного споживання, а також визначення його базового протиріччя та можливостей його розв'язання.

Особливий статус сучасного споживання як провідної соціокультурної практики у сучасному суспільстві обумовлений кардинальною зміною його характеру в наші дні. Сучасне споживання серйозно відрізняється від того, чим воно було у минулому та чим воно традиційно вважається. Тривіальне тлумачення споживання як способу задоволення базисних людських потреб за допомогою використання товарів перестає бути повністю справедливим починаючи із другої половини двадцятого століття, коли відбувається якісний перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. В цей час на передній план виходять такі функції споживання, як його роль в якості засобу комунікації, способу конструю-

вання ідентичності (як особистої, так і соціальної) та принципу соціальної диференціації, при цьому його значення у підтриманні біологічного існування людини, безперечно, залишається важливим. Саме це робить споживання надзвичайно важливою практикою, вартою пильної уваги у соціологічній перспективі.

Аналіз споживання як практики, що має на меті конструювання соціальної ідентичності індивіда, передбачає визнання за ним можливості реалізації вільного «вибору себе», самостійного пошуку відповіді на питання «хто я є?». Такий підхід актуалізує «одвічну» проблему соціальної науки – питання про свободу індивідуального актора у соціальній системі.

Отже, можливість свободи та її межі в суспільстві споживання – гостра проблема сучасної соціології. До її розробки були залучені такі соціальні теоретики, як П. Бурдьє, З. Бауман, Ж. Бодрійяр, Д. Слейтер, М. Петерсон та ін., які спираються на ідеї класиків соціальної думки (К. Маркса, Т. Веблена, Г. Зимеля тощо). Проблема споживацької свободи на сьогоднішній день залишається недостатньо дослідженою.

Узагальнюючи, можна сказати, що в соціології споживання існують дві точки зору на споживача. Перша наголошує, що споживач є раціональним агентом, який конструює власну ідентичність за допомогою товарів, які споживає, та, таким чином, позиціонує себе в соціальному просторі. До протилежного полюса аналізу належить думка, що споживач є бездумним та несвідомим суб'єктом, керованим капіталістичною системою за допомогою мас-медіа до постійного невпинного споживацтва.

Звичайно, такі радикальні підходи є радше теоретичними конструктами та в чистому вигляді рідко зустрічаються у соціологічних концепціях. Загалом, традиція розглядати споживача як «вільного актора» бере початок від класичної економічної теорії, як керований об'єкт – до робіт К.Маркса та його послідовників.

Більш розповсюдженим у соціальних науках є погляд на споживача як на жертву – жертву реклами, маркетингу та нав'ювання або, більш загально, капіталістичного ладу в цілому, що спокушає його робити ірраціональний вибір та витратити гроші, яких він не має на речі, які йому непотрібні. В цьому контексті варто згадати

В. Паккардата його роботу «Таємні маніпулятори» [1], що наголошує на надзвичайній силі реклами керувати поведінкою людей. На спроможності масової культури та системи масового виробництва створювати так звану «хибну свідомість» наголошували багато соціологів, від Маркса до Бодрійяра. Англійський теоретик З. Бауман у роботі «Свобода» [2] також стверджував, що суспільство споживання виробляє нові специфічні механізми соціального контролю (відбувається зміна «паноптичного» контролю «зваблюючим»), що, навіть будучи дещо відмінними від старих за способом функціонування, залишаються не менш ефективними. Спосіб, яким сьогоденне суспільство «формує» своїх членів, – за З. Бауманом, – диктує в першу чергу обов'язок грати роль споживачів [3, 116].

З. Бауман наголошує, що сфера споживання є єдиною сферою в сучасному світі, де індивіди можуть відчувати себе вільними. Однак він також доводить, що сучасне суспільство пропонує реалізувати свободу самопобудови, вибору власної ідентичності, вибору стилю життя на підставі «ринкового набору»: сьогодні «всі ознаки ідентичності, – говорить Бауман, – поставляються ринком» [4, 49]. «Свобода бути собою» сьогодні є свободою проектувати свої бажання на промислові вироби. І самі бажання створюються виробничим сектором. Як пише французький теоретик споживання Ж. Бодрійяр, «система потреб складає продукт системи виробництва» [5, 103]. Таким чином, суспільство споживання є системою «кристалізованої необхідності»: воно є таким суспільством, що заохочує консюмеристський спосіб життя та відкидає будь-які альтернативні культурні вибори [4, 53]. В сучасних умовах особі практично не надається інших способів успішної участі в суспільстві, окрім як бути споживачем. Індивід не має можливості (без того, щоб бути осудженим) відмовитися від споживання, тобто від вибору. Таким чином, обов'язок обирати видається за свободу вибору [4, 74].

З одного боку, споживання як соціальна практика дає індивідові змогу відчути себе вільним, реалізувати себе, обирати власний стиль життя. З іншого, будучи залученим до світу споживання, індивід потрапляє «в пастку» обмежуючих чинників, які створює для нього капіталістична система. Наприклад, одним із механізмів контролю, який часто залишається поза увагою захопленої «споживачькою грою» людини, є система масового споживчого кредиту, що прив'язує індивіда до робочого місця навіть більш ефективно, ніж репресивні інструменти, – тепер людині доводиться працювати тим більше, чим більше вона споживає. Таким чином, отримуючи свободу в одних аспектах життя, індивід стає менш вільним в інших. Коли будинок, автомобіль, меблі – все придбано в кредит, благополуччя сім'ї дуже жорстко залежить від стабільності робочого місця. Це, в свою чергу, стримує індивіда в його

прагненні висловити незадоволеність та протестувати проти будь-яких несправедливостей, з якими він стикається у трудовому житті.

На думку З. Баумана, суспільство споживання є суспільством індивідуальної свободи. Проте ця «свобода» – примарна [4, 61]. Індивіди відчують себе вільними, але це відчуття тримається на нерозумінні методів маніпулювання. Відмова від «паноптичного» на користь «спокушаючого» соціального контролю призводить до того, що «споживчий ринок став такою формою контролю, яку контрольовані приймають добровільно і захоплено» [2, 83].

Незважаючи на вищезазначене, було б несправедливо стверджувати, що споживання як соціальна практика є сферою цілком контрольованою, в якій діють повністю «закріпачені» та «одурені» актори, абсолютно нездатні до прийняття автономних рішень. Такий підхід серйозно звужує цілісну картину та робить розуміння проблеми менш глибоким.

Натомість ми вважаємо за потрібне наголосити, що системні детермінанти поведінки в сфері споживання дійсно мають місце, проте ступінь їх впливу значно різниться залежно від соціокультурних характеристик актора.

У світлі концепції, що бачить споживача як вільного активного актора, останній постає як такий, що робить раціональний з точки зору власної користі вибір, купує за найкращою ціною, постійно зайнятий критичним порівнянням, скаржитися та повертає товар у разі його невідповідності своїм потребам. На такому розумінні ролі споживача ґрунтується і класичний маркетинг, що ставить на меті з'ясувати потреби та примхи індивіда та скоринувати виробника продукції у напрямку відповідності товарів, що виробляються, бажанням потенційних покупців.

Іще одним із аргументів, що заперечують повну підконтрольність індивідуального споживача виробничій системі, є думка про те, що споживач здатний виробляти певні захисні механізми та чинити таким чином опір маніпуляції. Також відомими є випадки коли, незважаючи на інтенції виробників, що просувають свій товар на ринок під певною «легендою», споживачі (особливо це стосується молоді) не просто бездумно споживають запропоноване їм, а ставляться до процесу креативно, створюючи нові, власні сенси тієї чи іншої речі.

Здатність до подібного роду реагування часто залежить від ступеня усвідомлення споживачем того, що ним маніпулюють. Категорія «розуміючого споживача» (knowing consumer), розроблена М. Петерсоном [6, 141-168] як теоретичний концепт, припускає наявність у певної групи споживачів здатності ефективно протистояти маніпулюючому впливу з боку виробничої системи. Ця здатність, на наш погляд, в першу чергу, залежить від особливостей соціального і культурного капіталів індивіда,

його статусної позиції, різних аспектів міжособової взаємодії в групі, культурних традицій суспільства, стану економіки держави (як у довго-, так і в короткостроковому періоді).

Отож, ґрунтуючись на вищезазначеному, ми можемо сказати, що споживання як соціокультурна практика має два виміри: індивідуальний (де воно постає як спосіб реалізації вільного вибору) та системний (а отже, ідеологічний).

У цьому зв'язку Стівен Маїлз [7] говорить про «парадокс споживання» (consuming paradox), який полягає в тому, що, з погляду індивідуального досвіду, споживання дає відчуття можливості реалізувати себе в ньому, але в той же час воно виконує певну ідеологічну роль, контролюючи характер повсякденного життя. З одного боку, у термінах індивідуального досвіду людей споживання набуває потужної особистої привабливості, з точки зору того, що індивіди відчують здатність реалізувати себе за допомогою речей, які вони споживають. З іншого боку, ми не можемо не звернути увагу на той факт, що споживання відіграє ідеологічну роль, стаючи, таким чином, практикою, що водночас стримує та дає волю.

Стримуючий ефект системи у сфері споживання проявляється насамперед у тому, що насолоджуючись свободами, які суспільство споживання пропонує їм, індивіди в той самий час знаходяться в раціональних рамках соціальних структур та соціального контролю: «Люди можуть творити історію та робити «обизаний» вибір, проте вони не можуть обирати умови та можливості, доступні для них» [7, 1007]. З цієї точки зору, стає сумнівною обґрунтованість маркетингових методів, які передбачають прямі опитування споживачів про їх мотиви щодо придбання тих чи інших речей. Як зазначає Маїлз, причини, якими споживачі «виправдовують» свій вибір, мають тенденцію бути «раціоналізацією post hoc» [7, 1007]. Адже марно заперечувати людську здатність приписувати товарам, які вони зазвичай використовують, чесноти, що насправді можна заперечити.

Як ми бачимо, аналіз аспектів споживання, що торкаються проблеми свободи індивідуального споживача у споживацькому суспільстві, переносить дослідника у поле дебатів про взаємодію агента і структури у соціальній системі. Отож питання про свободу споживача ми розглядаємо як проблему взаємодії між агентом та структурою у полі споживання, як дихотомію структури та індивідуальної волі.

У своєму дослідженні ми спираємося на таке розуміння характеру взаємодії «система-агент», яке наголошує, що структура впливає на людську діяльність та індивідуальну волю, але остання, в свою чергу, здатна змінити соціальну структуру. Такий підхід, що є досить популярним у соціологічній науці в останній час, отримав назву «соціальний конструктивізм» [8, 130-131].

Безперечно корисним при аналізі споживання як соціальної практики, здійснюваного під кутом

зору дихотомії «структура – воля», є використання пояснювального потенціалу теорії соціальних полів К. Левіна [9].

Згідно з концепцією соціального поля, соціальний простір є дискретним та характеризується нерівним розподілом можливостей для суб'єктів, які знаходяться в різних його ділянках. Одиницею соціального простору є соціальне поле, тобто ділянка соціального простору, що в результаті підвищеного рівня внутрішньої взаємодії володіє особливою атмосферою, яка має силовий характер відносно індивідів, що до нього потрапили. Поля формуються в різних площинах і в результаті переплітаються один з одним. Поля мають різну силу, тому їх вплив на індивідів, що потрапили в них, може сильно варіюватися та здійснювати нейтралізуючу дію одне на одне [10]. Однією із найважливіших ознак соціального поля є його силовий характер, який полягає в тому, що поле володіє примусовою силою по відношенню до людей, що потрапили в нього. Індивід, незалежно від особистих смаків і потреб, вимушений пристосовуватися до вимог свого поля. Поле виступає як різновид соціальної структури. Його примусова дія на людей виявляє себе в тому, що поле, по-перше, є полем ресурсних можливостей, яке, з одного боку, формує межі доступного вибору, а з іншого – надає ресурси для реалізації цього вибору. Ресурси не тільки дають можливість для досягнення поставленої мети, але й формують межу поля, за якою дана мета стає недосяжною. В сфері споживання межами поля можуть виступати, наприклад, обмеженість платоспроможного попиту та обмеження, що накладаються пропозицією товарів та послуг. Споживча поведінка формується під тиском цих обмежень.

Окрім того, соціальне поле є позитивно запрограмованим. Зміст його програми – сукупність цінностей та норм поведінки (в нашому випадку – споживчої), що не тільки забороняють, але й приписують що і як робити, як споживати.

Соціальні процеси, що відбуваються в полі, носять надіндивідуальний характер, проте люди виступають їх провідниками. Існування поля неможливе без індивідів, що «населюють» його, але його зміст – це не індивіди, а їх взаємодія, що породжує силове поле, тобто системну, надіндивідуальну якість. Індивіди, засвоївши в процесі соціалізації норми та цінності даного поля, вільно обирають те, що є «прийнятним», «пристойним», «красивим». В результаті зовнішні (соціальні) норми і цінності перетворюються на індивідуальний вільний вибір, на особисту потребу. Протилежність свободи індивіда та примусу силового поля знімається. Цим пояснюється те, що маса людей просто не помічають примусової дії полів на них і щиро вважають, що обирають товари, спираючись тільки на свій смак. Наслідуючи зовнішнім нормам (наприклад, моді), люди відтворюють їх, при цьому вони сортують ці норми, відкидаючи одні

та дотримуючись інших. Таким чином, «люди виступають не тільки як тріски в могутньому соціальному потоці, але і як конструктори тих або інших елементів соціальної структури» [10].

Як зазначає російський дослідник В. Ільїн, силовий характер поля лежить в основі тенденції до нівеляції поведінки індивідів, але це є тенденція, яка ніколи не реалізується повною мірою [10]. Поле не в змозі знищити індивідуальність його мешканців з цілого ряду причин. По-перше, тому що кожен індивід володіє своїм особливим (економічним, психологічним, соціальним) потенціалом, об'єм і структура якого можуть сильно варіюватися. На цій основі формується особове поле, яке в тій чи іншій мірі може ослабляти або коригувати дію соціального поля. Особисте поле – це основа незалежності індивіда. Відмінність у потенціалах веде до того, що люди різною мірою схильні до соціалізації в своїх полях.

По-друге, оскільки кожен індивід знаходиться одночасно в декількох соціальних полях (соціальні групи, компанії друзів, сім'я тощо), різний набір полів породжує різні особові конфігурації.

Споживаючі індивіди передають інформацію для тих, хто їх оточує, виходячи з свого знання словника знаків і символів мови (у широкому сенсі), прийнятого в даному полі. Система конструювання та інтерпретації знаків і символів – це один з найважливіших елементів культурної атмосфери поля. З навіязуваних полем символів індивіди створюють свої індивідуальні тексти. В результаті індивідуальне і соціальне тісно переплітаються, одне конструюється з матеріалу іншого.

В основі концепції поля лежить проста ідея, яка здається нам надзвичайно важливою при аналізі поведінки споживача та детермінант його вибору. Виходячи із теорії К. Левіна, поведінка індивіда (в тому числі й споживача) є результатом впливу більш – менш великої кількості чинників. Про-

те, на відміну від традиційної позитивістської методології соціальних досліджень, що прагне простежити дію кожного чинника на індивіда, концепція поля виходить з того, що маса чинників, які взаємодіють, породжує системну якість поля, яка не може бути зведена до їх суми. В результаті причини споживацького вибору індивіда можуть полягати не у дії окремих чинників, а в тій атмосфері, що виникла в результаті взаємодії всіх цих чинників та індивідів, що знаходяться в даному полі.

ВИСНОВКИ:

1. Як свідчить проведений аналіз, сучасний тип споживання якісно відрізняється від того, що був притаманний суспільству, ще кілька десятиріч тому. Він передбачає можливість конструювання соціальної ідентичності індивіда, визнає можливість вільного «вибору себе».

2. В сучасній соціології стають все більш поширеними концепції споживання, які розглядають споживача як вільного актора, що робить раціональний з точки зору власної користі вибір товарів і послуг. Все більш чітко формується так званий «парадокс споживання», який полягає в тому, що процес споживання не тільки дає можливість споживачу реалізувати себе, але й виконує певну ідеологічну роль, контролюючи характер повсякденного життя індивіда.

3. Активно впливає на споживацьку поведінку акторів у сучасних умовах та обставинах, що кожен з них є елементом різних «соціальних полів», соціальні процеси в яких носять індивідуальний характер і перетворюють зовнішні для індивіда норми і цінності на індивідуальний вибір споживача.

Класифікація детермінант споживацького вибору на вищезазначених теоретичних засадах, а також виявлення специфічних факторів, що визначають споживацький вибір, залежно від позиції індивіда у соціальному просторі, є одними з перспективних напрямків дослідження у галузі соціології споживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Паккард В. Тайные манипуляторы. М.: Смысл, 2004. – 282с.
2. Бауман З. Свобода. – М.: Новое издательство, 2006. – 132 с.
3. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. М.: Весь мир, 2004. – 185с.
- 4.1 Bauman Zygmunt . Consuming life. Cambridge: Polity Press, 2007.
5. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Республика; Культурная революция, (2006). – 269 с.
6. Peterson Mark . Consumption and Everyday Life. London, New-York: Routledge, 2006.
7. Miles Steven. The Consuming Paradox: A New Research Agenda for Urban Consumption//Urban Studies, Vol.35, Nos. 5-6, 1001-1008, (1998).
8. Мартынюк И., Соболева Н. Символическая социальная реальность: методологические подходы и практический опыт изучения// Социология: теория, методы, маркетинг, 2004, №3, с. 126-146.
9. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб: Сенсор, 2000.
10. Ильин В. Социология потребления. Курс лекций // www.consumers.narod.ru

Н.О. КОДАЦЬКА

ФЕНОМЕН ДЕВІАНТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ

Кодацька Наталя Олександрівна - аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

В останні роки проблеми батьківської жорстокості та зневаги потребами дитини стали предметом наукового дослідження спеціалістів різних галузей у багатьох країнах світу.

В Україні інтерес до цієї теми виник пізніше, коли з'явилися перші статистичні дані про поширення проявів девіантного материнства в нашій країні. Основним об'єктом досліджень в останні роки стала відмова матері від дитини, або «скритий інфантицид». Подібне соціальне явище в нашій країні має тенденцію до постійного зростання.

Необхідність дослідження причин відмовної материнської поведінки, розробки та втілення в практику заходів щодо соціальної профілактики даного явища, викликані катастрофічним збільшенням кількості дітей, які були залишені матір'ю в перші дні після народження, та наявністю значних негативних наслідків для їх фізичного та психічного здоров'я, які викликані раннім розлученням дитини з біологічною матір'ю.

Крім того, спостерігається різке збільшення дітонародження серед неповнолітніх жінок, а також серед жінок з різними формами хімічної залежності, що має наслідком формування незрілого та безвідповідального ставлення певної частки молодих матерів до своїх новонароджених дітей. Частково причиною такого різкого підйому народжуваності стала виплата державної допомоги по народженні дитини, яка мала б слугувати покращенню умов життєдіяльності новонароджених дітей, проте нерідко проковує народження дітей в асоціальних сім'ях з корисливою метою та подальшу відмову матерів від виконання своїх функцій по догляду та вихованню дитини.

Актуальність дослідження різноманітних форм прояву девіантної материнської поведінки, викликана протиріччям між потребою посилення ролі відповідального материнства в суспільстві та відсутністю соціальної системи профілактика девіантних явищ в материнстві, поширених в Україні.

Девіантне материнство на сьогоднішній день є однією з найбільш проблемних сфер дослідження в соціології як у практичному, так і в теоретичному аспектах. В цю область дослідження входять проблеми, пов'язані не тільки з матерями, які відмовляються від своїх дітей та проявляють по

відношенню до них відкрити зневагу та насильство, але й проблеми порушення материнсько-дитячих відносин, які виступають причинами зниження емоціонального благополуччя дитини та відхилень в її фізичному та психічному розвитку в ранньому та дошкільному віці, а також у подальшому соціальному розвитку індивіда.

Несприятливе для майбутнього материнства протікання вагітності, а також особливості поведінки жінок, які виступають передумовами для наступної відмови від дитини, аналізуються в працях М.С. Радіонової [3, 41], А.Я. Варги [2, 18], Хамітової І.Ю. [1, 82]. Питаннями профілактики відмови матерів від дитини займається В.І. Брутман [2, 24]. За його думкою, однією з причин девіантного материнства є несприятливий дитячий комунікативний досвід. Майбутня «відмовниця» відкидалася своєю матір'ю з дитинства, що призвело до порушення процесу ідентифікації як на рівні психологічної статі, так і при формуванні материнської ролі. Незадоволена потреба в материнській любові та визнанні не дозволяє «відмовниці» самій стати матір'ю. В.І. Брутман [2, 25] вважає, що для формування нормальної материнської поведінки необхідна ідентифікація з матір'ю, а потім на її основі - емоційна сепарація.

Крім того, важливо відмітити зростаючу в останній час проблему ранньої підліткової вагітності. Результати досліджень І.П. Катковій [6, 11] свідчать про спотворене формування материнської сфери, незрілу мотивацію материнства та інфантильне ставлення до вагітності у дівчат-підлітків, що очікують дитину.

Д. Віннікот [12, 14] досліджує природу дитячо-материнських відносин та формулює модель усвідомленого і відповідального материнства. Д. Пайнес [12, 134] у своїх працях вивчає причини того, чому для деяких жінок вагітність завершується відмовою від дитини або іншими формами девіантної материнської поведінки. Д. Пайнес [12, 135] об'єднує в єдиний комплекс такі риси, як інфантилізм, підвищену потребу в коханні, пов'язану з недостатньою кількістю уваги та турботи, які були отримані жінкою в дитинстві, сексуальну нерозбірливість, егоцентризм. К. Бонне [12, 211] було проведено спеціальне дослідження матерів-відмовниць у Франції та виявлено деякі загальні риси розвитку вагітності у таких жінок. Так, для них є харак-

терним пізнє виявлення вагітності, що пов'язано з захисним запереченням можливості мати дитину, а також несприйнятливості до взаємодії з плодом.

Метою цієї статті є розкриття змісту феномена девіантного материнства, аналіз різноманітних форм прояву девіантної материнської поведінки, розробка рекомендацій щодо профілактики девіантних явищ у материнстві, поширених в Україні.

Материнство є особливим природно обумовленим фізичним та психологічним станом, а також певним соціальним статусом, своєрідною ментальністю та потребою жінки, яка ростить та виховує свою дитину.

Сучасними дослідженнями материнство розглядається як соціально-культурний та соціально-психологічний феномен, що забезпечує умови для розвитку дитини, і як частина особистісної сфери жінки. Оцінка ефективності материнської поведінки проводиться з допомогою виявлення рівня емоційного, соціального, фізичного благополуччя дітей. Високий рівень благополуччя дітей сполучається з адекватною материнською поведінкою, а зниження рівня благополуччя пов'язано з відхиленнями у материнській поведінці. Тому надзвичайно важливим є раннє виявлення відхилень в материнській поведінці задля запобігання фізичного та психічного травмування дитини, а також для надання допомоги самій матері, яка також страждає через відсутність гармонійних стосунків зі своєю дитиною.

Для аналізу сутності феномена девіантної материнської поведінки необхідно виділити фактори, які негативно впливають на становлення материнської поведінки після народження дитини. Ці фактори можна умовно розділити на дві групи: природно-біологічні – психофізіологічні особливості матері та/або дитини, а також соціокультурні – які створюються соціальним середовищем, вихованням та навчанням.

Розглядаючи природно-біологічні фактори, які ускладнюють становлення продуктивної материнської поведінки, важливо відмітити значення фізичного, психічного та духовно-морального здоров'я матері. Суттєвим фактором є соматичний стан майбутньої та теперішньої матері. Перш за все, це нездатність жінки стати матір'ю внаслідок різних захворювань, що не дозволяє жінці психологічно повноцінно провести найважливіший період пренатального розвитку, в якому формується тісний зв'язок між нею та дитиною. Крім того, негативний вплив на розвиток дитини здійснюється значною кількістю відхилень у стані соматичного здоров'я вагітних.

До важливих чинників, гальмуючих становлення материнства, відноситься післяродова депресія матері. Дослідження показують, що існують два типи материнської депресії: в одному випадку матері повільні і монотонні, а в іншому

- напружені і дратівливі. Під впливом депресії матері вся сім'я і кожен її член опиняються під загрозою психологічного руйнування, від чого особливо страждає когнітивний розвиток дитини. Депресивні матері не тільки менш чутливі на сигнали дитини, але й мають негативне ставлення до своїх дітей.

Крім того, надзвичайно драматичною подією, яка ускладнює материнство, стає тяжка хвороба дитини. В різноманітних дослідженнях дається аналіз наслідків дії різних шкідливих чинників на спадковість, народження дітей з вадами розвитку і хворобою Дауна. Як чинники ризику виявляються: вік матері, хронічні захворювання, контакт з шкідливими речовинами, проживання у великому промисловому місті. Наслідком тривалої специфічної дії чинників середовища на зародкові клітини є утворення генетично неповноцінних ембріонів, плодів, народження дітей з вадами розвитку або загибель ембріона, тобто мимовільний аборт.

Негативний вплив на формування материнської поведінки таких чинників, як недоношеність, генетичні порушення, психічні захворювання матері (перш за все, депресії) служать основою для проявів поганого поводження матері з дитиною, тобто девіантного. Така поведінка матері виділяється в кожній культурі і може включати безліч різних форм прояву, зокрема фізичне насильство (биття), зневага (незабезпечення адекватною їжею, медичним обслуговуванням, наглядом з боку дорослого). В деяких випадках сюди включають використання матер'ю незаконних ліків, наркотиків під час перебігу вагітності і після.

Розглядаючи соціокультурні чинники, перш за все, необхідно зупинитися на питанні депривації матері і дитини. Депривоване материнство - це материнство, яке виникає в умовах позбавлення або обмеження можливостей для задоволення потреби матері в повноцінному тактильному, зоровому, голосовому контакті зі своєю дитиною; в емоційному насиченні, в отриманні задоволення від взаємодії з нею. Депривоване материнство реалізується в умовах неповноцінного емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною, та характеризується порушенням формування продуктивної материнської поведінки. В умовах депривації у матері з'являються захисні механізми, що виявляються специфічними способами реагування: уникненням, відходом від ситуації, апатією, пасивністю, зануренням у хворобу дитини і самої матері.

У численних дослідженнях описується виникнення важкої депресії у немовлят через розлуку з матір'ю, а також вивчаються наслідки материнської депривації для формування характеру і особистості дитини. Встановлено, що основою здоров'я і емоційної рівноваженості дитини є адекватне материнське ставлення.

Поява девіантної поведінки у матері легко

може відбутися в ситуації депривації. Тому важливо відмітити, що своєчасна підтримка і соціально-культурний супровід жінки в період адаптації до ролі матері сприятиме подоланню труднощів депривації і повноцінному формуванню материнської поведінки.

На сьогоднішній день більшість дослідників вважає, що ранній контакт між матір'ю і новонародженою дитиною сприяє формуванню психофізіологічного зв'язку між ними, що забезпечує становлення адекватної материнської поведінки. Перші 30-40 хвилин після пологів дитина і мати чуйно настроєні один на одного, і тільки після цього немовля занурюється в сон. Саме в цей період вони і повинні обмінятися ключовими сигналами, серед яких першорядне значення для матері має зовнішній вигляд новонародженого, його тепло, а для дитини - запах, слова, серцебиття матері. Переривання природного, такого, що формується ще в перебіг вагітності, зв'язку між матір'ю і дитиною може стати серйозною загрозою для становлення повноцінного материнства. Пізніше цей ефект отримати не вдається, а компенсувати його втрату практично неможливо.

На жаль, у багатьох пологових будинках і досі існує згубна практика розлучення новонароджених дітей з матір'ю, що має негативний вплив на формування материнської поведінки.

В останній час у нашій країні спостерігається тенденція до такого соціального явища, як прихований інфантицид - відмова матері від дитини. Усі вищеперераховані передумови для виникнення девіантної поведінки у матері можуть привести до крайньої форми її прояву — відмові від своїх материнських прав внаслідок небажаної вагітності. Залишення матір'ю новонародженої дитини з передачею її під опіку держави, або відмовництво - гостра соціальна проблема. Ретельне дослідження обставин і причин такої поведінки є необхідним як з наукової точки зору, так і з погляду суспільних інтересів.

Проблема відмовництва має багато різних аспектів, але одна з головних причин такого феномена - це вплив соціокультурних чинників на формування материнської поведінки як до вагітності, так і після народження дитини. Одним з маловивчених аспектів проблеми є виявлений ще на початку двадцятого століття феномен викривленого сприйняття матір'ю своєї небажаної дитини. У подальшому це спостерігається у жінок з післяродовою депресією.

Наступним чинником девіантної материнської поведінки можна вважати раннє відлучення дитини від грудей - до 3-місячного віку немовлята (після трьох місяців життя материнське молоко отримують лише 30% дітей). Через відсутність сприятливої соціально-культурної обстановки і недоліку інформації у матері виникає гіпогалактія (зменшене вироблення молока), а потім і підсвідома (а іноді і свідомо) відмова

від годування грудьми. Найбільш популярна мотивація матері при цьому - «відмова дитина від грудей і недостатність молока».

Проте, як показали дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, виключно фізіологічна причина порушення лактації спостерігається максимум у 1-5% жінок. В решті випадків причини носять соціальний, культурний, психологічний характер. Причому відмічено, що в традиційних суспільствах, що навіть живуть в антисанітарних умовах і які мають недостатнє харчування, у жінок відсутні труднощі з лактацією. Соціальна поведінка жінки, яка призводить до раннього терміну закінчення годування грудьми, зустрічається виключно в індустріально-розвинених країнах і вищих соціально-економічних групах у міських місцевостях. Це ще раз доводить той факт, що годування грудьми це не медична проблема, а соціальна, пов'язана з передачею культурних цінностей, традицій, звичаїв, моделі поведінки матері від покоління до покоління.

Грудне вигодовування - це основа материнства і прояв безперервної турботи матері про дитину. Для самої годуючої матері природне вигодовування дитини є виключно шляхом формування материнського відчуття і ставлення - розуміння потреб, що виникають у дитини, і поведінкова реакція на них. Однією з основних причин виникнення проблем при грудному вигодовуванні є глибинний конфлікт матері з немовлям. Таким чином, таке раннє згасання лактації можна вважати наслідком незрілості поведінки матері і, при обтяжуючих обставинах, можливістю формування девіантної поведінки.

Аналізуючи соціокультурні чинники девіантного материнства, необхідно зупинитися на досить поширеному в нашому суспільстві явищі ранньої підліткової вагітності. Значна кількість жінок, що відмовляються від материнства, є юними матерями, оскільки, зіткнувшись з фактом небажаної вагітності, молоді жінки приховують її, і відразу ж після пологів оформляють заяву про відмову від дитини.

Що стосується феномена девіантного материнства саме в нашій країні, то в Україні щорічно близько двох тисяч новонароджених стають сиротами ще в пологовому будинку, оскільки від них відмовляються матері. Далі діти, як правило, залишаються і виховуються в інтернатних установах різних типів, практично не маючи шансів повернутися в сімейне оточення.

Минулого року в Україні 1200 дітей було залишено матерями відразу після пологів. Причини відмов комплексні - бідність, стереотипи, засновані на віковому цензі, психологічне питання, складні стосунки в сім'ї. Багато дівчат народжують в 16-17 років, тому їм соромно показатися на люди з дитиною, вони бояться засудження, бояться втратити можливість вчитися або працювати, як наслідок - залишення новонародженої

дитини в пологовому будинку.

Щоб підтримати таких матерів, у 2005 - 2006 році в Україні були створені спеціальні Центри матері і дитини. Якщо жінка хоче відмовитися від дитини та з різних причин не може повернутися додому або облаштувати своє життя з дитиною, у неї є шанс пожити рік у такому центрі. Це може бути пов'язано з насильством у сім'ї, конфліктами з чоловіком. Жінці дається рік, щоб вирішити свої проблеми і не піддавати дитину психічним ризикам. У центрі матері і дитини жінка має можливість навчитися доглядати за дитиною, отримати психологічну підтримку, пройти адаптацію до дорослого життя.

У 2002 році в Указі Президента України «Про першочергові заходи Державної програми запобігання дитячій безпритульності в 2002—2005 рр.» було визначено необхідність створення в м. Херсоні експериментального Центру матері і дитини. В результаті центр був створений за рахунок коштів Міжнародної організації «Надія і житло для дітей» при частковій підтримці ЮНІСЕФ.

Відповідно до Ухвали Кабінету Міністрів України від 08.09.2005 р. № 879 «Про затвердження Типового положення про соціальний центр матері і дитини», соціальний центр матері і дитини визначено як установу тимчасового мешкання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності і матерів з дітьми віком до 18 місяців, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях, що заважають виконанню материнських обов'язків. Центр створюється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування. Утримання центру здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету, передбачених на вирішення проблем дітей, жінок і сім'ї. Основною метою діяльності подібного центру є впровадження нових форм соціальної підтримки жінок і запобігання відмові батьків від новонароджених дітей. Зарахування в центр здійснюється на підставі письмової заяви вагітної жінки після попередньої співбесіди з психологом за рішенням директора центру.

В результаті діяльності Центру матері і дитини в м. Херсоні були здійснені наступні заходи:

- проведено серію соціологічних досліджень по вивченню соціального положення матерів, які відмовляються від власних дітей;
- у пологовому будинку, будинку дитини, дитячому відділенні лікарні м. Херсона створено експериментальні майданчики реінтеграції батьків і дітей, де були апробовані соціальні технології роботи з матерями, які збираються відмовитись від дитини;

- підготовлено методичний посібник з питань створення реінтеграційних майданчиків «Чи зійдуться наші долі. Реінтеграція батьків і дітей: перші кроки до розуміння проблеми»;

- надано психологічну (соціальну) допомогу породіллям і жінкам, діти яких виховуються в дитячих будинках;

- створено фільм «Дорога в сім'ю» і продемонстровано його на популярних телеканалах;
- тільки за перший рік реалізації проекту було попереджено 60 відмов матерів від новонароджених дітей.

У 2006 році в Центрі матері і дитини м. Херсона знаходилися і отримали необхідну допомогу 19 матерів з новонародженими дітьми і 3 вагітні (7-9 місяців вагітності), а в кінці року 15 жінок пішли з Центру і почали самостійне життя разом з дитиною.

В центрі матері і дитини м. Фастова Київської області з часу його відкриття в квітні 2006 р. і до березня 2007 р. знаходилися 11 матерів з новонародженими дітьми; 4 жінки вибули з Центру, отримавши психологічну допомогу в рішенні проблемних питань (дві з них отримали житло, де проживають разом з дитиною).

Результати проекту було схвалено Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством у справах сім'ї, дітей і молоді. Досвід роботи Центру показав його ефективність і необхідність створення таких установ в інших регіонах України. Після цього було створено консультативні пункти в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді при пологових будинках.

У квітні 2006 р. Київська обласна державна адміністрація спільно з Міжнародною добродійною організацією «Надія і житло для дітей» відкрила Київський обласний Центр соціально-психологічної допомоги «Мати і дитина разом».

У 2005 - 2007 роках в Україні було створено 7 Центрів матері і дитини, 22 центри соціально-психологічної допомоги. Подібні центри сьогодні активно створюються в Європі, у Польщі притулки для матерів з новонародженими дітьми діють у кожному з 326 районів.

На сьогоднішній день у багатьох районних жіночих консультаціях в Україні діють школи материнства. Також з метою профілактики соціального сирітства у 2006 році центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді почали створювати інформаційно-консультаційні пункти при жіночих консультаціях та пологових відділеннях лікарень.

Враховуючи постійне падіння в сучасному суспільстві престижу материнства і низький рівень народжуваності дітей, спиратися тільки на вроджений інстинкт материнства сучасним жінкам уже недостатньо. Соціальні установи можуть подавити материнську турботу і прихильність, незважаючи на те, що вони глибоко закладені в біологічних умовах виношування і зачаття. Передача повноцінного материнського досвіду і спеціальна підготовка жінки до ролі матері сьогодні, безперечно, необхідні.

Проаналізувавши чинники девіантної поведінки матерів, можна визначити, що дана проблема має два полюси: один - володіння і розпорядження дитиною як власністю, навіть до та-

ких кримінальних форм, як дітовбивство, інший — жінка народжує дитину, проте не знає, як за нею доглядати, і вона для неї стає тягарем, ускладнюючи й без того тяжке життя. Такі жінки, природно, потребують допомоги і підтримки як з боку своїх близьких, так і зі сторони суспільства. Найбільш сприятливе вирішення подібних проблем - отримання жінкою підтримки від досвідчених мам і фахівців.

Таким чином, девіантну поведінку в материнстві можна визначити як складне соціально-культурне явище, що має згубні наслідки як для самої жінки і її дитини, так і для суспільства в цілому. Воно призводить до ситуацій відмовництва від новонароджених дітей і безвідповідального батьківства, які застосовують ретельного дослідження та ефективного вирішення. Девіантну поведінку матері неправомірно зв'язувати і пояснювати одними тільки матеріальними проблемами і нестатками, як це часто робиться, хоча і вони мають місце.

Одним із головних завдань на сьогодні є створення прийнятних стартових умов для життя матері з дитиною, що дозволять їм уникнути соціального сирітства та інших форм девіантної материнської поведінки. Проте, виникнення ситуацій, які мають наслідком відмову від немовляти, все одно неминуче: внаслідок гормональних порушень, що не дозволяють вчасно розпізнати вагітність та/або використовувати надійні форми контрацепції, негативного став-

лення до абортів або зміни соціальної ситуації жінки протягом вагітності.

Можна визначити два основні напрями у вирішенні проблем девіантного материнства: по-перше, цілеспрямована підготовка до свідомого батьківства за допомогою передачі соціально-культурного досвіду материнства; а по-друге, допомога і підтримка матері як з боку соціального оточення, так і з боку держави.

Основною метою діяльності державних соціальних закладів має бути розробка методик і соціально-психологічних технологій попередження відмов матерів від дітей раннього віку, впровадження їх у центрах матері і дитини, консультативних пунктах пологових будинків і жіночих консультацій. Для реалізації подібної програми необхідно здійснити підготовку і видання методичної допомоги для фахівців центрів матері і дитини і соціальних працівників консультативних пунктів у жіночих консультаціях, пологових будинках. Також важливим є розробка і видання брошур з профілактики відмов матерів від дітей раннього віку, розповсюдження їх у жіночих консультаціях, пологових будинках, денних стаціонарах.

В соціокультурному напрямку для профілактики девіантного материнства необхідна цілеспрямована підготовка до свідомого батьківства в сім'ї, в учбових закладах, у засобах масової інформації, в художніх творах задля відродження престижу материнства. Саме з огляду на цей підхід будуть спрямовані наші подальші дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брутман В.И., Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Предпосылки девиантного материнского поведения// Психологический журнал. - 2000. - т.21. - №2. - с.79-87.
2. Брутман В.И., Варга А.Я., Сидорова В.Ю., Хамитова И.Ю. Семейные факторы девиантного материнства// Семейная психология и семейная терапия. - 1999. - №3 - с.14-36.
3. Брутман В.И., Радионова М.С. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности// Вопросы психологии. - 1997. - № 6. - с.38-47.
4. Дэниэл Н. Стерн. Дневник младенца. - М.: Генезис, 2001. - 185 с.
5. Исупова О.Г. Отказ от новорожденного и репродуктивные права женщины// Социс. - 2002. - №11. - с.92-99.
6. Каткова И.П., Лебединская О.И., Андрушина Е.В. Медико-социальные проблемы юного материнства. - М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1992. - 50 с.
7. Микова Т.С., Ходырева Е.А. Социально-психологический феномен девиантного материнства// Семейная психология и семейная терапия. - 2005. - №4. - с.58-60.
8. Радионова М.С. Причины отказа от материнства// Человек. - 1996. - №5. - с.113-122.
9. Филиппова Г.Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии// Вопросы психологии. - 2001. - №2. - с.22-35.
10. Филиппова Г.Г. Психология материнства. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. - 235 с.
11. Толстоухова С.В. Стратегія і напрями розвитку соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в Україні //Соціальна робота в Україні: теорія і практика. - 2007. - №1. - с.5-12.
12. Winnicott D.W. The Family and Individual Development. - New York, 1965. - 392 p.

М.Н. ЄНІН

СУПЕРЕЧНОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТНИХ ГРУП

Єнін Максим Наїмович – аспірант кафедри філософії і соціології Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка

Особливості розвитку і функціонування еліти являє собою одну з найактуальніших проблем у суспільних науках. В Україні її дослідженням займаються А. Зоткін, О. Кущенко, М. Михальченко, В. Журавський, М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, В. Фесенко, В. Нікулін та ін. Вчені звертають увагу на необхідність вивчення мікрорівня соціальних змін, вказуючи на важливу роль еліти у розвитку сучасних суспільств перехідного періоду. Справа в тому, що становлення української державності протікає в умовах, коли загальносвітові тенденції задаються рухом до постіндустріального інформаційного суспільства. Для нашої країни важливо перейти на новий рівень соціальної самоорганізації й успішно інтегруватись у провідні світові процеси, тому одне з головних завдань еліти в цей період – розробка національного проекту модернізації й мобілізація народних мас на його виконання. Модернізаційний дискурс є одним з центральних механізмів погодження соціальних стратегій на міжелітному і народному рівнях під час найважливіших суспільних трансформацій. Централізуючи увагу суспільства навколо проблем формування загальнонаціональних пріоритетів та узгодження системи базових національних цінностей, він впливає на форми сприйняття й розуміння соціальної дійсності, процеси вироблення стратегій державного розвитку.

Мета даної статті – реконструювати модернізаційний дискурс у середовищі елітних груп. Це передбачає постановку наступних завдань: розглянути суспільні проекти, що продукуються елітами навколо бажаного устрою країни в політичній, економічній та етнокультурній сферах; виявити особливості їх позиціонування в соціальному просторі. Їх виконання, по-перше, дасть змогу зрозуміти основні лінії міжелітного розмежування з ключових проблем модернізаційного дискурсу; по-друге, оцінити перспективи вироблення елітою спільного проекту модернізації.

Об'єкт дослідження – елітні групи різних підсистем суспільної цілісності: політичної, економічної, професійно-духовного виробництва.

Предмет дослідження – політичні, економічні та етнокультурні проекти еліти, які моделюються в нашій країні в рамках модернізаційного дискурсу.

Для збору інформації використовувався метод традиційного аналізу документів. Головними одиницями документального аналізу були статті, інтерв'ю, матеріали фахових дискусій, політичні програми, листи, щоденники, авторами яких виступали представники владних структур, наукова і вітчизняна інтелігенція; одиницями

спостереження ознак, що підлягали вивченню – модальність суджень, ставлення авторів до геополітичних і гео економічних векторів державного розвитку, моделей націєбудівництва, адміністративно-територіальної реформи. Матеріали дослідження формувалися типологічним шляхом. На першому етапі було обрано шість всеукраїнських газетних видань: три щотижневих – «Дзеркало тижня», «Правда України», «2000»; три щоденних – «День», «Голос України», «Урядовий кур'єр»; одне регіональне щотижневий видання («Ракурс-плюс»). Вибір перелічених видань мотивувався специфікою викладення журналістами аналітичних матеріалів, орієнтованих на об'єктивне і всебічне висвітлення подій; різноманітним інтерв'ю з представниками політичної еліти, творчої і наукової інтелігенції, наявністю їх авторських публікацій. Додатковим джерелом інформації були результати опитування українських політичних діячів і експертних груп, що проводились Українським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. Протягом другого етапу з огляду на дослідницькі завдання відбирались тексти статей, інтерв'ю, повідомлень, листів, політичних програм, щоденників.

Вибір історичного проміжку (серпень 2004 – квітень 2008 рр.) мотивувався, по-перше, активізацією в цей період модернізаційного дискурсу, чому сприяли три передвиборні кампанії: одна президентська – 2004 р. і дві парламентські – 2006 і 2007 рр.; по-друге, саме в цей час нашу країну спіткали найгостріші політичні кризи. Подіям, які переросли в «помаранчеву революцію» (наприкінці 2004 р.) та дострокове припинення повноважень Верховної Ради після Указу Президента (квітень 2007 р.), передували численні суспільно-політичні дискусії з приводу політичних, економічних та етнокультурних перспектив української модернізації.

Отже, послідовно розглянемо модернізаційні проекти елітних груп. Геополітичну стратегію української еліти характеризують два головні проекти: євроінтеграційний та євразійський. Більшість сучасної політичної еліти в особі Президента, членів Кабінету Міністрів, партій і блоків, представлених в українському парламенті в 2002, 2006, 2007 рр., вважають європейську інтеграцію запорукою стабільного демократичного розвитку, осучаснення правової культури шляхом прийняття законодавчих надбань ЄС, формування конкурентоспроможної

ринкової економіки, каталізатором покращення життєвого рівня. В. Ющенко, наявність перспективи членства України в ЄС позиціонується як стратегічний напрямок зовнішньої політики [34, 28].

Поряд з євроінтеграційними намірами політичної еліти, західний вектор зовнішньої політики включає військово-політичний проект – вступ України до НАТО. Курс в євроатлантичний альянс сприймається елітними групами як дійовий механізм захисту державного суверенітету, підвищення обороноздатності країни, сприятливим чинником набуття членства в ЄС. На основі документального аналізу нами зафіксована низка суперечливих суджень і дій суб'єктів влади, які засвідчили непереконливість й неузгодженість позицій еліти щодо цієї організації. Віднайти збалансовану і відповідну державним інтересам політику по відношенню до НАТО заважає нерегульованість внутрієлітних інтеракцій. Розриви у внутрієлітних очікуваннях чітко спостерігались, коли Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко перед зустріччю з Генеральним секретарем НАТО (наприкінці січня 2008 р.) зобов'язувалась президентською адміністрацією підкреслити «позитивні сподівання стосовно розгляду останніх українських ініціатив» (проханні приєднатись до ПДЧ) на саміті в Бухаресті [25, 3]. Натомість у Брюсселі вона не підтримала ініціативу Президента і висловила за поглиблення відносин Києва з НАТО, але в рамках Інтенсифікованого діалогу [там же, 3]. Неузгодженість внутрієлітних практик стосовно зовнішньополітичного курсу спостерігалась і при роботі інших урядів. В 2006 р., лідер Партії регіонів, на брюссельському саміті заявив про неготовність України розпочати виконання ПДЧ, що призвело, за спогадами Ю. Тимошенко, «до справжньої війни між Кабінетом Міністрів і Секретаріатом Президента» [32, 3].

Інші впливові політичні сили та їхні лідери (крім КПУ) теж займають не до кінця визначені позиції. Лідер СПУ О. Мороз висловлюється за «взаємовигідне співробітництво, логіка й обсяг якого щене визначені» [12, 14]. Ненабулицілісного ідеологічного забарвлення євроатлантичні уподобання Партії регіонів і СДПУ (о). Свідченням цього є результати їх голосувань за «пронатівські» документи у Верховній Раді. 21 листопада 2002 р. Верховна Рада прийняла постанову рекомендацій парламентських слухань «Про взаємовідносини України з НАТО» («за» – 263 голоси, з них 34 – від СДПУ (о), 22 – від Партії регіонів (таблиця 1). В документі записано: «Підтримати курс України на євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якої є здобуття членства України в НАТО, і законодавчо закріпити відповідне положення». Це було зроблено 19 червня 2003 р. у Законі про основи національної безпеки України, де ст. 8 проголошує, що одним із напрямків державної безпеки є «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській і регіональній

системах колективної безпеки, здобуття членства в Європейському Союзі і Організації Північноатлантичного договору» [24, 2]. 19 лютого 2004 р. Верховною Радою була прийнята ще одна постанова, яка схвалила рекомендації парламентських слухань «Зовнішня політика як інструмент забезпечення національних інтересів держави: досягнення, реалії і перспективи». Документ зафіксував наступне: «Поглиблення євроатлантичної інтеграції потребує подальшого розвитку положень Хартії про особливе партнерство, реалізації Плану дій Україна-НАТО, відповідного поглиблення двосторонніх відносин з державами-членами НАТО з метою вступу в дану організацію» [там же, 2]. За цей документ фракція СДПУ (о) віддала 31 голос, а Партія регіонів – 55. З наближенням парламентських виборів 2006 р. підтримка депутатами СДПУ (о) і Партії регіонів (які в той час опинились в опозиції до діючої влади) документів євроатлантичного спрямування припиняється (таблиця 1).

Відсутність модернізаційного дискурсу, в якому б разом з політичною елітою взяли участь широкі кола неупереджених експертів і науковців, підмінюється декларативною натівською риторикою. Спірним виглядає один зі стрижневих контраргументів щодо євроатлантичної інтеграції – загроза вітчизняному воєнно-промислому комплексу. Така небезпека дійсно існує, адже російська еліта сприймає НАТО як потенційну воєнну загрозу, і в разі вступу України в Євроатлантичний альянс, коопераційні зв'язки в напрямку реалізації космічних програм, розробки і виробництва авіаційних двигунів, корабельного двигунобудування, радіоелектроніки, модернізації і ремонту існуючих озброєнь з високою ймовірністю можуть бути згорнутими. В той же час, економіка інших країн, які нещодавно приєднались до НАТО, зуміли ефективно використати переваги членства в Альянсі. Військовий експерт зі Словаччини, генерал Л. Білчік, який займав посаду генерального директора департаменту міністерства оборони, відзначив, що «підприємства воєнно-промислового комплексу Словацької Республіки після вступу її до Північноатлантичного альянсу не постраждали. Навпаки вийшли на ринок країн – партнерів НАТО і отримують замовлення на розробку й виробництво техніки» [8, 7]. Позитивні економічні зрушення були характерними і для інших країн Центральної і Східної Європи. За даними статистичних відомств Польщі, Угорщини, Чехії з часу їх приєднання до альянсу західні інвестиції в економіку зросли втричі [26, 3]. На думку експертів з Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, вступ до НАТО лише відкриває шляхи до залучення підприємств оборонної промисловості до проектів з розробки, виробництва та придбання озброєнь, приходу в Україну новітніх технологій. Реалізація такої можливості потребує політичної волі, впровадження ефективного менеджменту засад політики сто-

Таблиця 1.

Документ	Дата	СДПУ (о)			Партія регіонів		
		«за»	«проти»	всього за фракцією	«за»	«проти»	всього за фракцією
Постанова рекомендацій парламентських слухань «Про взаємовідносини України з НАТО»	21.11.2002.	34	0	39	22	0	37
Створення тимчасової спеціальної комісії	06.02.2003.	35	0	38	29	0	42
Допуск іноземних військових підрозділів	03.04.2003.	30	0	37	34	0	43
Закон про основи національної безпеки України	19.06.2003.	34	0	37	41	0	46
Постанова про рекомендації парламентських слухань «Зовнішня політика...»	19.02.2004.	31	0	38	55	0	67
Меморандум про підтримку операцій НАТО	17.03.2004.	29	0	38	24	0	67
Допуск іноземних військових підрозділів	11.05.2004.	28	1	37	54	0	66
Допуск іноземних військових підрозділів	02.06.2005.	0	0	20	0	0	51
Меморандум щодо використання української транспортної авіації	02.11.2005.	0	1	20	0	0	50
Допуск іноземних військових підрозділів	09.02.2006.	0	15	19	0	0	60

совно державної власності на стратегічно важливі підприємства та зосередження значних ресурсів на їх реструктуризацію [28, 7].

Також неоднозначною є перспектива членства в ЄС, і в наближенні до західноєвропейських стандартів реформаторська ефективність політичної еліти є ключовою. Аналіз якості добробуту країн, що вступили в ЄС, свідчить, що членство в цій організації може полегшувати процес модернізації, сприяти економічному вирівнюванню, але може й навпаки призвести країну зі слабкою економікою до ще більшого відставання [9]. Саме соціально-економічні показники, за результатами експертного опитування 2006 р. стосовно виконання Плану дій Україна-ЄС, дістали найбільш негативну оцінку [33, 5].

На жаль, внутрішній боротьба гальмує можливості реалізації міжнародних економічних проектів. В країні відсутній дискурс про місце реальних можливостей української економіки в глобальному світі. Одним з основних геоекономічних проектів української еліти є вступ України до СОТ. Між членами СОТ (148 країн) на сьогодні здійснюється 95% всієї міжнародної торгівлі [10, 5]. За оцінками деяких експертів, за весь час переговорних процесів з ГАТТ не проведено жодного серйозного державного дослідження щодо переваги членства. На випадок вступу країни у СОТ, не була розроблена програма розвитку українських галузей промисловості, до дискусії не залучалися суспільство й більшість промисловців [17, 5]. Хоча політична еліта заяви-

ла про прагнення України стати членом СОТ ще в 1993 р., реальність здійснення проекту стала проглядатись лише дванадцять років згодом, але навіть існування в парламенті кількісної більшості прихильників такого членства завадило його реалізації. Доказом цього свідчить зрив підписання законопроектів у 2005 р. необхідних Україні для вступу до цієї організації та взаємні обвинувачення з цього приводу Прем'єр-міністра і Голови Верховної Ради [21, 2], [22, 3].

Невизначеними є перспективи України і стосовно участі в ЄЕП. В 2003 р. партійними функціонерами Блоку «Наша Україна» формування ЄЕП між Україною, Росією, Білоруссю і Казахстаном розглядалась як шкода базовим національним інтересам України, обмеження її державного суверенітету, погіршення життєвого рівня мільйонів українців. Аналогічним чином, лідер фракції БЮТ, 20 квітня 2004 р., напередодні ратифікації вже підписаних Л. Кучмою документів щодо ЄЕП, переконувала колег у тому, що «нічого спільного з економікою єдиний економічний простір не має» [23, 1]. Існуючі ж політичні і економічні реалії з приходом у 2005 р. до виконавчої й законодавчої гілок влади опозиційної політичної еліти змусили її змінити позицію на протилежну і заявити, що ЄЕП входить у стратегічні інтереси України [там же, 1]. Проте чіткого формату такого проекту владна еліта не виробила і в 2008 р. На основі зібраних даних можна констатувати, що в ієрархії геоекономічних пріоритетів про-

ект зі створенням ЄЄП займає підпорядковану позицію стосовно євроінтеграційному вибору. В 2005, 2006, 2008 рр. простежується збіг позицій конкуруючих елітних груп. М. Лубківський, спікер Міністерства іноземних справ України, інтерпретуючи зміст переговорів по ЄЄП між В. Ющенком і В. Путіним, заявив, що «ЄЄП не повинен заважати реалізації стратегічних інтересів України, в тому числі, економічних, які знаходяться в Європі» [29, 3]. «Участь України в ЄЄП повинна мати свої межі, щоб не зашкодити стратегічному руху України на євроінтеграцію. Межею цієї участі є зона вільної торгівлі між Україною і країнами, які входять в ЄЄП. Будь-які інші форми співробітництва (як-то: митний союз, економічний союз) суперечать нашим євроінтеграційним прагненням», – висловив позицію О. Чалий, який раніше перебував на посаді держсекретаря Міністерства закордонних справ України з питань європейської інтеграції [30, 3]. Аналогічні позиції в 2006 р. висловили Прем'єр-міністр України В. Янукович [36, 2], і в 2008 р., голова підкомітету з питань європейської інтеграції і євроатлантичного співробітництва комітету іноземних справ – Г. Немиря [27, 3]. Таким чином, незважаючи на політичну поляризованість і незалежно від перемоги тієї чи іншої елітної групи в найближчій перспективі євроінтеграційний геополітичний вибір стане домінуючим.

Суттєва лінія розколу між елітними групами пролягає в орієнтаціях на ідеологію державного будівництва Національно-етнокультурна формула, запропонована Рухом ще у 1989 році, виходила з концепції «одночасного національного відродження» як української нації, так й інших етнічних груп, але передбачала для першої привілейований статус. Україна в цій моделі розглядається як постколоніальне суспільство, а «українізація» як відновлення історичної справедливості [1, 63]. Дана точка зору підтримується партіями, блоками та організаціями націонал-демократичного спрямування. За їх думкою, тому як найбільший сегмент більшості населення України – це титульний український етнос, він і має стати ядром політичної нації. В культурній сфері це означає відродження української культури, утвердження її домінуючої ролі в суспільстві й дерусифікацію країни.

Прихильники громадянської моделі вважають, що в основу розуміння української нації повинен бути закладений принцип громадянства і не слід штучно позбавляти представників мовних і національних груп їх власних етнічних ідентичностей. Вони виступають за ствердження історично сформованого українсько-російського бікультуралізму й визнання російської мови другою державною (або надання їй статусу регіональної). Зокрема, один з лідерів Партії регіонів Є. Кушнар'ов головним завданням національної ідеології проголошував форму-

вання соціально-політичної та громадянської свідомості українського населення й досягнення передусім не етнокультурної, а громадянської, політичної та соціальної єдності [16, 8].

Осмилення майбутнього нації через призму етнічних категорій нашоухується на протидію значної частини інтелігенції. В документальному зверненні до парламентської коаліції, підпис під яким поставили визнані українські вчені, видатні діячі культури, мистецтва і спорту, піддається гострій критиці твердження, що «у однієї нації може бути лише одна мова»; публічні наміри побудувати «українську Україну», де «лише українець має бути на першому місці», дедалі більше поширення «оунівської риторики» [18, 3]. Особливий резонанс серед проблем культурної політики викликає і статус російської мови та сфери її застосування, де вчені відзначають факти зростаючих утисків російської мови в Україні [3, 18; 2, 16].

Інша частина інтелігенції відкидає всі заяви щодо нібито утисків російської мови і культури, роблячи акцент на тому, що державного захисту потребує українська мова [19, 8; 31, 8]. Серед них справжню загрозу національній консолідації становлять відверто ворожі настрої до російської мови і культури деяких членів найбільш радикальних представників політичної еліти, які, конструюючи єдність нації крізь атрибути «єдиної території, єдиної мови, єдиної віри», схильні розглядати російську мову як «мову окупантів, яка повинна якнайскоріше бути витісненою звідси» (мається на увазі з України – Є.М.) [35, 3].

Вищезгадані факти наочно свідчать про стихійність етнокультурної політики та відсутність у політичній еліті далекосяжної стратегії в цій сфері. Абсолютно незрозумілими залишаються ті критерії, на основі яких повинна робитись неупереджена експертиза культурно-мовних проблем у суспільстві, символічного домінування якоїсь з культур або, навпаки, притискання її прав на вільний розвиток. Врегулювати мовні суперечності чудово нагоду елітні групи отримали після підписання Україною Європейської хартії регіональних мов або мовних меншостей у травні 1996 р. Своєрідним викликом для обох груп еліти є те, що міжнародне законодавство в цьому випадку не може механічно виступити внутрішнім юридичним регулятором. Вчені НАН України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Національного університету Києво-Могилянська академія прийшли до однакових висновків відносно змісту базових термінів і положень Хартії. Аналіз автентичних текстів Хартії виявив, що базовий термін «regional or minority languages» (англ.) («langues regionales ou minoritaires» (фр.) був неправильно перекладений на українську мову як «регіональні мови або мови меншин». Його правильним українським аналогом є – «регіональні або міноритарні мови», тобто мови,

які використовуються в певному регіоні і є менш розповсюджені, ніж інші в кордонах даного регіону» [4, 5]. На підставі цього тлумачення Хартії російська мова, не будучи пов'язаною з конкретною територією, не є регіональною або міноритарною, і не потребує особливого режиму підтримки. Переінтерпретація резонансного документу викликала бажання з боку БЮТ і «Нашої України» денонсувати закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» й прийняттям нового закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов». Насправді, за словами експерта Ради Європи Хасану Бермеку, який безпосередньо займається проблемою імплементації Хартії, в тексті не проводиться розмежування між регіональними або міноритарними мовами: «Тільки центральні органи влади будь-якої держави уповноважені вирішувати, яка мова на якій території є регіональною або міноритарною. При цьому кожна держава самостійно трактує цей термін як міноритарна мова, або як мова меншості, або як регіональна мова. Для нас немає значення трактовка терміну. Для нас головне захистити мову» [15, 4].

Домінування в середовищі політичної еліти приватних інтересів над національними пріоритетами блокує проведення стратегічно важливих для країни ініціатив. Так, в умовах міжелітного протистояння, дефіциту політичної культури й замкненості від широкого кола громадськості не дістав логічного завершення адміністративно-територіальний проект реформи. Ігноруються в її обговоренні і лідери місцевих виконавчих органів, які, об'єднавшись в Асоціацію міст і громад України на муніципальному форумі в Алушті (жовтень – 2005), безуспішно намагались встановити діалог з владою. За результатами проведених інтерв'ю мерів міст і селищ, що взяли участь у форумі, проглядається надзвичайна цінність інформації з практики їх безпосереднього досвіду роботи, яка б могла створити полігон плідотворних дискусій щодо нових і справжніх перспектив розвитку українських територій та обминути волонтаризм і теоретичну умоглядність у приєднанні або розчленуванні тих територіальних одиниць, які вже склались як територіальні громади [11, 20-21].

Практично відстороненими від прийняття найважливіших для країни рішень опинились

науковці. Наукова спільнота продукує модернізаційні проекти, знаходячи їх потенціал для об'єднання української нації в «конкурентоспроможності країни», «просуванні до суспільства, основою якого є знання», «науково-технологічній політиці» [5, 6, 13, 20]. Але відсутність стратегічного планування політичною елітою структури наукових пріоритетів, як авангарду випереджаючого національного розвитку, блокує розвиток і впровадження наукомістких технологій, нівелюючи рушійну для економіки ресурсну наукову базу. Рівень впровадження завершених науково-технічних розробок становить близько 16% загальної кількості виконаних. Стимулюючим чинником переходу України на інноваційний шлях розвитку експерти вважають олігархічний характер національної економіки [14, 32].

Висновок. Результати проведеного аналізу засвідчили, що за роки незалежності в Україні елітні групи так і не виробили стійких програмних ліній модернізації. Переважання в державній діяльності тактики «невеликих кроків» криється у відсутності елітою стратегічного бачення перспектив розвитку країни, яке має бути запорукою оцінки правильності та ефективності окремих заходів. Не розвинувшись у лоні ідеологічної боротьби, цільові орієнтири провідних політичних сил продукуються виходячи переважно з ситуативно-прагматичних інтересів. Замикаючись у колі власних корпоративних інтересів, спрямованих, перш за все, на конвертацію політичної влади на економічний капітал, правляча еліта виявляється майже незацікавленою в правових і формально раціоналізованих процедурах політичного змагання, в інституціоналізації публічного контролю, який би забезпечив артикуляцію й консенсус суперечливих інтересів різних соціальних груп. Судячи з цього, можна констатувати відсутність модернізаційного дискурсу як дійового механізму вироблення, легітимації й мобілізації суспільства навколо проекту українського майбутнього, що, у підсумку, загрожує цілісності країни й штовхає її на периферію світового розвитку. Разом з тим, поступове накопичення «критичної маси» прихильників євроінтеграційного вибору, який не викликає розколу серед населення України і за яким криються інтереси вітчизняних фінансово-промислових груп, дають певні сподівання на формування в майбутньому компромісних угод між елітами і народними масами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багмет М.О., Іванов М.С. Формування політичної нації як засіб консолідації сучасного українського суспільства // «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй». – Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 57-67.
2. Белецький М. «Министерство деруссификации» // День. – 2005. – 12 февраля – №25 (2004). – С. 8.
3. Братъ «за языкъ». Кого, как и надо ли? // День. – 2005. – 29 января – №15 (1994). – С. 8.
4. Василенко В. Коллизия между национальным законом и международными обязательствами государства // Зеркало недели. – 2006. – №10 (589). – 18 марта. – С. 5.
5. Гаврилишин Б. Национальная идея, утопия или реальная возможность // Зеркало недели. – 2005. – №5 (584). – 11 февраля. – С. 12.
6. Гаташ В. Куда ведет дорожная карта науки? // Зеркало недели. – 2006. – №18 (597). – 13 мая. – С. 14.
7. Десятников В. Вступим, не вступим – вступим... Не гадать на кофейной гуще, а решить наконец все проблемы, мешающие вступлению во Всемирную торговую организацию // Правда Украины. – 2005. – №22 (17286). – 26 мая – С. 5.

8. Горішняк В., Кузнецов В. Словаччина підтримає вступ України в НАТО // Урядовий кур'єр. – 2006. – №27 (3192). – 9 лютого. – С. 7.
9. Делей Я. Выиграют ли новобранцы от вступления в ЕС? // Социс. – 2002. – №8. – С. 66-71.
10. Десятников В. Вступим, не вступим – вступим... Не гадать на кофейной гуще, а решить наконец все проблемы, мешающие вступлению во Всемирную торговую организацию // Правда Украины. – 2005. – №22 (17286). – 26 мая – С. 5.
11. Дружбинский В. Станет ли Украина государством самоуправляемых громад? // Зеркало недели. – 2005. – №39 (567). – 8 октября. – С. 1, 20-21.
12. Євротлантичний курс України: позиції політичних і державних лідерів // Національна безпека і оборона. – 2006. – №9. – С. 9-19.
13. Згуровский М. Путь к обществу основанному на знаниях // Зеркало недели. – 2006. – №2 (581). – 21 января. – С. 1, 14.
14. Інноваційний шлях розвитку України: гасло чи реальність? // Національна безпека і оборона. – 2004. – №7. – С. 32-40.
15. Кравченко В., Приходько О. Хассан Бермек: Хартия не умаляет значение государственного языка // Зеркало недели. – 2006. – №28 (697). – 22 июля. – С. 4.
16. Кушнарев Е. Национальная идеология Украины: как есть – и как надо, чтоб было // «2000». – 2007. – №1-2 (349). – 18 августа. – С. 8.
17. Мальский О. Чем Украина не Китай? // Зеркало недели. – 2006. – №31 (610). – 19 августа – С. 5.
18. Обращение представителей творческой интеллигенции Украины к партиям правительственной коалиции // «2000» Свобода слова. – 2007. – №31 (375). – 3 августа. – С. 3.
19. Пасюк В. Язык и нация // Зеркало недели. – 2004. – 6 – 12 ноября. – №45 (520). – С. 18.
20. Полунеев Ю. Технология экономического прорыва // Зеркало недели. – 2006. – №41 (620). – 28 октября. – С. 7.
21. Рахманин С. Ю. Тимошенко: «Наше послание стало реакцией на политику двойных стандартов» // Зеркало недели. – 2005. – 16 июля. – №27-28 (555-556). – С. 2.
22. Рахманин С. В. Литвин: «Взаимная поддержка и взаимная ответственность – это то, чего власти так остро не хватает» // Зеркало недели. – 2005. – 16 июля. – №27-28 (555-556). – С. 3.
23. Силина Т. Виктор Ющенко: соглашение по ЕЭП – измена национальным интересам Украины // Зеркало недели. – 2005. – №20 (548). – 28 мая – С. 1, 4.
24. Силина Т. НАТО не виновато // Зеркало недели. – 2006. – №7 (586). – 25 февраля. – С. 2.
25. Силина Т. Как Тимошенко слила НАТО и влилась в поток // Зеркало недели. – 2008. – №4 (683). – 2 февраля. – С. 1,3.
26. Силина Т. Три желания для премьера // Зеркало недели. – 2004. – 2 октября. – №39 (514). – С. 1, 3.
27. Сирук М. Григорий Немюра: «Нельзя быть в двух очередях одновременно – в ЕС и ЕЭП» // День. – 2007. – №34 (2486). – 24 февраля. – С. 3.
28. Сунгуровський М. Україна-НАТО: результати очікувань // Національна безпека і оборона. – 2006. – №9. – С. 2-9.
29. Солодкий С. По дороге в Евросоюз // День. – 2005. – №12 (1991). – 26 января. – С.3.
30. Солодкий С. Комментарии // День. – 2005. – №12 (1991). – 26 января. – С. 3.
31. Стрилько В. Языковая политика: угроза изнутри // Зеркало недели. – 2007. – №13 (642). – 7 апреля. – С. 16.
32. Тимошенко Ю. Мемуары одного года, или 12 мгновений из жизни украинской политики // Зеркало недели. – 2006. – №50 (629). – 30 декабря. – С. 3.
33. Чалый В., Пашков М. Куда ведет Украину «дорожная карта» евроинтеграции // Зеркало недели. – 2007. – №10 (639). – 17 марта. – С. 5.
34. Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція вимагають зміни політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С. 27-28.
35. Якушев В. Северодонецк: другая сторона // Ракурс-плюс. – 2008. – №22 (350). – 19 марта – С. 3.
36. «Я отвечает за все» // Зеркало недели. – 2006. – №36 (615). – 23 сентября. – С. 2.

И.В. РОЗНАТОВСКИЙ

СТРУКТУРНЫЙ ФУНКЦИОНАЛИЗМ КАК МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ – ТЕРРОРИЗМ

Рознатовский Игорь Валерьевич - аспирант кафедры философии и социологии Луганского национального университета им. Т.Г. Шевченка

Актуальность проблемы терроризма не требует излишней доказательной базы. Отсутствие единого определения и классификации терроризма, как в юриспруденции, так и в социологии указывает на необходимость более детализированного изучения данного социального феномена.

Терроризм - один из вариантов тактики разного рода борьбы, ранее, как правило, политической, а сегодня как экономической, так и информаци-

онной. Суть терроризма – насилие с целью устрашения ради достижения каких-либо партикулярных целей террористами-одиночками, равно как и крупными террористическими организациями. Объектом насилия могут являться: власть как в лице отдельных государственных служащих, так и целых государственных институтов, общество в лице отдельных граждан, субъекты предпринимательской деятельности, как крупные про-

мышленные предприятия, так и мелкие частные фирмы, а также и, как веяние современности, компьютерные сети (кибертерроризм). Цель насилия – добиться желательного для террористов развития событий посредством – смены власти, банальной дестабилизации общества, подрыва экономической и информационной стабильности как государств в целом, так и отдельных сегментов в их экономике в частности.

Формы и методы террористической деятельности существенно менялись со временем. Это социальное явление имеет устойчивую негативную оценку, что, порой порождает произвольное употребление этого термина еще и благодаря тому, что в современной социологии и юриспруденции отсутствует устойчивое и единое определение террористической деятельности. С одной стороны, существует неоправданное расширение трактовки, когда некоторые политические силы бесосновательно называют политическими террористами своих политических оппонентов, или явно уголовные элементы называют себя террористами дабы придать своим действиям некий ореол борьбы за «справедливость». С другой – неоправданное сужение трактовки, когда сами террористы склонны называть себя солдатами, партизанами, диверсантами, хотя по ряду параметров не являются таковыми. Отсюда возникают трудности как в юридически - правовой плоскости, так и в плоскости общетеоретического осмысления терроризма [5].

Бесспорно терроризм по своей природе явление социальное, и, следовательно, для его изучения и понимания уместно будет применить методологии изучения социума, применяемые в науке. Дабы добраться до основополагающих констант этого явления, на наш взгляд, на начальном этапе изучения, следует обратиться к методикам изучения социума, а именно: структурный функционализм, теория обмена, символический интеракционизм, теория конфликта. В данной статье мы попытаемся, вкратце затронув структурный функционализм, взять необходимые его компоненты для упорядочивания теоретической базы изучения террористической деятельности.

Итак, структурный функционализм, одним из его родоначальников был Талькот Парсонс, он попытался в противовес эмпиризму в социологии найти единый теоретический подход для изучения как общества в целом, так и его сегментов в лице малых социальных групп. Парсонс исходит из идеи равновесия, основанной на принципе спонтанного саморегулирования социально-экономических процессов, опирающихся на традиционные приоритеты частной собственности и индивидуальной свободы. Кстати в этой связи он выступал категорически против ручного управления экономикой США, предпринятого президентом Рузвельтом для вывода страны из экономического кризиса в 30-е годы XX века. По мнению Парсонса, предпринимательство и частная

собственность есть ценности функционального приспособления к стихии рыночного хозяйства капиталистического общества. Данные механизмы поддерживают его в состоянии равновесия. Роль государства здесь – поддержание законности и порядка.

Парсонс исходит из мысли, что общество является доминирующим в трихотомии: «общество-группа-индивид». Оно «общество» есть мотивированная совместная деятельность людей, и состоит из индивидов как физических организмов, которые действуют в определенной среде. Поэтому, чтобы познать общество, надо свести его к действиям участвующих индивидов как физических организмов, действующих в определенной среде. Социальное действие по Парсонсу имеет определенную структуру: действующее лицо, цель, ситуация (условия), нормативная ориентация, реакция предмета действия (другого лица).

Действующее лицо стремится к достижению определенных целей и эмоционально реагирует на окружающее. Конкретный индивид принимает участие в процессах социального взаимодействия через свои различные роли. Поэтому индивид не выступает в социальных отношениях в качестве «целостной личности», а осуществляет лишь «частное участие» в социальной жизни через выполнение определенной социальной роли.

Экспектации социально-типичных стандартов поведения зависят от занимаемого лицом статуса – деперсонализированной социальной позиции. Он обеспечивает связи между субъектами социальных отношений в зависимости от вида: прирожденного (естественного) – социальное положение, национальность, пол, возраст и достижимого (социального) – образование, профессия, квалификация, доход и т. п.

Рольевые требования поддерживаются и сохраняются обществом, а конкретные индивиды приходят и уходят (либо меняют свои социальные роли). Статусно-ролевое поведение навязывается человеку обществом (общественные ожидания, обязательства) превращая его в актера на социальной сцене. Здесь уместно будет вспомнить слова Уильяма Шекспира, который говорил: «Весь мир — театр. В нем женщины, мужчины — все актеры...».

Цель. В социальных действиях оно определяется психологией «актеров», которые руководствуются ценностями (социальной значимостью явлений), общепринятыми нормами (приоритетами социальных предпочтений) и правилами. Единство ценностей и норм обеспечивает единство и целостность личности, оно, единство, также интерпретирует общество: создает основу всеобщего согласия (консенсуса) и поддержания социального порядка.

Нормативно-ценностная система является системой ориентаций, срабатывающих в процессе выбора варианта действия.

Действующие лица (поведение «актера»), направленные на достижение цели, протекают в

определенной ситуации, условиях прямого или опосредованного взаимодействия с другими людьми как прошлого (мечь), так и настоящего, и будущего (упреждающее действие).

Действие (поведенческий акт). Люди совершают действия, ориентируясь на реакцию социальной среды - действия других. Здесь социальная роль включает в себя права (ожидаемое индивидом поведение со стороны окружающих) и обязанности (ожидаемое поведение индивида по направлению к окружающим).

Парсонс вводит в науку понятие «социальная система», что есть универсальным способом организации социальной жизни, возникающим в результате взаимодействия (связи) социальных действий на базе диктуемых социальных ролей. Для любой социальной системы Парсонс выдвигает основные четыре функциональные проблемы:

Проблема адаптации. Проблема рациональной организации и распределения материальных, человеческих и культурных ресурсов. Чтобы выжить, система должна приспосабливаться как к внутренним ситуациям, так и к изменениям внешней среды. Данной функции соответствует экономика.

Проблема определения основных целей и поддержания процесса их достижения. Данной функции соответствуют политика и политические организации.

Проблема интеграции- сохранения устойчивости внутреннего единства, солидарности. Данная функция осуществляется институтами социального контроля посредством создания и поддержания общих норм и ценностей, набора символов и общей культуры.

Проблема поддержания образца, мотивации деятельности при исполнении ими требуемых социальных ролей и устранения скрытых напряжений в системе личностной мотивации. Здесь на передний план выступают семья, школа, культура [1, 168-169].

На наш взгляд Парсонс разработал достаточно универсальную модель для любой формы социальной общности как больших, так и малых социальных групп. Террористические группировки могут насчитывать как 2-3 члена, так и несколько тысяч (мы намеренно не берем террористов-одиночек), иными словами, атрибутировав их как малые социальные группы мы можем применить к ним методики изучения, разработанные Парсонсом в его теории о социальной системе.

Итак, согласно социальной системе, любое террористическое формирование будет иметь ряд неотъемлемых компонентов «функциональных императивов», а именно:

Финансово-экономический императив. Методы зарабатывания денег разнятся от банальных грабежей и продажи наркотиков до сложных финансовых схем по отмыванию денег.

Идеологический императив. Любой террористи-

ческой организации, особенно крупной, необходим некий механизм, удерживающий ее, организацию, от распада, механизм, который заставляет всех членов организации работать ради достижения единой для всех цели. В данном случае таким механизмом может выступить некая идеология.

Дисциплинарный императив. Как правило, многие террористические организации это формирования военизированные, где необходимо поддерживать строжайшую дисциплину, да и в невоенизированных ответвлениях террористических группировок от железной дисциплины зависит результат их деятельности.

Императив поддержания идеологического образца. Как мы уже говорили, идеология «цементирует» террористическую группировку и эту идеологию необходимо постоянно поддерживать в состоянии конкурентоспособности ради ее актуальности боеспособности.

Едва ли можно говорить о революционности приведенных выше императивов. Однако в некоторой степени эти четыре императива помогают заглянуть во внутрь практически любой террористической группировки, разложить ее деятельность на фундаментальные и второстепенные элементы, чтобы впоследствии нанести удар в нужном направлении для обезвреживания группировки.

На наш взгляд, важным и интересным для рассмотрения террористических угроз является следующий аспект, а именно статусно-ролевое поведение, навязываемое человеку обществом, где люди совершают действия, ориентируясь на реакцию социальной среды – ответные действия других. Здесь социальная роль включает в себя права (ожидаемое индивидом поведение со стороны окружающих) и обязанности (ожидаемое поведение индивида по направлению к окружающим). Можно интерпретировать эту мысль следующим образом: индивид и общество находятся в состоянии диалога, и реплика каждой из сторон зависит от предыдущей реплики «собеседника». Если, говоря о террористической группировке, считать ее индивидом, то гипотетически на нее, группировку, можно перенести функциональные особенности индивида в исконном его понимании. Иными словами, любая террористическая группировка, которая переходит в фазу активных действий, совершая террористические атаки против своих оппонентов, включается в активное взаимодействие с обществом, ведь нам известно, что террористическая деятельность тет-а-тет между субъектом террора (террористическая организация) и его объектом (государственные институты, мирные граждане и т.д.) без вовлечения общества в целом невозможна. В некоторых научных публикациях по тематике терроризма объектом террора называют все общество, на наш взгляд это не совсем так. Дело в том, что непосредственной атаке террористов подвергаются относительно небольшие группы людей (мирные

граждане, государственные чиновники и т.д.), а реакция на подобные деяния, как правило, исходит уже от той части общества, которая не подверглась непосредственной атаке террористов, но оказалась косвенно вовлечена в противостояние посредством своей реакции на происходящее, что и является, как правило, одной целью большинства террористических актов. Благодаря именно ответной реакции общества (осуждение, поддержка, панический страх, атмосфера истерии), террористы и пытаются планировать свои дальнейшие действия. Но и общество, которое, казалось бы, ведомо насаждаемой террористами манерой поведения, имеет со своей стороны влияние и на террористов. Взять к примеру такую организацию как ИРА. Долгое время Ирландская Республиканская Армия, пользуясь некоторой поддержкой среди населения Северной Ирландии, проводила террористические атаки, направленные как против мирных граждан, так и непосредственно против органов центральной власти. Одна из главных идей ИРА было получение полной независимости от Великобритании, и эта идея находила относительно широкую поддержку среди обывателей в Северной Ирландии, жизнь которых не отличалась высоким уровнем доходов. В некотором смысле ИРА могла, манипулируя сознанием сочувствовавшего им населения, идти к поставленной цели, однако многое изменилось кардинально в этом «тандеме» после того, как пошел вверх уровень доходов населения данных территорий. ИРА начала стремительно терять поддержку среди населения Северной Ирландии, что заставило ее смягчить методы борьбы за независимость, и, в конце концов, прекратить вооруженную борьбу, переключившись на политический диалог с официальным Лондоном.

В случае с Великобританией, пишет в своей статье Данкен Литч, напряжение было более или менее удачно ослаблено посредством политической воли для нахождения консенсуса и компромисса, а также резкого экономического роста и поднятия жизненных стандартов на севере Ирландии [3, 93].

Одно из наиболее интересных объяснений заявления ИРА о прекращении вооруженной борьбы представил один из ведущих российских экспертов по Ольстерской проблеме Юрий Андрейчук. По его мнению, заявление ИРА об отказе от вооруженной борьбы и разоружение – это публичная констатация существующего положения дел. ИРА по-настоящему уже давно реально не воюет. Просто потому что воевать ей стало невыгодно – население Ольстера устало от войны. В то же время достижение реальных политических, а главным образом экономических целей, включая уравнивание католического меньшинства в правах с протестантским, уже давно возможно без войны [2].

На этом примере мы видим, что здесь присутствует обоюдное влияние между субъектом и

объектом террора, между террористическими организациями и обществом. Также, говоря о влиянии общественного мнения на деятельность террористов, следует помнить, что это общественное мнение, как правило, формируется третьей силой – арбитром (средства массовой информации, в основном репрезентирующие точку зрения государства на происходящее), который навязывает свое мнение обществу, таким образом, конструируя отношения в системе субъект террора – объект террора. В связи с чем, на наш взгляд, террористическая активность ряда группировок становится в некоторой степени прогнозируемой.

Рассмотрим еще один яркий пример и обратимся к истории такой организации, как испанская ЭТА (*Euskadi ta Askatasuna* «Страна Басков и свобода»). Данная партия, возникшая 31 июля 1959г., безусловно является лидером группы радикальных патриотических партий в Стране Басков. Возникшая на волне народного освободительного движения против Франко и фашизма, ЭТА пользовалась широчайшей поддержкой среди мирного населения Страны Басков. С оружием в руках бойцы этой организации отстаивали свою независимость, как от фашизма, так и от угнетения, по их мнению, со стороны официального Мадрида. Однако следует признать, что решение баскского вопроса было далеко не в типичном положении. В качестве первого шага на пути решения баскской проблемы правительство А. Суареса 4 января 1978 г. приняло декрет о предоставлении автономного статуса Стране Басков. Выработка автономного статуса открыла путь к ликвидации взаимного непонимания, существовавшего почти полтора века между Испанией и Страной Басков. В рамках Испании была ликвидирована основа национального угнетения, ликвидированы политические препятствия в развитии языка, культуры, восстановлены элементы национальной государственности Страны Басков [4, 79]. Данная территория получила собственные финансовые институты и полицию. Вышеперечисленные шаги широко приветствовались как рядом политических партий Басконии так и мирным населением, что было совсем не на руку агрессивной позиции радикалов из ЭТА, последнее время постоянно культивировавших синдром жертвы в сознании басков (особенно молодежи).

В 1993-1994 гг. некоторые политологи даже считали возможным говорить о близком исчезновении ЭТА с политической сцены в связи с распадом ее руководства, организационно-политической слабостью, неудачами «Эрри Батасуны» (Народное Единство) на выборах, подъемом пацифистского движения, особенно среди молодежи, арестами нескольких известных террористов. Все это воспринималось как признаки растущей изоляции сторонников насилия. О сокращении поддержки националистических партий в Стране Басков год от года в конце 80-х - начале 90-х годов свидетельствуют данные в таблице:

	1986 г.	1989 г.	1993 г.
БНП (Баскская националистическая партия)	27,8%	22,8%	24,1%
«Эрри Батасуна»	17,7%	16,9%	14,61%

[4, 81]

Кроме этого, наблюдается активная интеграция баскской молодежи в испанское общество, что опять же лишает ЭТА преемственности идеологии, попросту в будущем некому будет вступить в ее ряды.

Итак, если изначально, на заре создания ЭТА партия не испытывала недостатка в поддержке своих идей и деяний среди населения Страны Басков, что способствовало ее активной деятельности как в области политики, так и в области применения грубой силы (террора), то теперь ее крайне радикальная националистическая позиция ведет к ее же упадку. Потеряв значительную поддержку среди мирного населения, ЭТА попросту утрачивает смысл своего существования. Конечно же, не стоит забывать, что практически в любой террористической организации присутствует ряд лиц преследующих, как правило, свои меркантильные интересы, их зачастую поддержка среди мирного населения не интересует, смысл их деятельности заключается в ином, однако, на наш взгляд, и им так или иначе приходится считаться с вышеуказанным аспектом.

Как в случае с ИРА, так и в случае с ЭТА налицо интеракция между обществом и самой организацией, их взаимопроникновение и поддержка. Как террористическая организация действует, опираясь на ожидаемую реакцию общества, так и само общество функционирует, опираясь на экспектации прогнозируемого поведения террористической организации. С одной стороны,

террористическая организация формирует общество, с другой стороны – общество формирует террористическую организацию.

Подобные тенденции прослеживаются во многих террористических организациях, например Хамас и ФАТХ в Палестине. Здесь наиболее ярко выражено взаимодействие общества и данных радикально настроенных политических партий, борющихся за независимость Палестины. Скорее всего, это связано с относительно молодым их (партий) возрастом. Непримируемая позиция особенно партии Хамас по отношению к Израилю находит широкую поддержку среди мирного населения Палестины, что развязывает руки как политическому, так и боевому крыльям партии.

Мы попытались на основе вышеизложенного материала проиллюстрировать применение на практике ряда социологических подходов Талькота Парсонса и структурного функционализма для изучения проблемы терроризма. С одной стороны, подход весьма тривиален, однако, следует заметить, что пока, насколько нам известно, он не используется широко в социологии для изучения феномена терроризма. Кроме всего прочего, его, подход, можно использовать и для попытки создания новой классификации террористической деятельности. Уже существует ряд классификаций, в основном основанных на выделении субъекта или объекта террора, сферы применения террора (например, экономический терроризм, кибертерроризм, государственный и международный терроризм и т.д.), но пока нет классификаций, основанных на интеракции террористических группировок и социума, в которых они реализуют свою политику. Конечно, под эту гребенку едва ли можно причесать все разновидности террора, но вполне возможно более детально рассмотреть некоторые отдельно взятые виды террористической деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Капитонов Э.А. Социология XX века: история и технология.- Ростов - на - Дону: Феникс.1996.-512 с.
2. Сергей Карамеев: <http://www.forextimes.ru/news/hnews26468.htm>.
3. Литч Данкен ... Распалось все; держать не может центр...//Сносунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності. Збірник наукових праць до II Міжнародної конференції. Луганськ 17-18 травня 2007 р. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 92-93.
4. Черкасова Е. Страна Басков: терроризм или борьба за самоопределение// Мировая экономика и международные отношения.- 2002. - №10.- С. 77-86.
5. Яковенко И. Г. <http://www.krugosvet.ru/articles/104/1010495/1010495al.htm>

В.І. БЕРЕГОВОЙ

ОБ'ЄКТИВНЕ НЕГАТИВНО-РЕФЛЕКСИВНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТІЙНЕ ПОЛЕ В КІЛЬКІСНИХ МЕТОДАХ ПРОГНОЗУВАННЯ АПОГЕЮ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ (ЧАСТИНА 2)

Береговой Василь Іванович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

Проблема дослідження лежить у площині визначення меж кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту за допомогою закономірностей, що лежать в їх основі, методом негачії.

Зазначу, що дана проблема у соціології нерозроблена й не вирішена. Тому в процесі дослідження буду спиратися на думки тих учених, які найближче підійшли до розв'язку поставленої проблеми: Гегеля Г.В.Ф. (в частині методу негачії) та Берегового І.Й. (який визначив фундаментальність закону у негативних поняттях).

Мета даної статті: розкрити об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле в кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, що обмежує їх практичні можливості.

Ключові слова: соціологічний закон, соціологічна закономірність, негативно-рефлексивне соціологічне поняття, негачія соціологічної закономірності, об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле.

Дослідження кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, як негативного соціального явища, веде до приросту соціологічного знання в тому випадку, коли виділяються закони та закономірності виникнення війни, що становлять основу даних методів прогнозування.

На мою думку, соціологічний закон, на відміну від соціологічної закономірності, не є завершеним «в собі», тому порушення закону не призводить до його зміни, а є радше винятком, що відбувається в силу певних обставин (наприклад, закон про те, що людина є суспільною істотою і поза суспільством існувати не може, порушується через неживе спілкування (інтернет, книги, відеофільми, комп'ютерні ігри), проте це порушення не відмінняє існування закону). Соціологічний закон зберігає свою фундаментальність у негативних поняттях (детально про негативні поняття [1]).

Негативні соціологічні поняття – внутрішньо суперечливі, що свідчить про нереальність їх змісту. Виникають через догматичний характер твердження, долаються критичним сприйнят-

тям, інтуїтивною цілісністю (у наведеному вище прикладі таким негативним поняттям буде «неживе спілкування»).

Проте негативні соціологічні поняття втрачають свою негативність через втрату їх нереальності, як наслідок частого застосування та глибшого розуміння змісту поняття.

Соціологічна закономірність, на відміну від соціологічного закону, є завершеною «в собі», тому відкриття будь-якого негативного поняття, що своїм існуванням порушує закономірність, на мою думку, призводить до завершення її існування. Цей процес назвемо негачією соціологічної закономірності.

Негативним соціологічним поняттям притаманна рефлексивність. Причому під рефлексивністю цих понять розуміється те, що Сорос Дж. називає одночасною реалізацією обох функцій: 1) пасивної, когнітивної функції – коли учасники наукового процесу намагаються зрозуміти ситуацію та створити картину, яка відповідає реальності; 2) активної функції учасника – коли учасники наукового процесу намагаються здійснити вплив, підлаштувавши реальність під їх бажання [2].

Негативно-рефлексивні соціологічні поняття неоднорідні. Принаймні можемо виділити два роди: суб'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття та об'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття. Сукупність даних понять становить два поля: 1) об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле; 2) суб'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле.

Об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне поле у кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту розкривається методом негачії догматичних тверджень, на яких ґрунтується той чи інший кількісний метод. Якщо догматичне твердження піддається негачії негативно-рефлексивним соціологічним поняттям – воно виступає лише завершеною «в собі» закономірністю, завершеність якої криється у винайденому негативно-рефлексивному понятті. Якщо не піддається – законом, фундаментальність якого є тим більшою, чим більше негативно-

рефлексивних соціологічних понять він у себе включає. Тому для визначення об'єктивного негативно-рефлексивного соціологічного понятійного поля, продовжу негачію догматичних суджень (законів, закономірностей) в експертній системі, штучних нейронних мережах, івент-аналізі, кластерному та факторному аналізах.

Сучасна експертна система (ЕС) – це, як правило, комп'ютерна програма, яка об'єднує можливості комп'ютера із знанням та досвідом людини-експерта. ЕС повинна видати обґрунтовану рекомендацію або прийняти розумне рішення у відповідь на поставлене перед нею завдання. При потребі ЕС повинна також представити хід своїх міркувань у зрозумілому для користувача вигляді. У більшості сучасних прикладних ЕС їх рішення носять рекомендаційний характер. У розробників ЕС існує неписане правило, згідно з яким останнє слово у прийнятті рішень завжди повинно належати користувачу ЕС, а не самій системі.

Технологію розробки ЕС умовно можна розбити на 5 етапів: Етап 1. «Ідентифікація». На цьому етапі розглядається постановка задачі, для розв'язку якої планується створювати ЕС; Етап 2. «Концептуалізація». Мета цього етапу – побудувати модель предметної області, у якій буде працювати ЕС; Етап 3. «Формалізація». У результаті виконання перших двох етапів отримується повний декларативний опис задачі; Етап 4. «Програмування». Опис проекту ЕС на формальній мові можна розглядати як послідовність функціонування ЕС або її алгоритм; Етап 5. «Тестування». Тестування готової програмної реалізації ЕС поділяється на три частини: 1) тестування програми; 2) функціонально-алгоритмічне тестування; 3) прикладне тестування.

Після успішного завершення всіх етапів тестування ЕС вважається готовою до практичної роботи (див. [3], [4], [5], [6], [7]).

Як приклад прогнозу війни ЕС, можна навести дослідження колективу науковців очолюваного Фершт В.М. [8].

Сучасні експертні системи при прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту діють за принципом відбору найбільш значущих аргументів на користь його виникнення. В основі прогностичної діяльності ЕС, на мою думку, закладена закономірність: виникнення війни можна спрогнозувати, знаючи аргументи на користь її виникнення. Як зазначає Сорос Дж., на відміну від наукового методу, що спирається на правила дедуктивної логіки, яка вимагає жорсткого роз'єднання тверджень та предметів, яких вони стосуються, комп'ютери побудовано інакше. Розрізнення між повідомленням та його змістом не подається а priori, а вводиться самим повідомленням. Це означає, що вони повинні зв'язатися самі з собою, щоб мати якийсь смисл. На практиці комп'ютерні алгоритми

набирають вигляду рекурсивної петлі й виражені в інтеративному процесі [9, 138].

Негачія даної закономірності почалась із винайдення негативно-рефлексивного поняття «точка соціальної біфуркації». Тому що тільки людський розум, перебуваючи у соціальній біфуркації, може долати рекурсивні петлі, тобто монотонне постійне накручування додаткових шарів та рівнів складності. В той час як експертна система у точці біфуркації «зависає» та не може працювати без втручання експерта людини ззовні, людський розум в точці біфуркації переходить на рівень ірраціонального аналізу, що може тривати від наносекунди (так зване прозріння, одкровення) до годин (різні нірванічні стани в раджа-йозі та в інших практиках розумового вдосконалення).

Об'єктивацію негативно-рефлексивного поняття «точка соціальної біфуркації» здійснюють: Ласло Е. [10], Лаптева А.А. [11], [12], Кульпіна Е.С. [13], Бородкіна Л.І. [14], Бевзенко Л.Д. [15], [16], [17], Береговой В.І. [18] та ін.

Намагання подолати точки біфуркацій та рекурсивні петлі у експертних системах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту призвело до появи штучних нейронних мереж. Це великий клас систем, архітектура і принцип дії яких має аналогію, хоча і досить примітивну, з мозком людини. Ключовим елементом цих систем виступає штучний нейрон як імітаційна модель нервової клітини мозку – біологічного нейрона. В одній з найбільш розповсюджених парадигм нейромереж, багаторівневою перцептроні, імітується робота нейронів у складі ієрархічної мережі, де кожен нейрон більш високого рівня з'єднаний своїми входами з виходами нейронів нижнього рівня. На нейрони найнижчого рівня подаються вхідні сигнали (імпульси), що характеризують вхідні параметри модельованої задачі. Ці сигнали передаються мережею на наступні рівні, при цьому підсилюючись або послаблюючись, в залежності від вагових коефіцієнтів міжнейронних зв'язків. У результаті на виході останнього шару формується сигнал, який розглядається як початкова спроба відповіді на поставлене завдання. Така відповідь, як правило, не збігається з відомою правильною відповіддю. Сигнал різниці (похибки) поширюється по мережі у напрямку до входу. При цьому коригуються вагові коефіцієнти зв'язків у бік зменшення похибки.

Процес повторюється багаторазово і носить назву навчання нейронної мережі. Закінчується навчання тоді, коли реакція мережі на заданий навчальний набір вхідних сигналів із заданою точністю буде збігатися з правильною. Після цього мережа вважається натренованою і готовою до роботи. Тепер на її вхід можна подавати невідомі їй сигнали такого ж класу, на якому навчалась мережа і сподіватись, що на виході вона видаватиме адекватні їм правильні відповіді. Визна-

чальною особливістю штучних нейронних мереж як технічних систем є їх здатність до навчання і узагальнення інформації.

Прикладом прогнозування апогею військово-політичного конфлікту методом штучних нейронних мереж є розроблена на базі Дипломатичної академії МЗС РФ та Інституту біофізики СО РАН Закожурніковим С.Ю., Охоніним В.А. та Ланкіним Ю.П. [19], нейронна мережа прогнозування апогею військово-політичного міждержавного конфлікту.

Можемо виділити наступну закономірність (закон?), що лежить в основі даного методу: формування структури терезів міжелементних зв'язків нейромережі в процесі її «навчання» вирішення завдання прогнозу апогею військово-політичного конфлікту по відомому алгоритму, дозволяє отримати результати прогнозу без побудови математичної моделі процесу.

Перевагою даного методу є те, що він дає можливість частково відійти від побудови формальних моделей апогею військово-політичних конфліктів із перенесенням центру тяжіння на «навчальні» програмні та апаратні нейромережеві моделі. Відсутність необхідності у формалізації суттєво спрощує використання у нейромережевих моделях інтуїтивних знань експертів про особливості розвитку конкретних військово-політичних конфліктів. Ці знання можуть бути використані поруч із кількісними характеристиками для уточнення прогнозів нейромережевих моделей при навчанні. Людина може ефективно контролювати в середньому сім параметрів, а число вхідних і вихідних параметрів нейромережевої моделі обмежується лише технічними можливостями комп'ютера. На відміну від програмно-реалізованої формальної математичної моделі, нейромережева модель не є статистичним утворенням. «Навчена» нейромережа може «доучуватися» на поточних даних з метою покращення її характеристик. Час реакції навченої комп'ютерної моделі нейромережі на запит складає проміжок від долі секунди до декількох секунд.

Існують і недоліки штучних нейронних мереж прогнозування апогею військово-політичного конфлікту. Основним із них є те, що і процес навчання, і процес роботи відбуваються непідконтрольно, «всліпу», тобто нейромережа виступає як «чорна скринька» – знання, зафіксовані як ваги і архітектура сотень або тисяч нейронів, абсолютно не піддаються евристичному аналізу.

Як і у випадку із прогнозуванням апогею військово-політичного конфлікту методом нечіткої логіки, поки що не існує негативно-рефлексивного поняття, яке б вело до негації закономірності (закону?) покладеної в основу методу прогнозування апогею військово-політичного конфлікту штучною нейронною мережею. А тому можемо стверджувати, що даний метод по своїй суті є негативно-рефлексивним.

Ще одним кількісним методом прогнозування апогею військово-політичного конфлікту є івент-аналіз, або аналіз подій. Даний метод найбільш поширений був на межі 1960 – 1970-х років [20], [21], [22], [23], [24].

До сучасних івент-аналітичних проектів, що прогнозують виникнення апогею військово-політичного конфлікту, можна віднести систему АРІАДНА+ (версія 4.0). Система може виконувати якісну і кількісну оцінку ситуації чи конфлікту в регіоні за інформацією, накопиченою у взаємозв'язаних спеціалізованих банках даних [25]. Розробники системи – спеціалісти НІЦ Інформатики МЗС Росії. Система охоплює широкий набір джерел інформації, підключена до широкого інформаційного середовища, предметною областю системи виступають міжнародні конфлікти, в системі є фільтри на вході, які приводять до виключення тих сторін потоків інформації, які є несуттєвими для експертних оцінок конфліктних ситуацій.

Можна виділити наступну закономірність, яка лежить в основі івент-аналітичних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту: знаючи інтенсивність конфліктно-кооперативного континууму можемо спрогнозувати виникнення війни.

Негація даної закономірності почалась із винайдення негативно-рефлексивного поняття «соціальна флуктуація». Хоча вперше дане поняття було введено Сорочініним П.А. [26], [27], [28], [29], [30], [31], [32], [33], [34], [35], [36], однак нового значення воно набуває в синергетичній інтерпретації. Саме соціальна флуктуація веде до неможливості прогнозування апогею військово-політичного конфлікту як поетапного нарощування інтенсивності конфліктно-кооперативного континууму. Соціальні флуктуації призводять до нестабільностей, які не вписуються в інтенсивність процесу виникнення апогею військово-політичного конфлікту. Проте, як зазначають Пригожин І. та Стенгерс І.: «Якщо флуктуація стає некерованою, це ще не означає, що ми не можемо локалізувати причини нестабільності, спричинені зусиллям флуктуації» [37, 270]. Малинецький Г.Г. також зазначає, що в стані хаосу поведінка системи непередбачувана. Точніше – неможливо передбачити конкретний стан, простежити задану траєкторію на тривалому часовому інтервалі. Однак ймовірнісні, усереднені характеристики можуть бути спрогнозовані [38].

Останніми в даному переліку кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту піддамо негації факторний та кластерний методи.

Сенс факторного аналізу полягає в тому, що об'єкти, описувані складною системою характеристик (ознак, параметрів), подаються у вигляді точок певного багатовимірного простору. Зрозуміло, в розташуванні точок, що описують,

приміром, характеристики держав, не може бути суворого порядку. Однак відправною позицією застосування методів математичної статистики і, зокрема, факторного аналізу, є уявлення про те, що випадкові величини (точки багатовимірного простору) через їхнє змістовне значення не можуть бути розподіленими довільним чином, а підлягають невідомим раніше законам розподілу. Інакше кажучи, в розташуванні точок є певні закономірності. На виявлення цих закономірностей і спрямовано факторний аналіз.

Зазвичай точки в просторі розташовуються порівняно компактно, і вибір відповідної нової системи координат дозволяє описати їхнє розташування з високою точністю. Як свідчить практичне вжиття факторного аналізу, кількість нових змінних (факторів) може бути зведено до $1/6 - 1/3$ початкової розмірності простору. Таким чином, у процесі факторизації виявляється певне їх число, яке грає роль в описі масиву об'єктів. Причому фактори легко виражаються у вигляді комбінацій вихідних координат, що допомагає їхній інтерпретації.

Прикладом застосування факторного аналізу в прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту є система CASCON [39].

Кластерний аналіз є методом розподілу досліджуваних об'єктів за групами (кластерами) таким чином, що в один із них потрапляють об'єкти в певному розумінні близькі між собою. Для того, щоб кластеризація була можлива, необхідно формалізувати невиразне інтуїтивне уявлення схожості чи близькості об'єктів. Це досягається шляхом введення відстані між кожними двома об'єктами, тобто введенням метрики. Способів введення метрики дуже багато, і в кожному окремому випадку процес кластеризації може мати індивідуальні риси. Тому вибір метрики є неформальним і дуже відповідальним кроком.

Прикладом застосування кластерного методу до прогнозування апогею військово-політичного конфлікту є методика вивчення обставин Меффорда [40].

В основі прогнозування апогею військово-політичного конфлікту факторним та кластерним аналізом, на мою думку, закладена наступна закономірність: виникнення апогею військово-політичного конфлікту залежить від взаємозв'язку між соціальними змінними (факторами) та взаємозв'язку між групами соціальних елементів (кластерами).

Негація даної закономірності почалась із винайдення негативно-рефлексивного поняття «фонового очікування», як соціально схвалюваного й без усякої рефлексії існуючого у свідомості індивіда образу дій. У буденності фонові очікування сприймаються як те, що розуміється само по собі та йде від морального порядку. Фонові очікування можуть бути представлені в якості соціального портрета, відображеного в індивідуальній свідомості,

який показує властивості реального суспільства в ході вмотивованого прагнення до їх (фонових очікувань) задоволення. Фонові очікування є джерелом динамічної соціальної рівноваги, яка конструюється у поточній (буденній) соціальній взаємодії. Тому виникнення війни твориться обивателем у його повсякденній діяльності. Негативно-рефлексивне поняття фонового очікування вступає у конфронтацію із поняттями соціальної змінної (фактора) та групи соціальних елементів (кластера), які схематизують війну, абстрагують її майбутні прояви. Тому межею прогнозування апогею військово-політичного конфлікту факторним та кластерним аналізом, яка веде до методологічних дефектів та збоїв, виступає негативно-рефлексивне поняття фонового очікування.

Об'єктивація негативно-рефлексивного соціологічного поняття фонового очікування проводилась: Гарфінкелем Х. [41], Левінгстоном Е. [42] та ін.

Піддавши негації догматичні судження у кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, бачимо їх завершеність «в собі», що характеризує їх як закономірність, межею якої виступають об'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття. Лише два догматичних судження поки що неможливо піддати негації: 1) об'єднання нечітких цілей та обмежень призводить до прийняття нечіткого рішення про початок виникнення війни; 2) формування структури терезів міжелементних зв'язків нейромережі в процесі її «навчання» вирішення завдання прогнозу апогею військово-політичного конфлікту по відомому алгоритму, дозволяє отримати результати прогнозу без побудови математичної моделі процесу. Тому їх прогностична роль видається найбільш сприйнятливою.

Результатом негації стає виділення у кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту об'єктивного негативно-рефлексивного соціологічного понятійного поля: «динамічний хаос складних соціальних систем», «еволюція критичних соціальних ситуацій», «соціальна ентропія», «соціальна негентропія», «точка соціальної біфуркації», «соціальна самоорганізація», «рефлексивне управління», «нечітке рішення», «соціальний атрактор», «соціальна флуктуація», «фонове очікування». Зосередження уваги дослідників на якому приведе до відкриття нових закономірностей (законів?), нового вивідного соціологічного знання.

Наостанок зазначу, що, крім об'єктивного негативно-рефлексивного соціологічного понятійного поля в якісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту існує суб'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле, а в циклічних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту – просто негативно-рефлексивне соціологічне

понятійне поле. Тому наступні дослідження будуть спрямовані на розкриття питання: «Чи можливо після об'єднання цих негативно-рефлексивних соціологічних полів на основі

негативно-рефлексивних соціологічних понять створити метод прогнозу апогею військово-політичного конфлікту, дія якого завершувалась би із втратою негативності даних понять?»

ЛІТЕРАТУРА:

1. Береговой И.И. Категориальный синтез логического знания. – Львов: Свит, 1990. – 100 с.
2. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. - XXVI, 262 с.
3. Попов Э.В. Экспертные системы: Решение неформализованных задач в диалоге с ЭВМ. — М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987. — 288 с. — (Пробл. искусственного интеллекта).
4. Попов Э.В. Особенности разработки и использования экспертных систем. // Искусственный интеллект. Кн. 1. Системы общения и экспертные системы / Под ред. Э.В. Попова. М.: Радио и связь, 1990.
5. Таунсенд К., Фохт Д. Проектирование и реализация экспертных систем на ПЭВМ. – М.: Финансы и статистика, 1991.
6. Хейес-Рот Ф. и др. Построение экспертных систем. - М.: Мир, 1987.
7. Экспертные системы: состояние и перспективы. /Под ред. Поспелова Д.А. - М.: Наука. 1989.
8. Фершт В.М. Как работает компьютерное прогнозирование будущего. <http://www.psychology-online.net/articles/doc-278.html>
9. Сорос Дж. Утверждения демократії / Перекл. з англійської О. Коваленка – К.: Основи, 1994. – 224 с.
10. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира // Путь. – 1995. - №7. – С. 3 – 129.
11. Лаптев А.А. Бифуркация Андронова-Хопфа в модели социальных процессов // Материалы XXXVII Международной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс»: Математика. - Новосибирский госуниверситет, 1999. - С.90-91.
12. Лаптев А.А. Бифуркация рождения цикла в модели социальных процессов // Тезисы докладов II Всероссийского семинара «Моделирование неравновесных систем - 99». - Красноярск: ИВМ СО РАН, 1999. - С.161-162.
13. Кульпин Э.С. Бифуркация Восток – Запад. Введение в социоестественную историю. М.: Московский лицей, 1996.
14. Бородин Л.И. Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И.Пригожина // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер», №29, июнь 2002.
15. Бевзенко Л.Д. Социологическое наполнение понятия бифуркационного системного кризиса / Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – с. 261 – 262.
16. Бевзенко Л.Д. Точка социальной бифуркации – ветвление социальной истории / Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – с. 262 – 274.
17. Бевзенко Л.Д. Украина 2000 – 2001 – хроника одной бифуркации / Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – с. 274 – 290.
18. Береговой В.І. До питання про існування взаємозв'язку між двома точками соціальної бифуркації // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані», №3 (53), травень – червень 2007, - Дніпропетровськ. - С.104 – 107.
19. Закожурников С.Ю., Охонин В.А., Ланкин ЮП. Использование нейронных сетей для оценки динамики межгосударственных конфликтов. -http://library.mephi.ru/data/scientific-sessions/2001/Neuro_2/2332.html
20. Azar E., Benneth J., Sloan Th. Steps toward Forecasting International Interactions // Papers of the Peace Science Society (International). – 1974. – Vol.23. – P.36.
21. Describing Foreign Policy Behavior. – Beverly Hills, 1982.
22. Richman A. Issues in the Conceptualization and Measurement of Events Data // International Interactions. – 1975. – Vol.2, - N 1. – P. 25.
23. Eckhardt W., Azar E. Major World Cooperation Events, 1945 to 1975 // International Interactions. – 1978. – Vol. 5. – N 3. – P. 236.
24. Richman A. Issues in the Conceptualization and Measurement of Events Data // International Interactions. – 1975. – Vol.2, - N 1. – P. 26
25. Акимкин Е.М., Котов Н.М. Экспертные системы оценки конфликтных ситуаций: проблемы создания. // Конфликтология в трансформирующемся Российском обществе: теория и практика. Тезисы и материалы всероссийской конференции. Отв. ред. Т.М. Дридзе, Л.Н. Цой. М.: Издательство Института социологии РАН, 1998., с. 60-65.
26. Сорокин П.А. Социальная мобильность, ее формы и флуктуации / Кравченко А.И. Социология: Хрестоматия для вузов. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002.
27. Сорокин П. Социальная и культурная динамика.- СПб.: РХГИ, 2000.- С.721.
28. Сорокин П.А. Кризис нашего времени //Американская социологическая мысль.- М.- 1996.С.356-371
29. Сорокин П.А. Человек и общество в бедствии //Парма. 1991 № 2/3.
30. Sorokin P.A. SOS: The meaning of our crisis.-Boston., 1951-177 p.
31. Сорокин П.А. Забытый фактор войны // СОЦИСС. 1999. № 11.
32. Сорокин П.А. Причины войны и пути к миру. Пг.: Н.Н. Карбасникова, 1917.
33. Сорокин П.А. Влияние войны на состав населения, его свойства и общественную форму //Экономист. 1922. № 1.
34. Сорокин П.А. Течение социальных отношений, войн и революций // Грані. 1946. № 2.
35. Sorokin P.A. Vol.3: Fluctuation of social relationships, war and revolution.-636 p. / Social and cultural dynamics: In 4 Vol.-N.Y., 1937.
36. Sorokin P.A. Vol.4: Basic problems, principles and methods.-804 p. / Social and cultural dynamics: In 4 Vol.-N.Y., 1937.
37. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 2000.
38. Малинецкий Г.Г. Хаос. Структуры. Вычислительный эксперимент: Введение в нелинейную динамику. М.: Наука, 1997.
39. Bloomfield, Lincoln P., Allen Moulton. Managing international conflict: from theory to policy: a teaching tool using CASCON. New York: St. Martin's Press, 1997.
40. Mefford D. The Soviet use of Force 1945 – 1980; Fulfillment of the requirements for the degree of doctor of Philosophy. – N.Y., 1982.
41. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodological. N.Y., 1967.
42. Levingston E. Making Sense of Ethnomethodology. L., 1987.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.А. ТУПИЦЯ

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК ТА СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету, доцент, кандидат історичних наук

Сучасне українське трансформаційне суспільство виступає варіативним полем діяльності для різноманітних соціальних інститутів. Відсутність однозначного концептуального визначення напрямів та перспектив розвитку вилилася у хаотизацію траєкторій еволюції різних суспільних сегментів. Особливий вплив сказаної невизначеності відчувають на собі профспілки, чия ніша була цілком визначеною за часів СРСР. За нової політичної реальності виникла криза напрямів як практики функціонування профспілок, так і позиціонування їх в очах громадськості. Серед найбільш проблемних аспектів, що страждають від ідейної невизначеності, є участь профспілок у політиці. Засобом, що може істотно виправити становище, є політична ідеологія. Український дослідник О.Кривошеєнко визначає її як «систему цінностей, притаманну певній групі людей в умовах політичного плюралізму, що є джерелом формування різних політичних позицій з ряду проблем для різноманітних суб'єктів політики» [4, 45]. Це означає, що зміст ідеологічної системи істотно залежить від уподобань та об'єктивних обставин політичних акторів.

Сукупність ідей, спрямованих на обґрунтування політичної позиції може стати основою для: 1) успішних політико-технологічних дій, оскільки з'являється обґрунтування стратегічної мети; 2) актуальна ідеологія може мати значний мобілізаційний вплив; 3) закріплення позиції у виконанні «профільних функцій» профспілок – за рахунок залучення працівників до лав організацій.

Дискредитація класичних ідеологій лише підсилює невизначеність перспектив суспільного

розвитку. Сучасне інформаційне суспільство дає змогу висловлення будь-яких переконань, що можуть набувати статусу програмних вимог. Всі ці вислови формують величезне за обсягом дискурсивне поле, в якому всі ідейні системи та їх політичні виміри стають рівноправними, в тому сенсі, що жодна ідеологія не може вважатися пріоритетною у порівнянні з іншими. Значною проблемою для визначення ідейного обґрунтування політичної діяльності політичних суб'єктів виступає подрібнення та розгалуження основних політичних ідеологій, винайдення та апробація універсальних систем на локальному, культурному, етнічному або цивілізаційному ґрунті.

Таким чином, проблемною ситуацією виступає наявність певних політичних інтенцій у профспілковому русі та відсутність ясного бачення шляхів їх реалізації. Отже, проблемою статті є наявність об'єктивного протиріччя між потребою профспілок як суб'єкта політики у належному ідейному обґрунтуванні та відомостями про чинники його змістовного наповнення.

Серед останніх наукових публікацій, в яких порушено дану проблему і на які спирається автор, найбільш важливими є роботи О.Ю.Малінової [6], Т. І. Ойзермана [9] та У. Матца [8]. В них, відповідно, розглянутий процес втрати тотожності політичних партій та ідеологічних систем, розкрито розширення значення ліберальної ідеології у сучасному світі, проаналізовано модерністський зміст ідеологій та їх вплив на політику. Проте в даних роботах проблематика ідеологічного забезпечення політичної діяльності профспілок залишилася поза фокусом дослідницької уваги.

Метою статті є розкриття основних передумов визначення політико-ідеологічних засад політичної діяльності сучасних профспілок. Завданнями статті є розгляд соціальних, теоретичних та специфічно українських передумов політико-ідеологічних орієнтацій профспілок.

Вивчення обставин, що впливають на формування ідеологічної пропозиції профспілок у політиці доцільно починати з визначення ключового концепту – політичної ідеології. На сучасному етапі воно дещо відрізняється від марксистсько-ленінського розуміння, що панувало у вітчизняній науці багатороками. На думку сучасного українського дослідника О.Кривошеєнка, теоретичний зміст поняття «політична ідеологія» розкривається як «система ідей, ідеалів, норм, цінностей і практичних рекомендацій за їх втіленням, що відзначається доктринальністю й експансивністю і містить ставлення до політичної реальності, уявлення про бажаний стан політичної системи і напрямки розгортання політичного процесу з практичними механізмами цих бажаних змін – отже, виражає сутнісні політичні інтереси носія політичної ідеології, легітимуючи його місце і роль у системі суспільних відносин і діяльність за бажаною зміною місця і ролі» [4, 45]. Дане визначення інтегрує в собі як змістовий, так і політико-діяльнісний аспекти, тобто є орієнтованим на наявний стан політичної системи, що перебуває під постійним тиском політичних змін. Воно означає, що розробка нової профспілкової ідеології має враховувати як експліцитні тенденції розвитку суспільства, так і елементи прогнозу. У марксистській традиції поняття ідеології наділене соціально-критичною функцією, аналіз ідеологічного виміру соціального життя виводить на структурні взаємини влади та нерівності. Ідеологічні відносини в цілому пояснюються у світлі поняття перетвореної форми, що інтерпретується як хибна свідомість. Це формує певне суб'єктивне упередження, своєрідне тло, на якому ідеології мають проходити певні модифікації, не змінюючи первинної сутності. Однак реальністю сучасного політичного розвитку слід вважати лібералізацію суспільства, в якому класичні ідейні доктрини втрачають масовий вплив та мобілізаційну силу. Однією з причин подібного стану є зміна соціальної структури. Як стверджує російський дослідник В. С. Мартянов, «у процесі «індивідуалізації суспільства» на зміну «соціальним групам» і «класам» приходять «групи населення», не пов'язані класовими інтересами та спільною ідеологією. Суспільство споживання не потребує класових ідеологій» [7, 155]. Наслідком втрати класової опори є втрата дієвості політичної схеми, в якій основними гравцями виступають масові політичні партії, що існують завдяки широкій соціальній базі. «Тому закономірною

є «віртуалізація партій», які набувають форми «проектів», орієнтованих на експлуатацію масових настроїв «тут та зараз». Звідси неідеологічність, безпрограмність та популізм «віртуальних партій». Політика перетворюється на символічний набір ідентичностей, а вибір полягає у привласненні символів тієї або іншої ідентичності. Вибір своєї ідентичності заснований не на близькості до певної групи за соціально-економічним станом, але на близькості інкорпорованих символів, що встановлюють дану спільноту. В цьому секрет успіху позаідеологічних (популістських) партій. Відповідно, «проектні партії» не виражають соціальні інтереси, а здійснюють символічний захват, паразитуючи на актуальному порядку денному», – вважає В. С. Мартянов [7, 155]. При цьому функціональне навантаження ідеологій як засобу, що вгамовує невдоволення існуючою суспільною дійсністю, залишилося. В умовах секуляризованого технократичного соціуму раціональність та вірогідність картин світу набуває великого значення. В мінливому та швидкоплинному політичному житті постмодерністського суспільства свідомість громадян має спиратися на прості та зрозумілі схеми, що систематизують усі навколишні явища. За цих обставин профспілки опиняються перед необхідністю діяти у середовищі усталених ідеологічних преференцій, які, до того ж, сформувалися протягом тривалої цілеспрямованої дії політичних суб'єктів. Розкриваючи історію становлення сучасної політичної ідеології, російський соціолог А. І. Соловйов вказує, що «як певна інтелектуальна схема ідеологія виступила в якості засобу спрощення світу політики, покликаною витіснити аномію та інстинкти із сфери мотивації масової політичної участі. Навіюючи ілюзії, але при цьому теоретизуючи й узагальнюючи факти дійсності, ідеології стали інструментом формалізації громадської свідомості. Через систему їх логічних доказів еліти не тільки забезпечували комунікацію влади й суспільства, але й створили механізм рефлексивного подолання криз розвитку, що передбачає раціонально-аналітичні способи реакції громадськості на будь-які соціальні фрустрації» [11, 11]. На думку класика американської соціології Н.Смелзера «ідеології виконують низку функцій. Одна з них – послаблення соціальної напруженості, що виникає, коли люди усвідомлюють розходження між проголошеними цінностями й реальними умовами свого життя» [10].

Крім амортизації соціальних настроїв, політичні ідеології в сучасному суспільстві виконують функцію агрегування політичних позицій для консенсусної взаємодії політичних сил. Таке призначення ідеологій вбудовується у систему неманіпулятивної політичної комунікації. Остання є однією з основних передумов існування демократичної політичної системи, оскільки пов'язана з принципом реалізації права люди-

ни на вільний вислів думок. Профспілки мають можливість розширення свого політичного впливу саме завдяки набуттю статусу постійного суб'єкта політичної комунікації, чий повідомлення будуть транслюватися в межах логічно побудованої універсальної концепції. На думку А.І. Соловйова, «ідеологія отримала свій політичний статус у зв'язку з потребою у становленні публічної сфери політики і налагодженні раціональних форм консенсусу у боротьбі за право управляти державою. Домінуюча ідеологічна казуальність сформувала у політичному просторі систему представництва, основу на діяльності партій, як спеціалізованих структур, орієнтованих на завоювання вищої державної влади та підпорядкування її конкретному ідеологічному проекту. Іншими словами, саме ідеологічне протиборство і сприяло становленню демократії» [11, 13]. Разом з тим, інструментальне значення політичних ідеологій превалює над ціннісно-прогресистським. Крім впливу на свідомість та духовну організацію, ідеології беруть участь у політичному управлінні. «Ідеології були і залишаються духовним знаряддям еліт, що використовують їх в якості засобу раціональної організації й управління політичними змінами, й відповідно боротьби з тими масовими інстинктами, котрі можуть зруйнувати зсередини раціонально сконструйовані проекти», – вважає А. І. Соловйов [11, 13].

Поліфункційність політичних ідеологій, таким чином, детермінує різноманітність підходів для використання їх у політичній діяльності на макрорівні. Тактичне використання ідейних позицій та доктрин з боку профспілок має враховувати їх актуальне значення у конкретному суспільстві, що потребує цілеспрямованих дослідницьких зусиль, спрямованих, у першу чергу, на здобуття та аналіз емпіричної інформації. На гіпотетико-концептуальному рівні доцільно врахувати співвідношення сучасних ідеологічних систем та домінуючих ціннісних настанов. Дане співвідношення в українському соціумі обумовлено його посттоталітарною специфікою та віддаленням від монологічної трансляції політичних ідей. На зміну цінностям та нормативам колективізму приходить ліберальна нормативна парадигма, що заперечує жорстке визначення масових уподобань. Більше того, ліберальне нормативне тло стимулює розвиток нових політичних суб'єктів, чия діяльність обмежують лише правові конвенції. «На відміну від тоталітарної нормативності нова, ліберальна нормативна система, – зазначає російський суспільствознавець Г. Белов, – орієнтована на регулювання поведінки достатньо автономних суб'єктів, передбачає розвиток культури полілога й пошуку згоди, зростання активності всіх суб'єктів суспільних відносин за умов невідчужуваності свободи вибору в межах, що не загрожують свободі інших. Стає аксіомою, що ніхто не в змозі виразити нормативно,

всебічно й тим більш детально функціонування й розвиток суспільства. Тому кожний актор так чи інакше є однобічним, що обумовлено неминучою локалізацією його положення у суспільстві» [1, 45]. З визнанням свободи людини абсолютною цінністю у ліберальному суспільстві неминуче з'являються різні актори: ліві, праві, центристи, політично активні й аполітичні, стійкі та ті, що періодично змінюють своє ставлення до правлячих груп та ін. За умов ринку та демократії поведінка опозиціонера відрізняється від поведінки політичних керівників, громадянського активіста – від політичного активіста. Нова нормативна система від початку неминуче орієнтована на обмеженість можливостей повного врегулювання суспільних відносин. Тому й профспілки у своєму ідеологічному виборі не повинні претендувати на універсальне вирішення всіх суспільних проблем. Небезпечним для розширення політичного впливу профспілок слід вважати також їх ідейну локалізацію в опозиційному амплуа. До такого висновку спонукає аналіз нестабільного політичного стану перехідного суспільства, в якому апробація радикальних альтернатив може спричинити тотальну деструкцію. На думку українського політолога В. Лаги, «небезпека поширення ідеології опозиційності в умовах перехідних політичних систем спричиняється її принципово неспроможністю запропонувати будь-яку позитивну програму суспільно-політичного розвитку. З цієї точки зору, пропагуючи негативний погляд на існуючу політичну дійсність (який, до речі, може бути цілком справедливим), ідеологія опозиційності не містить у собі жодного позитивного проекту майбутнього суспільно-політичного розвитку (або він мав явно месіансько-утопічний характер). У результаті чого отримання політичної влади стає, у межах сприйняття політичного життя крізь призму ідеології опозиційності, не засобом реалізації тієї чи іншої ідеологічної програми, а метою самою по собі» [5, 98]. Проте існують й інші висновки стосовно можливої опозиційної модальності політичної ідеології профспілок у перехідному суспільстві. Вони ґрунтуються на незмінній, у порівнянні з попередніми періодами, сутності загроз соціальному стану найманих працівників за умов глобалізації. На думку вітчизняних політичних діячів, ідеологія реального соціалізму не тільки не втратила своєї актуальності, але й апелює до профспілок, як до останнього інституту, що здатний втілити її вимоги. «Поступово професійні спілки стають, таким чином, провідною соціальною силою у перехідному суспільстві із своїми інститутами підготовки кадрів, соціального захисту, планування й прогнозування всіх соціально-економічних процесів. Вони реально можуть викоринити головну ваду ринкової економіки – безробіття й соціальні конфлікти. Через виборні органи влади й свої за-

соби масової інформації вони також реально можуть справляти вплив на державну політику й суспільну ідеологію, що є головним під час переходу до соціалістичного суспільства», – зауважує С. Іванов, лідер Севастопольської регіональної організації соціалістичної партії України [3].

Проте науковий аналіз дає підґрунтя для дещо іншої позиції. Стратегія апробації класичних доктринальних рецептів, що здійснювалася в сучасній Україні з початку 1990-х років, наочно довела свою неспроможність. Така ситуація складається внаслідок нераціонального підходу до аналізу політичних фактів, що можна бачити на прикладі діяльності провідних політичних сил. На думку О. Токовенка, «пошуки ідеологічних підвалин українського суспільства з необхідністю приводять до класичних теорій політичної ідеології. Однак політична практика останніх років показує (стаття видана у 1999 році – О. Т.), що ця, в цілому позитивна тенденція засвоєння досвіду світового розвитку, в умовах України не дає позитивних результатів. Причину цього, як правило, бачать у некоректності абсолютизації перенесення на специфіку української соціально-політичної дійсності особливостей ідеологічного розвитку інших культурно-історичних утворень» [13, 15].

Саме неможливість узгодження культурних особливостей українського соціуму та універсальних ідеологічних настанов ускладнює орієнтацію українських профспілок в їх профільній, неполітичній діяльності. Захист інтересів найманих працівників істотно втратив ефективність в умовах перетворення партійно-бюрократичних структур на підприємницькі. Посттоталітарні перетворення створили умови для дезорганізації профспілкового руху, утворення конфліктуючих осередків. Даний процес вплинув і на політичне становлення професійних об'єднань. Як зазначає російський аналітик В. Грибанов, «успішній профспілковій діяльності перешкождала й ідеологічна криза російського суспільства. Не маючи якихось чітких ідеологічних орієнтирів, профспілки, природно, нездатні вести ефективну діяльність» [2]. Разом з тим, сучасний етап ідеологічної невизначеності на макросуспільному рівні обумовлює дезорганізацію власне політичних організацій – партій та виборчих структур. «Вкрай складно йде процес політичної самоідентифікації профспілок. Необхідність пошуку союзників в особі політичних партій очевидна. Однак неструктурованість самої партійної системи значно ускладнює ситуацію і без того складну ситуацію для профспілок, що змушені функціонувати в умовах системної трансформації суспільства», – вважає В. Грибачов [2].

Вказані недоліки є підставою для висновку про необхідність організованого й відкритого впливу на державу, на протидію розпорощеним лобістським діям окремих профспілок, деяких об'єднань. Високий ступінь політизації суспільного життя взагалі й сфери промисло-

вих відносин зокрема потребує на даному етапі й посилення політичної функції профспілок в Україні й, відповідно, їх впливу через політичну гру на розвиток громадянського суспільства.

Перспективним напрямом ідеологічної ідентифікації профспілок у політичному спектрі слід також вважати корпоративну ідеологію. Її привабливість полягає в акцентуванні уваги на цінностях внутрішньогрупової солідарності. Дані цінності спроможні стати чинником політичної мобілізації тих соціальних та економічних груп, що мають стійку та однозначну ідентичність. Корпоративізм апелює до конкретних та зрозумілих речей, близьких пересічним громадянам-членам спільнот. Він обіцяє захист та збереження наявного стану речей. Особливо близьким корпоративізм є для профспілок, що пов'язані з традицією цехових об'єднань. Проте трансформаційний характер українського суспільства якраз зумовлює неоднозначність корпоративної будови суспільства. На думку В. Тарана, «корпоративна форма ідеології в сучасних умовах являє собою внутрішню суперечливе і незавершене явище, яке швидше виглядає як тенденція ідеологічного оформлення загального процесу корпоратизації українського суспільства, тобто його внутрішнього членування, що відбувається на основі протиставлення різних форм і видів виробничої та професійної діяльності. При цьому корпоративізм, хоча найактивніше й зачіпає систему матеріально-економічних відносин, але тією чи іншою мірою торкається всіх інших сторін суспільного життя, що в умовах крайньої політизації суспільства часто набуває політико-ідеологічного значення» [12, 94]. Недосконалість корпоративної структури сучасної України посилюється економічною могутністю підприємницьких груп, що мають напівлегальну природу. Дані утворення мають великий арсенал тиску на владу, в ряді випадків вдало інкорпорується до системи державних органів. З метою максимізації прибутків дані групи ведуть наступ, зокрема, й на права профспілок, які нездатні забезпечити достатній рівень протидії внаслідок дезорганізації. Дії підприємницьких корпоративних груп інтересів забезпечуються у комунікаційній сфері. Згідно з В. Тараном, «можна говорити про процес формування ідеологічних позицій, що відповідають інтересам тих корпоративних груп, які об'єднують представників легальних, напівлегальних або нелегальних (у тому числі й кримінальних)» [12, 95]. Завданням першорядної ваги за таких обставин виступає цілеспрямована протидія профспілок, що є можливою лише за умови широкої консолідації профспілкового руху.

Таким чином, вибір ідеології для профспілок України на сучасному етапі політичного розвитку передбачає врахування двох провідних тенденцій. По-перше, це процес визначення оптимальної

ідеологічної форми, у відповідності до загальних потреб українського суспільства. Дана модель повинна сприяти подоланню кризи національної єдності, піднесенню України як європейської держави з відповідним культурно-ціннісним підґрунтям. По-друге, розвиток ідеологічних форм розкриває специфіку особливостей, потреб та інтересів нових елементів соціальної структури в Україні та вплив глобалізаційних процесів.

Отже, взаємодія профспілок з ідеологічною сферою є одним із ключових чинників їх політичної участі. Вона перебуває під впливом різноманітних чинників, з яких провідним є переоцінка концептуального змісту традиційних ідеологій (лібералізму, консерватизму, комунізму, соціал-демократії, націоналізму, екологізму, релігійного фундаменталізму), викликана постмодернізацією та глобалізацією сучасного світу. Вітчизняні профспілки у своєму ідеологічному виборі детерміновані також перехідним характером українського суспільства.

Перспективою розвитку профспілок у сфері політики є участь у розробці нової суспільної ідеології, що має подолати протиріччя класичних доктринальних систем. Однією з провідних рис нової політичної ідеології профспілкового руху, що враховує специфіку сучасного українського

суспільства, має бути її орієнтованість на національну злагоду, культурні цінності основних етнічних груп, громадянський мир та сталий соціальний розвиток, що має поєднуватися із інноваційним економічним зростанням.

Важливим аспектом впливу на ідеологічну ідентифікацію профспілок у сфері політики є постмодерне суспільство, в якому втрачають сенс традиційні визначення соціальних ролей та логіка владно-державного впливу на суспільство. Постмодерністська переоцінка цінностей обумовлює зниження привабливості прогресистських ідеологій та раціоналістичних образів майбутнього. На порядок денний виходить необхідність створення синтетичних ідеологій, що інтегрують найбільш привабливі концепти класичних ідейних систем.

Особливою умовою визначення ідеологічних переваг профспілкових об'єднань є технологічна специфіка політико-комунікаційної діяльності. Сугестивний маніпулятивний вплив політичних сил та ЗМІ на масову свідомість зумовлює індиферентне ставлення до будь-яких ідеологічних концепцій. Тому вибір ідеологічної системи має базуватися на життєвих інтересах громадян, вивчення та аналіз яких мають стати першорядним завданням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белов Г. Эволюция нормативной политической системы современного российского общества // ОНС. – 1996. – № 1. – С. 45 – 54.
2. Грибанов В. В. Профсоюзы в условиях системной трансформации общественной жизни <http://www.polit.mezhdunarodnik.ru/art.php3?rub=362&id=13364>
3. Иванов С. П. Профсоюзы как база становления нового социализма // http://www.alternativy.ru/old/magazine/htm/02_3/2002_3_4_3.htm
4. Кривошеєнко О. Деякі тенденції розвитку політико-ідеологічної сфери життя сучасної України. // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 45 – 47.
5. Лага В. Феномени «опозиційності ідеології» та «ідеології опозиційності» // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2 – С. 91 – 100.
6. Малинова О. Ю. Партийные идеологии в России – атрибут или антураж? // Полис. – 2001. – № 5 – С. 97 – 106.
7. Мартынов В. С. Постмодерн – реванш «проклятой стороны модерна» // Полис. – 2005. – № 2 – С. 147 – 157.
8. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1/2 – С. 130 – 142.
9. Ойзерман Т. И. Является ли либерализм только идеологией? // Социс. – 2003. – № 3 – С. 3 – 8.
10. Смелзер Н. Основные составляющие общества // http://www.scepsis.ru/library/id_584.htm
11. Соловьев А. И. Политическая идеология: логика исторической эволюции // Полис. – 2001. – № 2 – С. 3 – 23.
12. Таран В. О. Україна на початку сторіччя: ідеологія вибору або вибір ідеології. // Грані. – 2000. – № 3(11). – С. 94 – 98.
13. Токовенко А. С. Рациональное и иррациональное в политической идеологии // Грані. – 1999. – № 1(3). – С. 14 – 17.

М.В. ЯКОВЛЄВ

СКЛАДОВІ КОНТЕКСТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ

Яковлєв Максим Володимирович - аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Будь-яка державна політика, як інструмент управління суспільним життям, твориться у певному соціальному контексті. У випадку дослідження політичної поведінки політичних акторів привиробленні ними державної політики, нехтування контекстом їхніх означає втрату цілісної картини політичного процесу. Через це в традиційних контекстуальних моделях англо-американської політичної науки спрямовані на дослідження зв'язків між індивідуальними характеристиками акторів політики та соціальними чинниками їхнього оточення, що впливають на прийняття ними відповідних рішень чи на їхню політичну поведінку.

Серед західних науковців, що займаються контекстуальним аналізом та дослідженням контекстуальних ефектів, варто назвати Л.Бойда та Дж. Айверсона, які ще 1979 р. видали книгу під назвою «Контекстуальний аналіз», а також М. Красса, Дж. Кертіса, Дж. Брукса, Ч. Прісбі, Е. Касетті, Дж. Егню, М. Бербанка й багатьох інших. Слід зазначити, що названі науковці займаються переважно розробкою статистичних моделей для аналізу контекстуальних ефектів політичної поведінки, яскравим прикладом яких є дослідження електоральної поведінки чи преференцій виборців.

Водночас їхні теоретичні підходи до розробки контекстуальних моделей можуть бути застосовані також для досліджень в інших галузях політичної науки. Метою цієї статті є виокремлення та концептуалізація елементів контекстуального аналізу, які можна застосувати для подальших досліджень як процесів політико-інституційної взаємодії, так і форм, які набувають інституції у процесі перетворення політичних режимів. У статті представлений короткий огляд контекстуального аналізу як методології політичної науки і методу моделювання, з'ясовано значення поняття «контекстуальні впливи», наводяться показники, на основі яких ці впливи моделюються. На конкретних прикладах демонструються прояви окремих складових контекстуальних ефектів.

Американський учений-політолог, автор багатьох досліджень на основі контекстуальних моделей М.Бербанк пише: «Контекстуальні підходи до політичної поведінки продукують багаторівневі пояснення, які поєднують причинно-наслідкові фактори з релевантними соціальними та

структурними атрибутами» [11, 165]. Він також наголошує на тому, що контекстуальні дослідження (англ. contextual studies) дозволяють побачити ширшу картину взаємодії та впливу різних факторів на політичну поведінку. У центрі його уваги знаходяться контекстуальні впливи (англ. contextual effects). М.Бербанк визначає їх як «систематичні варіації поведінки індивідів, зумовлені відмінностями між різними географічними місцями» в умовах яких ці індивіди діють [11, 166]. Інші відомі дослідники контекстуальних моделей Дж.В.Брукс та Ч.Л.Прісбі пишуть: «Контекстуальні впливи мають місце тоді, коли характеристики певної географічної одиниці (наприклад, місцевої громади) впливають на індивідуальну поведінку» [10, 255]. Якщо узагальнено підсумувати ці два визначення, то можна дійти висновку, що контекстуальні впливи – це, в першу чергу, вплив певного оточення на індивідуальну поведінку. Як уже зазначалося, ці дослідники переважно займаються розробкою контекстуальних моделей для дослідження політичної поведінки індивідів, під якою вони розуміють, приміром, електоральну поведінку. Відповідно, для такої моделі вплив безпосереднього оточення, в якому живе громадянин X, на його електоральну поведінку, тобто голос, відданий за партію Y, є контекстуальним впливом. Однак цей підхід можна застосовувати не лише для дослідження індивідуальної поведінки окремого виборця. Скажімо, впровадження якоїсь загальнонаціональної програми соціальної політики у різних регіонах може виявити різні контекстуальні впливи: в одному регіоні програма може бути впроваджена легко та функціонувати ефективно, в той час як в іншому вона виявиться малоефективною чи взагалі збитковою. Звісно ж, дослідження середовища політики не є чимось інноваційним: у своїй класичній праці «Основи аналізу політики» Г.Брюер та П. ДеЛеон приділяють особливу увагу як контексту проблеми політики, яку вона намагається вирішити, так і контекстуальності політики в цілому [9, 12, 193-197]. У своєму видатному підручнику «Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики» В.Парсонс каже про «підхід навколишнього середовища», згідно з яким для аналізу дій на вході та результатів на виході певної публічної політики необхідно

враховувати низку соціальних, економічних та інших факторів, які можуть на цю політику впливати» [3, 204]. Разом з тим, контекстуальні моделі, розроблені для дослідження конкретної поведінки індивіда під впливом соціального контексту, в якому він знаходиться, що є, по суті, виявленням контекстуальних ефектів, дозволяють систематичніше підійти до аналізу впливів контексту на поведінку акторів. У випадку аналізу політики це допоможе виділити основні складові контексту певної програми політики, вплив яких можна дослідити, зокрема для порівняльних досліджень ефективності тих чи інших програм політики в різних суспільно-політичних чи економічних умовах.

Однією із особливостей контекстуального моделювання, запропонованого зазначеними дослідниками, є застосування статистичних методів. Зокрема, для дослідження контекстуальних ефектів науковцями використовуються два основні методи – коефіцієнт контингентності (показник подібності) та окремий метод під назвою «контекстуальний аналіз» (не плутати з контекстуальним аналізом як методологічним підходом), основою якого є метод регресії [11, 166-167]. Для упорядкування певних елементів у відповідну систему корисно звести їх у єдину формулу. Моделювання впливів контексту на політичну поведінку акторів також допомагає упорядкувати різні фактори, зводячи їх до певної системи. Прикладом такої системи може бути одна з моделей Дж.В. Брукса та Ч.Л. Прісбі – багаторівнева модель для дослідження контекстуальних ефектів, що складається з трьох рівнянь [10, 264], складовими яких є індивідуальна характеристика чи атрибут акторів, індивідуальне сприйняття ними місцевого контексту, індивідуальні характеристики, що впливають на сприйняття контекстуальної інформації, показник контекстуального інформаційного контенту, об'єктивні контекстуальні характеристики.

В умовах активного розвитку українське суспільство із заздиртю дивиться на розвинені країни Західної Європи та Північної Америки, що змогли досягти процвітання у багатьох сферах і, що головне, забезпечити високий рівень добробуту своїх громадян. Можна багато дискутувати щодо історичних передумов розвитку, ментальності та психології народів, геополітичного розташування країн як чинників, що зумовлюють високі стандарти життя в розвинених демократіях Заходу сьогодні. Однак результати згаданих теоретичних розвідок можуть допомогти краще зрозуміти перебіг минулих і сучасних соціально-політичних процесів у світі. Проте малоімовірно, що Україна зможе на практиці повторити історичний шлях якоїсь іншої нації, змінити ментальність і психологію свого народу на, скажімо, «німецький взірєць», або змінити своє географічне розташування, переселившись на інший край континенту, аби

остаточно відокремитися від зовнішніх факторів. Сучасне соціальне, політичне та економічне становище України є, кажучи мовою контекстуального аналізу, об'єктивною контекстуальною характеристикою. Такими характеристиками на найзагальнішому рівні можуть бути писемність та освіта населення, рівень економічного добробуту громадян, ступінь розвитку громадянського суспільства, спадщина попередніх політичних режимів та її вплив на перебіг сучасних суспільно-політичних процесів тощо. Ці характеристики варто досліджувати емпірично, відокремлено від політичної полеміки стосовно причин відставання України у політико-економічному і соціальному розвитку.

У порівняльному аналізі характеристик і складових контекстів, між інституціями яких відбувається взаємодія політичних інститутів, на нашу думку, окрім об'єктивних контекстуальних характеристик, слід також зважати на інформаційне середовище, або мовою контекстуального аналізу – показниках контекстуального інформаційного контенту, індивідуальні характеристики, що впливають на сприйняття контекстуальної інформації. Розглянемо деякі приклади контекстуальних ефектів на основі виділених показників. Одним із прикладів ідеологічної відмінності між суспільно-політичними контекстами може виступати розуміння приватного. Візьмемо, приміром, розвиток приватного сектора в системі охорони здоров'я в Україні. Патерналістські традиції, які залишилися українському суспільству у спадок від радянських часів, суттєво гальмують розвиток як приватної охорони здоров'я, так і страхової медицини як форми економічних відносин між виробниками і споживачами послуг, що психологічно не сприймається великою частиною населення України, оскільки передбачає елемент приватності, якої в цій галузі, як і в інших, не існувало: окремий індивід у приватному порядку досі не сплачував страхових внесків на власне медичне забезпечення, як це робиться у багатьох західних демократіях, оскільки охорона здоров'я повністю фінансувалася з державного бюджету. На думку провідних фахівців з охорони здоров'я, «розробка концепції і механізмів впровадження обов'язкового медичного страхування є важливими напрямками розвитку системи соціального захисту населення» [5, 41]. Цьому є непогані підстави: за даними ВООЗ, понад 30 країн ОЕСД використовують системи страхової медицини, що охоплює понад 800 млн. осіб, 74% витрат на лікування хворих компенсується із страхових фондів [5, 36]. Отже, якщо у високорозвинених країнах ця система працює, цілком справедливо вважати її досить ефективною. У цьому випадку, звісно ж, не варто занадто узагальнювати увесь Захід, оскільки співвідношення державних і приватних витрат на охорону здоров'я у розвинених західних демократіях істотно різняться –

від 44% витрат державного сектора і, відповідно, 56% приватного у США, до 85% державного і 15% приватного – у Великій Британії [5, 31]. В Україні станом на 2003 р. приватний сектор у галузі охорони здоров'я в середньому по країні становив 2-3%, а у великих містах і обласних центрах досягав 5-10% [5, 31-32]. Зрозуміло, що такий стан обумовлений цілою низкою економічних причин, однак слід також зважати на ідеологічну складову недержавного сектора охорони здоров'я та страхової медицини в Україні, який у суспільно-політичному контексті в цілому, і для цієї галузі соціальної політики зокрема, традиційно не був приватним.

Іншим прикладом може слугувати приватна вища освіта. У своїй монографії з проблем приватної вищої освіти у країнах з перехідною економікою Р. Даррел, Д. Гендель та О. Дем'янчук [1] зазначають, що «у більшості із 27 країн із перехідною економікою в Центральній і Східній Європі та в республіках Азії спостерігається помилкове сприйняття терміну «приватна вища освіта». Занадто багато офіційних осіб у міністерствах освіти, а також серед керівників державними університетами... привносять в маси ідею про те, що їхня [приватних ВНЗ – М.Я.] діяльність є небезпечною для суспільного блага» [1, 27]. Цілком ймовірно, що у цьому випадку йдеться не лише про сприйняття конкретного терміну – «приватна вища освіта», але і про свого роду загальне неприйняття приватного у традиційно «державних» для цієї групи країн секторах. На цьому прикладі ми також можемо пересвідчитися в тому, що негативні відгуки про приватну освіту з боку посадових осіб є своєрідним показником контекстуального інформаційного контенту – складової контекстуальних ефектів за моделлю Дж.В. Брукса і Ч.Л. Прісбі: це та інформація про заклади приватної вищої освіти, яку поширюють посадовці. Зрозуміло, що певне суб'єктивне ставлення особи чи групи осіб, наділених владою та повноваженнями, транслюване через ЗМІ, створює відповідне інформаційне поле, яке безперечно впливає на трансформаційні процеси у суспільстві, формуючи уявлення громадян про ті чи інші інновації. Інколи нерозуміння посадовцями суті нововведень та їхніх переваг, неготовність і небажання різних інституцій змінювати добре відомі їм практики діяльності призводить до гальмування реформ і трансформаційних процесів [6].

Про неготовність урядових структур та установ до нових способів мислення, що їх передбачатиме впровадження моделей політики, запозичених з-за кордону, пише у своєму дослідженні бразильський науковець М. Бакеро [7]. Аналізуючи проблеми активізації громадської участі в політичному житті Бразилії та ролі, що її відіграють соціальний капітал та політична культура, М. Бакеро доходить висновку, що деякі нововведення у галузі соціального забез-

печення, як, приміром, монетаризація послуг «передбачатиме й підвищення відповідальності, до чого урядові структури не є повністю готовими» [7, 85], і на більш загальному рівні, на думку дослідника, «бразильський капіталізм потребує модернізації» [7, 86] для того, що адаптувати нововведення до бразильських реалій.

В Європі ми також маємо приклади подібних впроваджень різного роду новацій та неготовності державних установ як до їх реалізації, так і до нового мислення на іншому рівні. Дослідник словенської політики з Люблянського університету Д. Зайц, вивчаючи діяльність парламенту Словенії (Словенських державних зборів) у контексті вступу країни та її інтеграції в ЄС, доходить висновку, що «парламентській еліті» Словенії бракує справжнього розуміння засад і принципів роботи інститутів ЄС та завдань самої організації [14]. Як нам відомо, це на завадило Словенії стати державою-членом ЄС. Тут ми можемо говорити про символічну імітацію, оскільки вступ до ЄС розглядався як соціально бажана дія, а відповідні заходи, що були для цього потрібно, як норми, яких слід дотримуватися, навіть, як пише Д. Зайц, не вдаючись у деталі, без розуміння засад і цілей діяльності ЄС в цілому. Відсутність розуміння справжніх цілей та завдань організації є показником контекстуального інформаційного контенту. З іншого боку, слід також зважати на те, що словенські парламентарі перебували під шаленим натиском нової інформації та вимог з боку центральних установ ЄС, і «часу на роздуми та дії в них лишалося все менше й менше» [14, 111], а відповідність нормам ЄС була тією вимогою, виконання якої було необхідною умовою вступу до організації. У цьому випадку ми знову маємо індивідуальні характеристики, що впливають на сприйняття контекстуальної інформації, як то характеристики самої «парламентської еліти» Словенії, так і тиск ззовні та брак достатнього часу на адаптацію.

У наведених вище прикладах приватної охорони здоров'я і страхової медицини в Україні, приватної вищої освіти у нових демократіях Східної і Центральної Європи, активізації громадської активності в Бразилії, діяльності парламенту Словенії з євроінтеграції та ми маємо приклади порівняння одних контекстів з іншими, відмінними від них. Разом з тим слід зважати, що подібність контекстів у минулому або навіть у теперішньому не завжди означає подібність суті політики в них. Хорватський науковець із Загребського університету М. Грдешич провів цікаве порівняльне дослідження політичної ролі профспілок у сучасних Словенії та Хорватії, а також способи участі цих організацій у політичному процесі прийняття рішень [13]. М. Грдешич класифікує словенську модель як інклюзивну (*inkluzivni obrazac*), якій притаманні високоінституціоналізована

система організації, що її дослідник порівнює з корпоративістською моделлю країн Північної Європи у період після Другої світової війни, а хорватську модель – як конфліктну (konfliktualni obrazac), що характеризується політичною нестабільністю і, відповідно, конфліктністю [13, 122-123, 140]. Дослідник особливо звертає увагу на те, що така розбіжність виникла в двох системах, які історично разом належали до югославської соціалістичної моделі управління, але, попри спільний історичний спадок, сучасні словенська та хорватська моделі суттєво відрізняються. Основною причиною цього, на думку М. Грдешича, є різні методи втручання та співпраці уряду і політичних еліт на ранніх стадіях суспільної трансформації та, відповідно, формування відносин між профспілками та державою [13, 121-122]. Тобто, якщо в минулому як для Словенії, так і для Хорватії у складі Югославії були притаманні певні спільні норми поширення політики, після розпаду Федеративної республіки ці країни опинилися в нових для них умовах, що, безумовно, впливали на політичний контекст організації праці й виробництва в обох країнах. Хоч гіпотетично нові умови були у своїй переважній більшості однаковим викликом як для Словенії, так і для Хорватії, ці країни по-різному на них відреагували, виробивши різні моделі взаємодії профспілок із урядовими структурами. Це вказує на потребу глибокого розуміння особливостей контексту, оскільки навіть історична його складова, без зв'язку з іншими складовими, не завжди дозволяє передбачити розвиток країн. Навіть за умов спільного історичного минулого, у подальшому розвитку новоутворені країни можуть «розійтися» і піти кожна своїм окремим історичним шляхом, або й стати іншим геополітичним актором, як це сталося зі Словенією після її приєднання до ЄС, і поки не сталося з Хорватією, що прагне стати членом цієї організації.

Таким чином, на основі багаторівневої моделі дослідження контекстуальних впливів Дж.В. Брукса та Ч.Л. Прісбі можна виділити три основні складові контекстуального аналізу політико-інституційних взаємодій: 1) об'єктивні характеристики контексту; 2) індивідуальні характеристики акторів та інституцій, що впливають як на сприйняття ними контекстуальної інформації, так і на їхню поведінку; 3) інформаційну складову контексту. Ці складові, безумовно, використовуються у дослідницьких моделях як українських, так і зарубіжних науковців. Наприклад, відома українська

дослідниця соціальної політики Т. Семигіна у запропонованій нею методології порівняльного аналізу соціальної політики [4] серед інших елементів аналізу зокрема виділяє: передумови формування соціальної політики, які створюють контекст, у якому реалізується політика; базові соціально-демографічні показники країни; ідеологічні погляди на соціальну політику, що домінують в країні тощо [4, 98]. Німецький дослідник української політики І. Бредіс у своїй ґрунтовній праці «Зміна інституцій без зміни еліт? Український парламент у контексті зміни політичної системи 1990 – 2006 рр.» [8] окрему главу присвячує дослідженню українських парламентарів, а саме: розгляду їх походження, аспектам їх політичної соціалізації, їхнім соціально-психологічним особливостям тощо [8, 197-244]. Т. Семигіна та І. Бредіс у своїх працях аналізують контекстуальні особливості об'єктів своїх досліджень.

Разом з тим, у вітчизняних дослідженнях, присвячених аналізу процесів політико-інституційних трансформацій, часто спостерігається недостатня увага до необхідності як систематизованого аналізу контекстуальних чинників, так і міждисциплінарних підходів до дослідження інституційних взаємодій. Теоретико-методологічні розробки на кшталт моделей контекстуальних впливів дозволяють ґрунтовніше дослідити різні чинники суспільно-політичних процесів.

Україна, як молода демократична країна з радянським минулим, сучасними євроінтеграційними прагненнями та поступовим переходом до відкритої ринкової економіки з затяжними, часто непослідовними реформами безумовно представляє собою цікавий для дослідників суспільно-політичний контекст. Зрозуміло, що будь-яке соціологічне чи політичне дослідження в Україні є своєрідним дослідженням цього контексту. Разом з тим, аналіз запозичених ззовні програм політики, спрямованих на вирішення певних суспільних або економічних проблем, потребуватиме дещо іншого підходу до вивчення як вихідного контексту, з якого програма була запозичена, так і нового для неї українського контексту. Аналіз складових контексту і контекстуальних ефектів може бути особливо корисним у подальших дослідженнях не лише процесів політико-інституційних перетворень, але й особливих форм, які набувають інститути політичних систем пострадянського простору в цілому та українського зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даррелл, Р. Л., Гендель, Д. Д., Дем'янчук, А., Частное высшее образование в странах с переходной экономикой: достижения, возможности и препятствия. – К.: Факт, 2007. – 176 с.
2. Паніна, Н. В., Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ «Видавництво «Софія», 2005. – 160 с.
3. Парсонс, В., Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 204.
4. Семигіна, Т., Методологія порівняльного аналізу соціальної політики // Соціальна політика і соціальна робота. – 2008. - № 1. – С. 90-102.

5. Страхова медицина в Україні: історія та сучасність / Авт. колектив: В.П. Ляхоцький, В. І. Євсєєв, В. І. Сергієчко та ін. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2003. – 82 с
6. Abram, S., Cowell, R., Learning Policy—The Contextual Curtain and Conceptual Barriers // *European Planning Studies*, Vol. 12, No. 2, March 2004. - P. 209-228.
7. Baquero, M., Construindo uma outra sociedade: o capital social na estruturação de uma cultura política participativa no Brasil // *Revista de Sociologia e Política*, Curitiba, 21, nov. 2003. - P. 83-108.
8. Bredies, I. Institutionenwandel ohne Elitenwechsel? Das ukrainische Parlament im Kontext des politischen Systemwechsels 1990-2006. – Hamburg: Lit Verlag, 2007. – 307 s.
9. Brewer, G.D., deLeon, P., *The Foundations of Policy Analysis*. – Homewood: The Dorsey Press, 1983. – 476 p.
10. Brooks, J.W., Prysby, C.L., On the future of contextual models of political behavior // *Spatial and Contextual Models in Political Research*, ed. by M. Eagles. – New-York: Tyler & Francis, 1995. – P. 209-228.
11. Burbank, M.I., How do contextual effects work? Developing a theoretical model. // *Spatial and Contextual Models in Political Research*, ed. by M. Eagles. – New-York: Tyler & Francis, 1995. – P. 160-208.
12. Dočkal, V., Koncepty polity, policy a politics v regionální politice Evropské unie – analýza divergenci // *Politologický Časopis* 1/2005. - S. 108-116.
13. Grdešič, M., Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj // *Politička misao*, Vol. XLIII, (2006.), br. 4. - S. 121-141.
14. Zajc, D., Uloga slovenskog parlamenta u procesu tranzicije, prilagođivanja zakonodavstva i učlanjivanja u EU // *Politička misao*, Vol. XLII, (2005.), br. 1. - P. 111-132.

V.C. СЕРГІЄВ

ПОЛІТИЧНІ МЕРЕЖІ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Сергєєв В'ячеслав Сергійович - доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат політичних наук

Термін «соціальні мережі» був уведений до наукового обігу в 1954 році соціологом з «Манчестерської школи» Джеймсом Барнсом у роботі «Класи та спільноти в норвезькому острівному приході», що увійшов до збірника «Людські відносини». Проте і до цього часу багато суспільствознавців виражали думки про важливість розгляду суспільства як складного переплетення взаємин.

Поняття «соціальна мережа» у другій половині ХХ століття стало популярним у західних дослідників суспільства. В англійській мові воно стало загальнозрозумілим. Загальнозрозумілим в англійській мові вираз «підприємницька мережа» означає коло знайомих людей, що мають один до одного підприємницький інтерес, а також усі подібні кола знайомств.

Концепція політичних мереж має глибокі коріння в дослідженнях, присвячених взаємодії громадянського суспільства та держави, уряду та груп тиску. Особливо слід відзначити такі напрямки, як плюралістична теорія, корпоративізм, теорія зацікавлених груп, теорія міжорганізаційних відносин. Свій вплив на неї справили неоінституціоналізм, особливо в його соціологічній версії.

Незважаючи на те, що остання концепція була піддана критиці, вона вдало змоделювала альтернативні ринку та ієрархії моделі публічного

управління та вироблення політичних рішень, а також взаємодії держави та громадянського суспільства в умовах глобалізації відносин і зростання нестабільності та ризику в суспільному розвитку. Порівняльне вивчення політичних мереж демонструє евристичні можливості мережного підходу для аналізу структури вироблення сучасної політики та її здійснення на різних рівнях управління та в різних політичних секторах.

У рамках теорії мереж використовуються три ключові терміни: мережеутворення, мережі та мережеві структури. Мережеутворення, або формування мережі – загальний термін, що позначає активність, у результаті якої створюються зв'язки між людьми та організаціями за допомогою регулярних зустрічей, конференцій, нових комунікаційних технологій (наприклад, за допомогою електронної пошти та веб-форумів). Мережі («networks») утворюються, коли зв'язки між організаціями або індивідами формалізуються, тобто стають регулярними та відповідають принципу задоволення взаємних інтересів. Формалізація не означає виникнення ієрархічних структур управління.

Сучасна теорія політичного менеджменту має справу не тільки з нормами та цінностями, але також має враховувати складність управлінського середовища. Сучасний політичний менеджмент – це управління складними мережними утворен-

нями, що складаються з безлічі акторів, таких як елементи загальнодержавного, регіонального, місцевого управління, груп інтересів, соціальних інститутів, приватних організацій та ін. Менеджмент таких публічних мереж являє собою форму зовнішнього керівництва («external steering»). Зовнішнє керівництво має більш широке значення, ніж адміністративний контроль. І найчастіше визначається як «спрямований вплив». Публічне керування є спрямованим впливом у мережі, що складається з багатьох акторів, що здійснюють так зване «спільне управління» («co-governance»). При цьому актори, що складають мережу, можуть мати протилежні цілі та інтереси. Відповідно до мережевого підходу, в політичному менеджменті уряд більше не є єдиним домінуючим актором, що диктує свою волю в однобічному порядку.

Теоретична база для розвитку мережного підходу в теорії організацій була сформована в роботах таких класиків соціології організацій та управління, як М. Крозье [6], А. Гоулднер [8], А. Етціоні [7]. Ці автори визначили центральні елементи мережевого аналізу організацій: структура мережі (елементи мережі – сторони, що беруть участь, і відносини між ними) та динаміку мережі (виникнення та розвиток різних поведінкових стратегій: силових впливів, створення стереотипів у формі розвитку кастового духу, відносин та ін.). Мережевий підхід отримав подальший розвиток у роботах відомого експерта в сфері теорії організацій та теорії організаційних конфліктів У. Мастенбука [3].

Метою роботи є розгляд сучасного стану та перспектив розвитку мережевого підходу в сучасній політології. Для досягнення даної мети необхідно вирішити такі завдання, як: вивчення перспектив отримання вірогідних наукових результатів та виокремлення найбільш значущих для політики компонентів мережевої структури суспільства.

Мережевий підхід до політики та управління буде свою дослідницьку стратегію, виходячи з нового характеру відносин між державою та суспільством, між публічною й приватною сферами громадського життя. Р. Родес, наприклад, аналізуючи сучасну політику та державне управління у Великобританії, підкреслює, що за останні двадцять років політична система тут уже не може виразити те, чим раніше характеризувалася так звана Вестмінстерська модель, що базувалася на сильному уряді, парламентській суверенності, «опозиції Її Королівської Величності» і міністерської відповідальності. Скоріше, британська політична система краще описується як диференційована політія, що характеризується взаємозалежністю, сегментованою виконавчою владою, самокерованими політичними мережами та зниженням ролі держави [11]. Загальне кредо прибічників мережевого підходу полягає в тому, що цей підхід на противагу плюралізму та корпоративізму здатний охопити складність

і плинність сучасного процесу прийняття політичних рішень і формування політики. Політична мережа з'являється як аналітичний інструмент аналізу нестійкості та відкритості взаємодії безлічі політичних акторів, об'єднаних спільним інтересом, взаємозалежністю, добровільним співробітництвом та рівноправ'ям.

Теорія політичних мереж реконструює відносини між державним управлінням і сучасним суспільством. Замість спроби редукції складності суспільства для ефективного управління вона містить у собі зростання складності як необхідну передумову вироблення політики та здійснення управління. Поняття «мережа», здається, стає «ною парадигмою архітектури складності» [10]. Це є більш значущим: політичні мережі відкривають уряд перед суспільством. Концепція політичних мереж належить до концепцій середнього рівня, тобто в ній розкриваються відносини не між власне суспільством та державою, а між управлінськими структурами, громадськими та бізнес-асоціаціями.

Крім того, теорія політичних мереж відновлює зв'язки між управлінням і політикою. Новітній державний менеджмент декларує байдужність до політики. Навпаки, підхід з позицій політичних мереж до державного управління виявляє цікавість до політичної сцени. «Політика та управління не можуть бути розділені за різними причинами, включаючи втрату ясності у визначенні державної служби й втрату згоди щодо того, хто уповноважений на подібні послуги», - пише Рита Келлі [9]. Деякі захисники нового державного управління доводять, що їхній підхід, ймовірно, містить у собі більше відповідальності (більше, ніж підхід до управління з позиції державної бюрократії), тому що він пропонує більше надії для того, щоб індивід мав більші повноваження й мав більше потреби бути відповідальним перед споживачем. «Навіть якщо це само собою зрозуміло, проте, нам усе ще потрібно знати, - пише Келлі, - як новий державний менеджмент відповідає на проблему, коли громадяни в демократичній політії приймуть вибір, зроблений децентралізованим агентством, безрідною організацією або аполітичним, орієнтованим на ефективність і дієвість менеджером? Відкрита демократична політія вимагає більшого, ніж задоволених споживачів» [9]. Концепція політичних мереж щодо цього включає в розгляд широкий спектр політичних проблем. Не випадково, багатьма дослідниками підкреслюється її безсумнівний зв'язок з політичною наукою, та, в свою чергу, з теорією демократичного прийняття політичних рішень та вироблення політичної стратегії. Концепція політичних мереж змінює ракурс розгляду держави як агента політики: (1) на противагу ідеї домінуючої ролі держави у виробленні політики, при мережному підході держава і її інститути є хоча й важливим, але лише одним

з акторів виробництва політичних рішень; (2) на противагу ідеї відносної незалежності держави від політики, у концепції політичних мереж державні структури розглядаються в якості «з'єднаних» з іншими агентами політики та змушених вступати в обмін своїми ресурсами з ними; (3) на противагу ідеї державного управління як ієрархічно організованої системи, мережевий підхід пропонує новий тип управління – «урядування» (governance), загальна характеристика якого знайшла вираження у формулі «управління без уряду» [11] або «урядування без уряду» [12].

По-третє, вчені, які розробляють теорію політичних мереж, включають до своїх міркувань моральний вимір управління та процесу вироблення політичного рішення. Це означає, що дана теорія державного управління близька до політичної філософії та ціннісно-орієнтованого підходу [13]. Зокрема, Т. Берцель підкреслює: «є чимало робіт з політичних мереж, у яких стверджується, що ідеї, вірування, цінності та консенсуальне знання мають пояснювальну владу при вивченні політичної мережі. Проте критика раціоналістичних інституціоналістських підходів до політичних мереж пропускає фундаментальну позицію: ідеї, вірування, цінності, ідентичність і довіру дійсно не тільки мають значення для політичних мереж; вони є конструктивними для логіки взаємодії між членами мережі» [5, 264].

Нова концепція управління народжується як вираз політичного процесу, в якому влада вже не концентрується в централізованій та сильній державній машині, а розподіляється в широкому інституціональному колі від урядових і субнаціональних структур (локальних та регіональних) до численних груп приватного сектора економіки, а також громадянського суспільства з його неурядовими організаціями та власне громадянами. В цьому інтерактивному процесі (тобто процесі, який здійснюється разом з іншими акторами) виконання владою своїх зобов'язань (а владу ніхто не звільняв від її традиційних виконавчих, законодавчих, судових обов'язків), межі між суспільством і приватним сектором постійно моделювалися. Влада усвідомлювала, що вона може діяти, тільки розділяючи свою владу з іншими учасниками діалогу та підтримувати свою центральну позицію лише для координації дій різних акторів, між якими постійно відбувається динамічний розподіл обов'язків і здійснюються взаємні впливи за допомогою створення гібридних і рухливих мереж, в яких комбінуються елементи державні, недержавні, національні та глобальні.

Політичні співтовариства (policy communities) являють собою такі мережі, які характеризуються стабільністю взаємин, стійким і у значній мірі обмеженим членством, вертикальною взаємозалежністю, заснованою на спільній відповідальності за надання послуг, і ізоляцією

як від інших мереж, так і від публічних організацій (включаючи парламент). Такі мережі є високо інтегрованими та мають високий ступінь вертикальної взаємозалежності, а також обмежену вертикальну координацію. Слід підкреслити, що подібні мережі концентруються на таких важливих функціональних інтересах, як освіта або пожежна безпека. Це, скоріше, територіальні співтовариства.

Загальна тенденція змін спрямована на народження нових організаційних моделей з органічними структурами, які постійно адаптуються до нових ситуацій, новаторськими, чутливими до змін, у яких приймаються децентралізовані, але в той же час спільні рішення. Одночасно звучать заклики до все більшої автономії та відповідальності всіх взаємодіючих суб'єктів. Зазначені процеси припускають зміну інформаційних систем, систем контролю та спостереження, а також розподіл обсягу влади й повноважень між керівниками та підлеглими. Ієрархічний принцип, пов'язаний з концентрацією влади на вершині бюрократичної піраміди, поступово втрачає своє значення.

Разом з тим, професійні мережі характеризуються перевагою одного класу учасників виробництва політичних рішень – професійних груп. Ці мережі виражають інтереси особливої професійної групи та ґрунтуються на високому ступені вертикальної взаємозалежності, а також ізолювані від інших мереж. Професійні мережі можуть бути представлені в національному масштабі, наприклад Національна служба охорони здоров'я у Великобританії.

У наш час зростає інтерес і до іншого типу адміністративного управління, так званого «рецептивного управління, збагаченого теоріями демократичного громадянства, які трансформують багато традиційних уявлень «управлінського менеджменту». Адміністрація повинна бути рецептивною, тобто чутливою до інтересів і потреб громадянського суспільства. Така адміністрація повинна мислити стратегічно, але діяти демократично, визнаючи значимість і цінність громадянського суспільства та суспільних послуг. Адміністрація повинна бути «розуміючою», «рецептивною» та такою, що бажає служити суспільству та, насамперед, громадянам, думку яких вона завжди враховує та з якими веде прямий діалог. Акцентуація на «рецептивному» компоненті управління припускає, що нова трансформація публічного адміністрування знаменує важливий крок до відкритості публічної адміністрації для громадян.

Модель «рецептивного управління» визнає істотну різницю між громадським управлінням та управлінням в галузі підприємництва. Для виживання бюрократії сутнісно необхідним є високоякісне управління, засноване на контролі та відповідальності. Бюрократія, із властивою їй моделлю самоорганізації, є одним з

найважливіших інструментів демократичної держави, що гарантує рівність і зменшує асиметрію, що утворюється ринком. Таким чином, управління розглядається не тільки з погляду своєї ефективності, але й з позицій більше фундаментальних цінностей, які перебувають «за межею» компетенції управління підприємництвом: це легальність і легітимність.

Увага до питань, які ще не увійшли до актуального порядку денного політики, є одним із завдань сучасної політичної науки. В концепціях політичних мереж розробляються ті нові ідеї, з яких поступово викристалізуються риторика, мова і дискурс майбутньої політики. Із цим тісно переплітається й активна мережева діяльність, тому що мережеві взаємодії – це одночасно й канали поширення ідей та поглядів, простору фор-

мування ідентичностей політичних акторів та нових політичних мереж і співтовариств. По-друге, відмінною рисою мережевого підходу є особлива увага до розвитку політичних практик не тільки у своїй країні, але й в інших країнах і регіонах. Вивчення кращих моделей вирішення тієї або іншої проблеми в різних регіонах та зіставлення їх один з одним посідає значне місце в дослідженнях політичних мереж. По-третє, політичні мережі тісно пов'язані з процесом соціального навчання, і це ставить перед політологами завдання нарощування конвенціоналізації та своєї спілкувальної функції, що вимагає особливих зусиль із просування результатів своїх досліджень у форматах, зручних для потенційних адресатів, а також з організації комунікативного процесу між учасниками дослідницького процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Курочкин А.В. Институционализация сетей в управлении российской системой образования // Журнал ПОЛИТЭКС, All Rights Reserved, 2005 - 2008 www.politex.info
2. Мальковская И.А. Трансформация государства и эволюция публичного администрирования в условиях глобализации (актуализация европейского опыта для России) // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2006. – № 8 – с. 27–43.
3. Мاستенбрук У. Управление конфликтными ситуациями и развитие организации. М., 1996.
4. Сморгунув Л. В. Сетевая методология исследования политики // <http://politanalysis.narod.ru/smorgunov2.html>
5. Borzel T. What's So Special About Policy Networks? - An Exploration of the Concept and Its Usefulness in Studying European Governance // European Integration online Papers (EIoP). 1997. Vol. 1. N 16 (<http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-016a.htm>).
6. Crozier M. The bureaucratic phenomenon. Chicago, University of Chicago Press, 1964. – 486 p.
7. Etzioni A. Modern organizations. Englewood Cliffs, New Jersey, 1964. – 574 p.
8. Gouldner A.W. Patterns of Industrial bureaucracy. N.Y.: Free Press, 1954. – 334 p.
9. Kelly R. An Inclusive Democratic Polity, Representative Bureaucracies? And the New Public Management // Public Administrative Review. – 1998. Vol. 58. – N 8. – P. 345- 353.
10. Kenis P., Schneider V. Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox // Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Considerations / B. Marin, R. Mayntz (eds.). Frankfurt aM: , 1991. – 244 p.
11. Rhodes R. Policy Network. A British Perspective // Journal of Theoretical Politics. - 1990. – Vol. 2. – N 3. – P. 545- 554.
12. Rosenau J., Czempiel E.-O. (eds.). Governance without Government: Order and Change in World Politics. Cambridge, 1992. – 234 p.
13. Wamsley G., Wolf J. (eds.). Refounding Democratic Public Administration. Modern Paradoxes, Postmodern Challenges. London; New Delhi, 1996. – 334 p.

А.П. СУРЖКО

ПОНЯТИЕ ПОЛНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Суржко Александр Петрович – доцент кафедры политологии Восточноевропейского национального университета им. В. Даля, кандидат философских наук

Современные формы организации государственной власти, взятые вместе, то есть как система ее организации, не обеспечивают в Украине ни подлинной политической свободы, ни политического равенства, ни социальной справедливости. Все остальные страны тоже не очень преуспели в этом отношении. Фактически весь современный мир ощущает дефицит указанных ценностей. А между тем реализация этих ценностей неизбежна, поскольку подавляющее большинство граждан различных стран мира неизменно привержены им и готовы содействовать их скорейшей реализации.

Кто сдерживает сегодня процесс совершенствования организации государственной власти в Украине и за рубежом: политики или ученые? Убежден - ученые. В любом обществе всегда есть политики, которые следят за достижениями науки об устройстве государственной власти, легко усваивают передовые идеи и всегда готовы отдать свои силы за их воплощение в жизнь. Но таких идей сегодня нет. Ученые, открыв несколько форм государственного правления, спокойно наблюдают за тем, как политики спорят, какая из них больше подходит той или иной стране и тому или иному обществу. А между тем, все эти формы, пройдя проверку жизнью в разных странах, показали свою несостоятельность на сегодняшний день, ибо, как всем известно, ни в одной стране мира нет ни подлинной политической свободы, ни подлинного политического равенства, ни социальной справедливости.

Ученые, к сожалению, не разработали еще ту модель организации государственной власти, которая позволила бы обществу обеспечить свободу, равенство, справедливость, для начала хотя бы в сфере общих интересов, то есть непосредственно в самом государстве, призванном играть в обществе ведущую роль.

На наш взгляд, успешная разработка указанной модели предполагает, прежде всего, решение проблемы разумного соотношения демократии и единоначалия в управлении государственной сферой. В принципе во многих научных трудах решение этой проблемы намечено. Оно состоит в том, чтобы социально-экономическую составляющую государственной власти сосредоточить в руках демократических органов, а организационно-техническую – в руках должностных лиц – управленцев, администраторов. Однако, для того чтобы перейти от слов к делу, такое решение еще слишком абстрактно и пото-

му недостаточно. Истина, способная быть реализованной на деле, должна быть более конкретной. Поэтому требуется, как нам представляется, уточнить и конкретные виды подлежащей демократизации государственной власти, и характер демократических органов, призванных взять на себя эту власть, и способ взаимосвязи между демократическими органами и соответствующими должностными лицами государства.

Этой статьей мы попытаемся внести определенный вклад в решение данной проблемы, начав с решения вопроса о том, что мешает сегодня демократии утвердиться в качестве ведущей формы организации государственной власти.

Демократические принципы, безусловно, разумны и гуманны. Демократия как с древнейших времен развиваемый людьми способ организации власти в государстве и обществе привлекательна и многообещающа. Однако конкретные модели демократии, культивируемые в наше время в различных государствах и обществах, как свидетельствует политическая практика, не разумны, не гуманны, не эффективны и не справедливы. Они не обеспечивают ни гуманных отношений в государствах и обществах, ни эффективности в их функционировании, ни добрых дел со стороны демократических и, тем более, административных органов, ни подлинной справедливости. В мире царят сила и диктат властного меньшинства над остальной массой провозглашенных свободными граждан различных государств. Всюду огромная, чрезмерная для отдельного человека власть при помощи самых демократичных процедур закрепляется за отдельными государственными должностными лицами, которые в результате этого вполне успешно соревнуются за влияние на политическую элиту, управляющую народом, с любыми демократическими органами. Режим личной власти политических воротил местного и государственного масштабов, избранных непосредственно народом, а также их назначенцев затмевает, а в некоторых странах даже парализует деятельность самых авторитетных демократических органов, в том числе парламентов, представляющих или, во всяком случае, призванных представлять все социальные группы и слои общества и потому обладать высшей в стране государственной властью.

Мыслимо ли такое в подлинно демократическом обществе? Не слишком ли слаба власть демократических органов по сравнению с властью тех государственных должностных лиц, одни из

которых избираются всенародно, а другие ими назначаются? Такие вопросы неизбежно возникают у тех политиков и политологов, да и у многих простых граждан, которые связывают здоровое будущее государств и народов, прежде всего, с демократизацией основополагающих видов государственной власти и, соответственно, с ограничением власти государственных должностных лиц, дабы их власть над людьми не переходила в господство и чванство.

Сегодня можно с уверенностью констатировать, что развитие политических отношений не только в Украине, но и во всех других, без всякого исключения, странах мира уперлось, как в своеобразный тупик, в отсутствие каких бы то ни было видимых перспектив в развитии демократии. Вся современная наука о демократии свелась к тому, что в обществе существуют два вида демократии – непосредственная и представительная демократия – и третьего не дано. Практически во всех странах мира эти два вида демократии функционируют, не особенно радуя народы, а там, где их нет, народы умудряются прожить и без них, как будто демократия – это нечто вроде роскоши, без которой люди вполне могут жить, причем жить успешно и счастливо. Создается впечатление, что ни один народ мира не связывает с этими известными всему человечеству видами демократии особых надежд.

Нам кажется, это не просто впечатление, а отражение в сознании людей сложившейся объективной реальности. Существующие сегодня два вида демократии, как нам представляется, действительно не могут ни порадовать в должной мере те народы, которые их уже реализовали, ни превратиться в особо заманчивую перспективу для тех народов, которым еще предстоит это сделать. И поэтому хотим мы этого или нет, но должны констатировать, что демократия сегодня представляет собой нечто такое, что имеет, судя по всему, так мало достоинств, что они едва перевешивают его недостатки.

Не спасают современную демократию и разрабатываемые ныне многими известными политологами теоретические концепции так называемых индивидуалистической, коллективистской и плюралистической моделей демократии, поскольку все они предполагают использование все тех же двух видов демократии (прямой и представительной), в результате чего эти модели отличаются друг от друга лишь акцентами, интерпретациями да прогнозами.

На наш взгляд, сегодня на основе использования упомянутых двух видов демократии существенного прогресса в демократизации государства и общества добиться практически невозможно. Полноценная, способная ускорить развитие современного общества модель демократии появится лишь тогда, когда ныне действующая модель государственной демократии будет дополнена последним (третьим) из возможных ее

видов – коллегиальной демократией, позволяющей демократизировать, наконец, такие виды основополагающей государственной власти, как кадровая, экономическая, судебная власть, в результате чего государственная демократия сможет обеспечить систему государственного управления компетентными и оперативными обратными связями от объектов к субъектам управления и тем самым реализовать подлинно народное самоуправление на всех уровнях организации государства. Переход к самоуправлению обеспечит динамизм демократической составляющей государственной власти, придаст ускорение развитию общества, повысит (за счет демократизации основополагающих видов государственной власти) гарантии принятия разумных решений.

Однако для того, чтобы такую модель демократии научно обосновать и успешно реализовать, современной науке о демократии, по нашему убеждению, требуется понятие полной демократии, а вместе с ним и ряд других понятий и представлений, необходимых для осмысления и развития этого важного и, как нам кажется, незаменимого понятия.

Понятие полной демократии имеет право на существование не только потому, что общество нуждается в термине, отражающем результат демократизации обеих сфер жизни общества, то есть сферы частных и сферы общих интересов. Еще в большей мере оно необходимо для того, чтобы обозначить то явление, которое сложится в результате демократизации всех видов основополагающей власти, то есть тех видов власти, которые, будучи сосредоточены в руках отдельных лиц, превращают их в господ, а классы таких господ – в господствующие в обществе классы.

Однако сегодня введение понятия полной демократии необходимо науке об обществе не для того, чтобы ставить проблему демократизации обеих сфер жизни общества, и не для того, чтобы добиваться демократизации всех существующих в современном обществе видов основополагающей власти, а для того, чтобы поставить, наконец, и решить давно назревшую задачу – задачу демократизации всех видов основополагающей государственной власти, которые уже в силу того, что государство представляет собой сферу общих интересов, непременно должны быть демократизированы, если общество действительно желает консолидации на основе социальной справедливости, идея которой может исходить от кого угодно, но должна исходить, прежде всего, от государства как важнейшего института сферы общих интересов, сознательно созданного самими разными народами для реализации этой идеи, но не способного даже приступить к ней, пока не демократизированы все виды основополагающей государственной власти.

Кстати, наш вывод о столь огромном значении для развития современного общества демократизации основополагающих видов государственной

власти является лишь еще одним подтверждением вывода известного классика, поддержанного большинством современных ученых о том, что главное в политике – устройство государственной власти, что, в свою очередь, является подтверждением того, что с тех пор как существует государство, оно играет ведущую роль в развитии общества (прежде всего потому, что обладает основополагающей властью над людьми, которую как раз и надо демократизировать для того, чтобы государство стало более разумным, более гуманным и более справедливым, то есть служило не себе и не классам, а каждому отдельному гражданину и обществу в целом). В связи с этим нельзя не отметить и тот факт, что уровень свободы и комфортности (для каждого гражданина) сферы частных интересов напрямую зависит от уровня гуманности и справедливости носителей государственной власти, ибо общество, включая две сферы жизни граждан, каждая из которых направлена на реализацию соответствующих специфических интересов, едино, а эти разные интересы объективно являются двумя сторонами единого интереса одних и тех же граждан. Поэтому для полноценной реализации частных интересов граждан необходимо, прежде всего, реализовать их общие интересы, которые объективно представляют собой обобщенные в масштабе всего общества их частные интересы.

Итак, сегодня нам необходимо не столько понятие полной демократии вообще, сколько понятие полной государственной демократии, предполагающей демократизацию всех видов основополагающей государственной власти, которые, будучи сосредоточены в руках отдельных должностных лиц государства, превращают их в господ, а классы таких господ – в господствующие в государстве и обществе классы, что для государства как сферы общих интересов недопустимо в принципе, но с чем людям, в силу непонимания ими сути народного самоуправления, приходилось мириться с давних и приходится мириться до сих пор.

Могут спросить: «При чем здесь народное самоуправление? Ведь речь идет о демократии». Дело, однако, в том, что общество как государственно-политическая общность, как чрезвычайно сложный объект и одновременно субъект государственной власти объективно нуждается не в простой демократии, понимаемой, прежде всего, как тривиальное право народа избирать себе прямым голосованием крупных и мелких господ, именуемых должностными лицами государства (простота в данном случае хуже воровства), и не в простом (авторитарном, государственно-бюрократическом) управлении, а в сложной разновидности его – самоуправлении, которое, как свидетельствует фундаментальная наука, является оптимальной моделью управления сложными системами, сочетает (применительно к обществу) демократию и единоначалие и, как следствие этого, предопределяет ту модель демо-

кратии, которая необходима обществу для обеспечения глобального (в том числе государственного) народного самоуправления. Короче говоря, демократия вовсе не сводится к праву народов избирать себе диктаторов, а народное самоуправление – к их самоуправству.

Самоуправление – атрибут жизнеспособных сложных систем. Без самоуправления на всех уровнях их организации, включая центральный, сложные системы обречены на гибель. Эта научная истина тем более справедлива для человеческого общества, которое представляет собой чрезвычайно сложную систему и, к тому же, состоит из самоуправляемых индивидов, которым не присуще быть марионетками в чьих бы то ни было руках, даже в руках народа, что предполагает необходимость в обществе не просто демократии, а демократического самоуправления, предполагающего не только право и возможность демократических субъектов и органов принимать властные решения основополагающего характера, но и в любой момент их корректировать.

Особенность самоуправления как особой разновидности управления состоит в наличии обязательных и действенных обратных связей от объекта к субъекту управления, а особенность подлинного социального самоуправления состоит в демократическом характере носителей этих связей, в связи с чем эта разновидность самоуправления правомерно, как нам представляется, должна именоваться демократическим самоуправлением.

Демократическое самоуправление в любом современном цивилизованном обществе осуществляется, если оно вообще в нем имеет место, прежде всего, через избранных демократическими коллегами руководящих должностных лиц (в связи с тем, что самоуправление является разновидностью управления, невозможного без единоначалия) и через государственные демократические институты (избирательные округа, участки, представительные органы и избранные ими демократические коллегии), играющие в социальной самоуправляемой системе роль звеньев обратной связи. Таким образом, демократическое самоуправление включает персональную, коллегиальную и коллективную ответственность. И все эти виды ответственности носят реальный характер, поскольку руководитель несет реальную ответственность перед избравшей его демократической коллегией, коллегия – перед избравшим ее представительным органом, представительный орган – перед электоратом избирательных округов. Ответственность эта носит, как видим, не только компетентный и неотвратимый, но также оперативный и демократический характер, без чего социальное самоуправление в принципе невозможно.

Что же касается ныне существующих носителей государственной власти, то их безответственность практически в каждой стране, как

известно, ужасающе. Если демократическое большинство представительных органов еще несет какую-то ответственность за принимаемые им решения хотя бы перед противостоящим ему меньшинством в форме более или менее гласной, хотя и мало к чему обязывающей критики этих решений, то народом избранные должностные лица, сосредотачивающие в своих руках основополагающую власть над подчиненными им гражданами, круг которых чрезвычайно широк, безответственны практически полностью. Что бы ни утверждали по поводу своей ответственности перед народом Украины, например, президенты и мэры, их ответственность перед избирателями приравнивается к нулю, а потому через них реализуется самое отъявленное самоуправство, от которого очередные выборы не страхуют в принципе. Однако они создают видимость ответственности, которая делает свое дело: ею успешно прикрываются от надоедливых критиков авторитаризма. Возникают два разных, но одинаково важных вопроса: во-первых, не слишком ли опасно для общества вручать основополагающую власть над людьми отдельному, пусть даже всенародно избранному человеку; во-вторых, не слишком ли рискованно доверять оперативное управление обществом должностному лицу, не имеющему над собой оперативного, компетентного и беспристрастного контроля? Ведь никто не знает, чем руководствуются народом избранные должностные лица, принимая единолично и (часто) в спешке свои решения государственной важности.

Содержанием обратных связей в социальной самоуправляемой системе может и должно быть реальное, обеспеченное действенными механизмами право соответствующего звена обратной связи в любой момент приостановить властную деятельность избранного им органа или должностного лица, а также в случае необходимости обновить соответствующий орган власти или заменить соответствующее должностное лицо. Без такого права не может быть ни демократического самоуправления, ни подлинной демократии, ибо подлинная демократия предполагает право и реальную возможность не только избирать, но и в любой момент переизбирать органы власти и должностных лиц. Иначе демократия не будет влиять на управление, то есть не будет рождать демократическое самоуправление. Власть, не способная корректировать управление, - не власть. А демократия, не способная корректировать управление обществом, - не демократия. Более того: право граждан избирать органы власти и должностных лиц без права в любой момент их переизбрать обрекает избирателей на порабощение их собственными избранниками. Нынешняя модель демократии права адекватно реагировать на деятельность своих избранников, их ошибки и злоупотребления, то есть права на действенную обратную связь, превращающую простое соци-

альное управление в демократическое самоуправление, избирателям Украины не предоставляет.

Понятие полной государственной демократии не является синонимом разумной или, тем более, идеальной демократии. Оно означает лишь то, что государственная демократия как особая система организации основополагающей государственной власти состоялась структурно, приобрела структурную полноту, то есть обогатилась всеми тремя возможными видами демократии, охватывает все виды основополагающей государственной власти и готова уже к эволюционному развитию и наработке политической культуры граждан в этих новых условиях - условиях действенной государственной демократии, радикально отличающихся от условий государственного авторитаризма и различных его модификаций, включая тоталитаризм.

Будучи реализованным, понятие полной государственной демократии будет означать также тот факт, что в обществе обеспечено, наконец, равенство рядовых и руководящих граждан перед основополагающими видами государственной власти: ведь теперь все эти виды власти изъяты из рук каких бы то ни было должностных лиц и сосредоточены в руках демократических органов. Достигается это равенство, прежде всего, посредством избрания граждан и на руководящие, и на рядовые государственные должности одними и теми же коллегиальными демократическими органами, имеющими право в любой момент их переизбрать. Между собой по должности граждане остаются не равными, но в отношении кадровой, экономической и судебной государственной власти они становятся равными. А это означает, что они становятся равными, прежде всего, политически, как граждане единого государства. Большее равенства в обществе обеспечить посредством государственных мер и законов, пожалуй, невозможно. Дальнейшее социальное выравнивание граждан достигается уже выравниванием уровней культуры, активности, авторитетности и т. д. и зависит не от уровня развития государственной демократии, а от уровня развития всего общества, всех составляющих его культуры.

Как на практике осуществить в Украине переход к полной государственной демократии? Для этого надо, прежде всего, избрать на всех уровнях организации государственной власти коллегиальные демократические Советы и Суды, предварительно переименовав все представительные органы, в том числе парламент страны, в Собрания народных представителей, каковыми они по существу и являются. Избирать коллегиальные Советы и Суды должны, естественно, соответствующие Собрания народных представителей. Это означает, что Собрание народных представителей страны (то есть парламент) должно избирать Верховный Совет и Верховный Суд; областные Собрания народных представителей (нынешние областные Советы) должны избирать областные

Советы и Суды; городские Собрания народных представителей должны избирать городские Советы и Суды и т.д.

Что означает для общества достижение такого политического равенства граждан?

Во-первых, оно означает, что в сфере общих интересов такого общества больше не существует господ, то есть таких государственных должностных лиц, которые обладают правом единолично определять государственные статусы и роли других граждан. В таком обществе в силу того, что государственные должностные лица лишены основополагающей государственной власти, сговор между государственными должностными лицами и капиталистами становится маловероятным. Следовательно, становится маловероятной и коррупция, поскольку демократические (представительные и коллегиальные) органы, взявшие на себя всю основополагающую государственную власть, коррупции не подвержены в принципе. В результате мы получим здоровое общество, в котором различные проблемы, решаемые государством, будут решаться справедливо в силу подлинно демократического характера их решения. Должностные лица в таком обществе будут лишь управлять, то есть регулировать совместную деятельность подчиненных им граждан, а не регулировать их социальные отношения, статусы и роли, то есть господствовать.

Во-вторых, это означает, что больше никогда ни народ непосредственно, ни его представительные органы не будут избирать должностных лиц, то есть административных работников какого бы то ни было государственного ранга: ни президентов, ни губернаторов, ни мэров, ни каких бы то ни было иных административных работников, поскольку ни народ непосредственно, ни его представительные органы неспособны их эффективно контролировать и оперативно переизбирать. Их будут избирать только коллегиальные демократические Советы, избираемые и обновляемые соответствующими Собраниями народных представителей. А это означает, что уже никогда общество и та или иная конкретная его общность не будут объединяться вокруг того или иного претендента на ту или иную руководящую административную должность в государстве, и, соответственно, невозможна будет политическая поляризация общества из-за приверженности разных граждан страны к разным претендентам на такого рода должности. Естественно, что с ликвидацией прямых выборов президентов, губернаторов, мэров уйдут и те астрономические убытки, которые наносятся государственной казне и капиталистам во время выборов и которые затем неизбежно перекладываются на трудящихся.

В-третьих, это будет означать также то, что судить граждан будут не отдельные назначаемые и практически никому не подконтрольные судьи, а судебные демократические коллегии, избираемые и обновляемые представительными демокра-

тическими органами и, соответственно, несущие перед ними ответственность, что, в свою очередь, означает, что коррупция в судебной вертикали государственной власти будет в значительной мере затруднена, а, может быть, и вовсе ликвидирована.

Всякая система власти неэффективна, если она не предполагает подчинения нижестоящих органов власти вышестоящим. Демократия, будучи системой организации основополагающей власти, не является исключением из этого правила. Поэтому, кроме принципа подчинения меньшинства большинству, необходимого для реализации воли народа и его отдельных социальных общностей при принятии решений отдельными демократическими субъектами и органами, в системе демократии должен действовать также принцип подчинения нижестоящих государственных демократических органов власти однородным вышестоящим, призванный обеспечить централизм в управлении всеми демократическими субъектами и органами и, следовательно, обеспечить новый - демократический - порядок в обществе. Подчинение в системе государственной демократии нижестоящих органов вышестоящим по линии однородных демократических органов обусловлено объективной необходимостью реализации в системе демократического самоуправления принципов компетентности и эффективности. Именно с этой целью в демократическом обществе осуществляется разделение основополагающих видов власти между соответствующими демократическими субъектами и органами в полном соответствии с присущими им (по самой их природе) способностями и качествами, в результате чего в системе демократии появляются присущие обществу три вида (и три вертикали) демократии: прямая, представительная, коллегиальная. Разумно сочетаемые, они обеспечивают ответственность избранных перед избирателями и нижестоящих демократических органов - перед вышестоящими демократическими органами, что является необходимым условием реализации принципа демократического централизма, без чего в принципе невозможно эффективное функционирование какой бы то ни было системы демократии.

Понятие полной государственной демократии может показаться не полным, если не дать четкого ее определения. Нам кажется приемлемым следующее ее определение: «Полная государственная демократия – такая модель государственной демократии, которая включает все три вида государственной демократии: прямую, представительную и коллегиальную и, следовательно, предполагает демократизацию всех видов основополагающей государственной власти, которые, будучи сосредоточены в руках отдельных лиц, превращают их в господ, а классы таких господ – в господствующие в обществе классы».

І.А. ГОРОХОВСЬКИЙ

ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА АНТИГРОМАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гороховський Ілля Леонідович - здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Громадянське суспільство, в вузькому чи широкому його розуміннях, тобто в розумінні мережі медіаторних, посередницьких організацій чи особливого типу організації суспільного життя, все одно має певні характерні для нього прояви, за якими ми можемо ідентифікувати його наявність чи відсутність, високу чи низьку розвиненість. Такими показниками є організаційні структури, які ми можемо віднести до належних громадянському суспільству. До їх числа відносяться неурядові організації, різноманітні гуртки за інтересами, громади та земляцтва, професійні спілки. Дехто до його складових відносить також політичні партії, що є доволі спірним. Дослідження громадянського суспільства займають істотне місце в українській політичній науці. Цій темі присвячено як теоретичні [2, 3, 7, 8, 9], так і практичні праці [5]. Проте яким чином ми можемо визначити належність організації до громадянського суспільства чи її відстороненість від нього, що дозволяє говорити про неї як про частину громадянського суспільства чи заперечувати це твердження, на ці питання вітчизняна політична наука належної відповіді поки що не дала.

Тому метою даної статті є визначення якісних характеристик організаційних структур громадянського суспільства. Ми маємо відповіді на питання – яким чином ми можемо відділяти структури, що належать до громадянського суспільства, від таких, що не належать. В деяких випадках до громадянського суспільства відносять такі явища, як вільні ЗМІ і т.д., на тій простій підставі, що вони не належать до держави, відтак автоматично переходять сферу громадянського суспільства. Проте це занадто широке трактування цього явища. Якщо визначати простір громадянського суспільства як простір недержавного, то тоді доведеться визнати існування громадянського суспільства фактично будь-де, де людське суспільство існує взагалі. Адже жодна з держав, що існували, навіть найбільш тоталітарних, не охоплювали повністю весь простір соціального, щось завжди залишалося недержавним. Врешті-решт може скластись ситуація коли громадянське суспільство буде просто ототожнюватися з демократичним політичним режимом. Можна

навести різноманітні приклади визначень громадянського суспільства як широких, так і вузьких, проте зрозуміло, що його визначення та розуміння повинно опиратися на певний базис, який би дозволяв чітко виділяти його рамки чи межі, дозволяв виділити його з-поміж множини інших феноменів. До визначення меж громадянського суспільства можна підходити формально. Наприклад, можна вважати усі неурядові організації належними до сфери громадянського суспільства. Проте в Радянському Союзі неурядові організації хоча й існували але не мали до громадянського суспільства, жодного відношення, оскільки створювалися за ініціативи і під контролем державних органів. Сьогодні також ми можемо зустріти значну кількість неурядових організацій, які ми не можемо віднести до громадянського суспільства. Наприклад, вони є створеними зусиллями однієї людини, слугують задоволенню її індивідуальних претензій чи примх, створені нею з меркантильних міркувань чи з питань престижу. Чи можна говорити про наявність в країні громадянського суспільства якщо всі з числа організацій створені і функціонують саме подібним чином? Певно що ні. Якщо сповідувати функціональний підхід у дослідженнях громадянського суспільства, то ми маємо відповіді так. Адже все одно всі ці організації будуть недержавними, більше того, вони цілком можуть займатися контролем держави. Проте подібні визначення є дуже розмитими і хиткими, адже ми будемо ризикувати віднести до сфери громадянського суспільства щось цілком протилежне його принципам.

Все що говорить про неурядові організації, говорить так, немовби вони апріорі створені для добродійної діяльності, але треба нагадати, що неурядові організації це інструменти, і те як їх вживають, залежить від того, в чіях вони руках.

Наприклад, деякі з етнічних чи релігійних організацій, проповідують довіру, солідарність та практику кооперації, але лише до членів своєї організації, своєї групи. Це один з прикладів того, що С. Чамберс та Д. Коппштейн назвали - «погане громадянське суспільство» [10, 840]. Якщо Р. Патнема в його праці «Bowling Alone:

America's Declining Social Capital» турбувало те, що все менше ставало ліг боулінгу, все менше практика добровільної спонтанної кооперації, то С. Чамберс та Д. Копштейна турбує питання - хто створює ці ліги, кооперація з ким і для чого відбувається, і які цінності сповідуються при цьому. Існує немало організацій, які навіть сповідують участь, кооперацію та солідарність і є частиною громадянського суспільства, відповідно до цих критеріїв, але це партикулярна участь, партикулярна кооперація та солідарність. Це лише часткова солідарність та взаємність, лише до членів своєї організації, до людей своєї національності, віри чи місця проживання. Такий партикуляризм шкідливий для суспільства, веде до наростання поляризації і нетерпимості, перешкоджає становленню єдиної нації. Крайній випадок цього, який проявився в практиці неурядових організацій США - Ку-Клукс-Клан, який взагалі-то сповідує довіру, солідарність та терпимість, але лише стосовно членів своєї групи, такі організації хоча й виконують функції, за які цінують неурядові організації, і за які їх відносять до громадянського суспільства, але неприпустимими є принципи діяльності цих організацій та цінності, які вони пропагують.

Таких крайніх варіантів, організацій, що пропагують ксенофобію, ненависть, антисемітизм, расизм, сексизм, в Україні поки що не спостерігається, принаймні не варто говорити про їх масове поширення і масовий вплив.

Подібні, «приписні» організації об'єднують людей у межах певної існуючої ідентичності. Відтак до них хтось може вступити чи скористатися їх послугами, лише якщо цей хтось відповідає певним вимогам, хто вже приписаний до певної групи. Серед інших це і, наприклад, жіночі організації, організації студентів якогось фаху чи організації, що об'єднують людей певного віку, і партикуляризм не є обов'язковим супутником їх діяльності. Наявність ідентифікуючої ознаки слугує лише додатковим стимулом для об'єднання й участі, для визнання організації як «нашої», а відтак і «своєї». А партикулярність, як наслідок їх діяльності, виникає лише за певних умов, коли, наприклад, серед членів організації пропагується особливе відношення до «інших», до тих, хто не входить до організації чи групи, яку вона представляє.

С. Чамберс та Д. Копштейна хвилює діяльність організацій, які діють у межах тільки певних ідентичностей і гомогенних груп і які пов'язують громадянина, замикаючи його в цих межах, і організації, які діють, налагоджуючи зв'язки через соціальні, етнічні та політичні бар'єри. Звісно без даного типу організацій не обійтися, вони потрібні, але потрібен контроль за ними, і потрібна підтримка інших, які виконують важливі функції консолідації суспільства, поширення терпимості, визнання інших людей та

кооперації в межах усього суспільства задля поширення цінностей громадянства.

Саме існування «поганих» чи правильніше «обмежуючих» НУО не повинно нас занадто турбувати, оскільки вони є неодмінним атрибутом суспільного життя, здається, у будь-яких країнах. Крім того, оскільки завжди знайдеться певна кількість незадоволених своїм життям людей, яким «ясно» хто в цьому винен, повинно турбувати нас інше – існування підстав для людей приєднуватися до «поганих» НУО та шляхи контролю останніх.

НУО постійно перебувають у конкурентних відносинах, оскільки змагаються за увагу та ресурси суспільства і це приводить до ще однієї проблеми неурядових організацій. Проблеми які притаманні більшості організацій, за винятком організацій взаємної вигоди, наприклад, споживчих кооперативів чи асоціацій співвласників багатоквартирних будинків. Неурядова організація, взагалі-то, є «знаряддям у руках суспільства», вона працює саме для суспільства і на суспільство. Але часто організація про це забуває. Чому так відбувається?

Суспільство є конституюючою стороною неурядової організації, воно надає їй сенс, воно надає їй кошти, тим чи іншим шляхом (пожертви, внески та ін.) та ресурси робочої сили у вигляді праці волонтерів, і воно ж оцінює її діяльність. Коли це дійсно відбувається так, а так і повинно бути, то загрози забути - заради кого ведеться діяльність, для організації немає. Але все частіше з'являються посередники між суспільством і неурядовими організаціями. І такими посередниками між суспільством та неурядовими організаціями виступають зазвичай фонди та державні органи, які виступають фінансовими донорами для НУО і відбирають серед них тих, хто є, на їхню думку, гідними фінансування.

Відбір якогось числа організацій, які гідні отримувати субсидію, відбір проектів, які заслуговують забезпечення грантами, – прямі ознаки конкуренції між НУО. Дійсно, конкуренція, певний елемент ринку, в середовищі НУО є неодмінною складовою, адже вона необхідна для забезпечення їх ефективності, для «гарантування...організаціям умов нормального розвитку. Конкуренція змушує до організаційних змін, пристосування до умов, які є динамічними та змінними. Конкуренція на рівні третього сектора - це, в тому числі, і значно більша палітра послуг для їх отримувачів (адже більшість НДО постає для того, щоб надавати певні послуги окремій групі людей)» [4, 7]. Дуже важливим є питання заради чого, а відтак і заради кого точиться ця конкуренція.

Кожна НУО в своїй статутній діяльності, хай це буде боротьба за права жінок, турбота про найменш захищені верстви чи поширення якогось вчення, переслідує і певний конкурентний момент. Адвокатські НУО змагаються за залучення волонтерів та увагу суспільства, яка

веде до збільшення пожертв з боку приватних доброчинців, та збільшення фінансування з боку донорських агенцій, об'єднання за права жінок змагаються за залучення нових членів до своїх рядів, яке веде до збільшення авторитету організації, та збільшення коштів, які отримує організація з членських внесків і так далі. Але тут й присутній її певний небезпечний момент.

Поява проміжної ланки між суспільством та неурядовими організаціями є загалом явищем позитивним і веде до підвищення ефективності їх діяльності і до оптимізації їх фінансування. Але має це і негативний аспект, який донори неурядових організацій та інфраструктурні НУО мають враховувати. Це веде до втрати організаціями зв'язку зі своїм середовищем, з тими, хто користується їх послугами, з суспільством. Оскільки фонди та державні установи і органи фінансують неурядові організації, то вони виявляються їх замовниками і оцінювачами їх діяльності, їх конститууючою стороною, а неурядові організації перетворюються на їх клієнтуру і ведуть конкурентну боротьбу вже за увагу та підтримку не зі сторони суспільства, а зі сторони фондів та державних установ і органів. Відтак втрачається незалежність НУО, яку давала їм підтримка з боку суспільства, і втрачається зв'язок НУО зі своїм середовищем. Організація замикає увагу саме на своїх донорах. І тоді, як уже зверталась увага на початку розділу, ця організація втрачає свій статус організації громадянського суспільства. Враховуючи цю небезпеку, організація повинна і сама контролювати себе, дотримуючись певних принципів. Природа ресурсів неурядової організації як грантів, так і пожертвувань чи праці волонтерів часто є такою, що орієнтує її на надання певних послуг, що може відволікати організацію від тих цілей, задля досягнення яких вона створювалася. Тому слід спочатку розробляти програми, які відповідають проголошеним організацією цілям, а вже потім шукати засоби для їх досягнення, а не навпаки. Цим буде зменшено небезпеку залежності від донорів та ресурсів, які вони надають, якої б природи вони не були, яка виникає, коли ведеться робота «під виділені гроші». І в подальшому організація повинна намагатися не прив'язуватись до виконання однієї програми і намагатися мати не лише одне джерело фінансування.

Ще одна загроза неурядовим організаціям полягає в тому, які способи вони обирають для залучення до своїх лав нових членів та утримання тих, хто вже до них входить. Громадяни мають усі підстави вступати та підтримувати організації які переслідують селективне благо, але цими організаціями вся множина неурядових організацій не вичерпується, існує багато організацій які намагаються досягти колективного блага, до них відносяться, наприклад, організації адвокатського типу чи профспілки.

Колективне благо, як уже вище сказано, доступне всім членам групи, а не тільки тим, хто співпрацював заради отримання цього блага, створивши організацію, і це робить членів групи незацікавленими в співпраці, оскільки вони сподіваються на інших. В дилемі громадських земель, яку ми розглядали, всі жителі мають право випасати свою худобу на громадському вигоні, тому один з пастухів може порушити угоду і пасти свою худобу на громадському вигоні не нормуючи свій час, і якщо інші пастухи дотримуються угоди, обмежуючи випасання своєї худоби і оберігаючи вигін, то поодиноке порушення не матиме фатальних наслідків для трави, вона не буде пересихати, і пастух-порушник також буде користуватися колективним благом, у вигляді можливості для випасу худоби протягом усього літа. Таким чином він буде отримувати вигоди без затрат.

Те ж можна показати на найбільш сильному прикладі, на прикладі держави – «основні послуги, які надає держава..., повинні бути доступними усім, якщо вони доступні хоча б комусь. Основні й найбільш елементарні види послуг, які надає держава, такі як оборона, система закону та порядку, стосуються всіх, або практично всіх громадян» [6, 12]. Відтак, незважаючи на беззаперечну користь людині від держави, вона відчуває спокусу, отримуючи вигоди від її діяльності, обійтися без затрат, оскільки розуміє, що в цьому випадку відсутність її затрат державних фінансів не викликає, і навіть її поганій приклад не справить надто великого впливу на справи всього суспільства. Що тоді може примусити її до затрат, якщо благо - колективне? Стосовно держави, то це міг би бути «емоційний елемент» як називав це критично налаштований М. Олсон, або, наприклад, патріотизм - як це назвали А. Макінтайр, Ч. Тейлор та інші, але наскільки він є впливовим? Держава, найважливіший тип організації, яка засновується на таких сильних джерелах, як патріотизм, спільна історія, спільна мова та культурний нащадок, крім того, вона, як вже сказано, є вигідною громадянам, і все ж, незважаючи на все це в справі свого фінансування – «жодна велика держава в сучасній історії не була здатна підтримувати себе тільки за рахунок добровільних внесків або пожертвувань. Філантропічні вклади не є навіть скільки-небудь важливою частиною в прибутках більшості країн, а от податки, примусові сплати - є» [6, 11], держава змушена опиратися на оподаткування, оскільки послуги, які вона надає, є колективним благом, яке не можна ізолювати від тих, хто його не заслугує. Ця проблема постає і перед організаціями, які надають колективні блага. Колективне благо не завжди помітне, не завжди зобов'язує до вдячності, часто важко доступніше для організації, ніж селективне, мало приваблює людей. Тому часто в пошуках виходу з цієї ситуації організації переходять

спочатку до додаткового надання селективних благ. Головним організаційним продуктом заради якого організації і створювалися є колективні блага, але з метою залучення індивідів до своїх лав, організації також пропонують і селективні блага. Профспілки пропонують путівки до санаторіїв, подарунки на Новий рік для сімейних членів профспілки, але це й несе в собі небезпеку для організації, оскільки виникає споживацьке відношення до неї, як до органу перерозподілу матеріальних благ і пільг. Організації згодом фактично перестають виконувати свою головну роль, оскільки забезпечують свою підтримку іншим шляхом, переходять на здобування селективних благ, відповідно і члени організації оцінюють її саме з цього боку, вимагаючи від неї саме таких дій.

На іншу проблему, пов'язану з діяльністю неурядових організацій, звернула увагу Н. Розенблюм, поставивши питання про конгруентність (congruence) НУО [11, 539]. На її думку важливим є те, як співвідносяться внутрішні та зовнішні цінності в організації, цінності, згідно з якими будуються робота та відносини в організації, та цінності, які організація визнає, пропагує чи відстоює, коли це стосується зовнішніх справ. Чи всі організації дотримуються принципів демократії, відкритості, рівності прав у своїй внутрішній діяльності, чи не стає цьому на заваді авторитаризм керівників, расизм та сексизм.

Зокрема в Україні дуже рідко змінюється керівний склад НУО, і рядові члени організацій мають дуже мало шансів контролювати своє керівництво, чи впливати на загальну політику організації, така практика відсутня. І не передбачено практично ніяких дійових процедур, якими б могли скористатися низові робітники, щоб проконтролювати своє керівництво, і це аж ніяк не свідчить про високий рівень демократичності українських НУО і шкодить їх ефективності. Результати дослідження, проведеного в рамках проекту BoardSource (Вашингтон) і Міжнародного центру перспективних досліджень, свідчать про незадовільне керівництво українськими НУО, як одне з свідчень недостатнього рівня їх «конгруентності» [1].

«В українських НУО функція стратегічного управління недостатньо визначена і розмита, частково через нечіткість правової бази, частково – через звичку ставитися до вищих керівних органів як до таких, що тільки формально ухвалюють рішення, замість того, щоб виробляти рекомендації, бути відповідальними та підзвітними організаціям. Ці висновки базуються на анкеті, яку в лютому й березні 2003 року було надіслано поштою 1875 організаціям. На запитання анкети відповіді 468 організацій (25%). Серед респондентів 77%

– громадські, 15% – благодійні, 6% – молодіжні організації, 2% – творчі спілки. Більш як чверть респондентів не назвали свого найвищого керівного органу і майже одна п'ята тих, хто назвав більше одного керівного органу, не могли сказати, який з них має основне повноваження ухвалювати рішення. Згідно з результатами дослідження, більш як 70% організацій не мають обмежень щодо кількості термінів, на які може бути обраний той чи інший член керівного органу.

Менш як 40% респондентів назвали моніторинг фінансової діяльності організації, забезпечення її відповідальності та підзвітності як важливе повноваження керівного органу. Фінансовий аудит не проводить майже третина організацій. З-поміж усіх видів неурядових організацій найчастіше збираються керівні органи громадських організацій – раз на місяць, найрідше – керівні органи благодійних організацій – раз на рік» [1]. З усього цього випливає вельми непривабливий образ неурядових організацій, які в такому стані навряд чи можуть ті функції, про які йшлося вище, і навряд чи можуть вважатися елементом громадянського суспільства.

Звідси НУО, які претендують на те, що вони є частиною громадянського суспільства, повинні відповідати як мінімум певним критеріям, якщо вони мають задовільний рівень «конгруентності»:

1) Звісно, автономність. Незалежність у прийнятті рішень, рекрутуванні лідерів, контролі важливих економічних та управлінських ресурсів.

2) Демократичність внутрішньої структури. Організація сама повинна бути мікрокосмом громадянського суспільства, так щоб її члени в процесі соціалізації отримували відповідні норми. В організації повинні бути поширені горизонтальні структури прийняття рішень, а не вертикальні типу патрон-клієнт.

3) Підзвітність. Процедурний механізм для членів НУО, щоб вони могли контролювати своїх лідерів в їх рішеннях та діях. Щоправда, одних процедур недостатньо. Лідер повинен добровільно визнавати й шанувати принцип відповідальності, інакше він не заслуговує бути членом НУО, незважаючи навіть на високі професійні якості.

4) Відкритий набір. Дуже важливим для соціальної і національної інтеграції, поширення толерантності в суспільстві, для успішного виконання функції соціалізації, є максимально відкритий набір у всіх організаціях, де це можливо [12, 14].

5) Організація в своїй діяльності має дотримуватися принципів відкритості та прозорості і здійснювати постійний моніторинг використання коштів та матеріальних засобів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні офіційно зареєстровано понад 30 500 неурядових організацій, і одним з найнезрозуміліших аспектів їхньої діяльності є функціонування їхніх керівних органів. Про це свідчать результати дослідження проведеного в рамках проекту BoardSource (Вашингтон) і Міжнародного центру перспективних досліджень/
www.civicua.org.news/view.html
2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
3. Колодій А.Ф. на шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – 276 с.
4. Конечни О. Міт неринковості третього сектора//Громадські ініціативи. - 2001. - № 3. - с.7-8.
5. Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003. – 288 с.
6. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. – М.: ФЭИ, 1995. – 174 с.
7. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. - 184 с.
8. Пащенко В. Поняття «громадянськості» і теорія громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2005. - № 2. – С.118-126.
9. Пащенко В. І. Тенденції розвитку теорії громадянського суспільства: кумулятивність та зменшення компетентності // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2006. - Випуск 13.- С. 250 – 256.
10. Chambers S., Kopstein J. Bad civil society // Political Theory; Thousand Oaks; Dec 2001. - Volume 29. - Issue 6. - p. 837-865.
11. Rosenblum N. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism // Social research. - Volume 61. - No.3. - p. 539-562.
12. Hyden G. Civil society, social capital, and development: Dissection of a complex discourse // Studies in Comparative International Development. Spring 1997. – vol.32, iss. 1, p. 3-30.

М.О. ЛЕНДЬЄЛ, Н.В. ПЕТРУШКА

ВИБІР ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Лендьєл Мирослава Олександрівна - докторант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», доцент, кандидат історичних наук

Петрушка Наталія Василівна - аспірантка кафедри політології Ужгородського національного університету

Процес трансформації соціально-економічної та політичної систем в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), що розпочався на зламі 1980-1990-х років, не має аналогів у світовій практиці. У результаті переходу від командної до ринкової економіки, від тоталітаризму до демократії, а подекуди – створення національної державності – країни вирішували консенсусну для їх громадян мету – повернення до європейської цивілізації.

«Взірцевою» – щодо змістовного спрямування та практики реалізації реформ – у середовищі більшості транзитологів прийнято вважати Чеську Республіку (ЧР), хоч на початку 2000-х років виокремилась значна група скептиків, які засумнівалися у вірогідності так званого

«чеського чуда» [20, 24]. Більшість російських та чеських дослідників, серед яких варто виокремити Е. Задорожнюк [3], Ю. Щербакову [14], М. Штрмішку [24], П. Фіалу, М. Мареша [16, 17], П. Шимоніка [25], зараховують Чехію до незначної кількості держав постсоціалістичного простору, яким вдалося досягти основної мети політичної трансформації – консолідувати демократію як політичний режим. Навіть вже згадані критики погоджуються, що, наприклад, на відміну від Словаччини, в Чеській Республіці випадки використання влади правлячими коаліціями для політичної вигоди є рідкісною практикою, а проблеми політичного процесу не можна вважати такими, що загрожують фундаментальним засадам демократії [20, 24]. Як відомо з теорії

транзитології, консолідація – це остання стадія переходу від авторитарного режиму до демократії, упродовж якого стабілізується функціонування демократичних інститутів, зростає їх підтримка політичними елітами та громадянами, зникають загрози антидемократичної поведінки політичних акторів, стан, коли демократи врешті «можуть розслабитись» [12, 687-688].

На висновок про консолідованість чеської демократії наводять факти про те, що упродовж останнього десятиліття XX сторіччя у республіці були проведені «без насилля згори чи низу» чотири виборчі кампанії Палати депутатів парламенту, конкуруючі політичні табори визнавали перехід влади один від одного, не було засвідчено ознак виборчих маіпуляцій під час національних кампаній, відсутні позасистемні «ворожі» впливові політичні партії. Чеський автор П. Фіала використовує методологію німецького політолога К. фон Бейме, який визначив чотири засадничі площини (сфери) консолідації демократії для постсоціалістичних країн ЦСЄ, які є, водночас, її етапами, а саме: 1) так звану конституційну консолідацію, тобто формування демократичного конституційного ладу; 2) репрезентативну консолідацію системи політичних партій та груп інтересу; 3) консолідацію «правил гри» у середовищі неформалізованих акторів політики (бізнес, армія, радикальні групи); 4) консолідацію громадянського суспільства. На його думку, на кінець 1990-х років в країні відбулися змістовні зміни в усіх зазначених площинах соціально-політичного життя, що дає підстави стверджувати, що повернення до авторитаризму для чеського суспільства вже не є альтернативою розвитку [12].

В Україні упродовж останніх двох десятиліть були оприлюднені результати досліджень практики трансформаційних перетворень у регіоні ЦСЄ, зокрема заслуговують на увагу праці В. Горбатенка [2], Г. Зеленько [4; 5], К. Меркотан [7], О. Романюка [9], Ф. Рудича [10]. Аналізу перехідних процесів у Чеській Республіці були присвячені праці І. Вовканича (етапи трансформації) [1], В. Лемака (проведення державно-правової реформи) [6], Ю. Юрійчука (роль національного чинника у проведенні реформ) [15].

Однак в українській політології ще бракує аналітичних досліджень, в яких би було запропоновано ретельний аналіз окремих чинників консолідації демократії в «класичному» постсоціалістичному суспільстві, яким є чеське, зокрема впливу інституційного дизайну на усталення демократичних практик.

Саме тому метою цієї статті є простежити вплив інституційного оформлення демократичного режиму на його зміцнення. Робочою гіпотезою нашого дослідження є припущення, що вибір ефективного інституційного дизайну ієрархії публічної влади – від національного рівня і аж до місцевого, – а також вчасність мо-

менту інституційного вибору суттєво впливають на успіх демократизації політичної системи і на темпи консолідації.

Як уже було нами проаналізовано раніше, сутність фази демократизації – як складового етапу політичного транзиту – можна звести до процесу так званої «інституалізації демократії». Він починається, здебільшого, ще тоді, коли існують залишки авторитарних владних інститутів, і триває до реінституалізації (нової структурної диференціації) демократії [8]. Зауважимо, що автори поділяють засадничу тезу «конституційної інженерії» Дж. Сарторі про те, що основні закони країн створюються за дизайном, який повинен забезпечити визначений результат [11]. Додамо від себе – у випадку переходу до демократії цим результатом, в ідеалі, є консолідація демократичних інститутів та процесу.

Розпочинаючи аналіз інституційних чинників усталення демократії в Чеській Республіці, зауважимо, що, відповідно до даних неурядової організації «Freedom House», країна чітко позиціонується як консолідована демократія. Цей «мозковий центр», аналізуючи процес демократизації у 29 державах Центральної та Східної Європи в рамках проекту «Нації під час переходу», з 2004 року використовує оцінку стану національного та місцевого рівнів «демократичного врядування» як базових критеріїв інтегральної оцінки стану демократії, а отже, враховує чинник інституційного дизайну на національному та місцевому рівнях управління.

Які передумови та обставини зумовили вибір чеською політичною елітою інститутів, які упродовж двох десятиліть, що минули з початку трансформаційних процесів, довели свою життєздатність та ефективність?

По-перше, цей успіх можна частково пояснити за допомогою теорії «залежності від попереднього розвитку» (англ. «path dependency»), адже Чехію вважають єдиною країною Центральної Європи, яка мала тривалий та успішний досвід демократичного розвитку як ядро Чехословацької республіки (1918-1938 роки), тому під час і після «оксамитової революції» для чехів демократія сприймалась як єдина альтернатива суспільного розвитку, а авторитарні тенденції в посткомуністичний період не мали суттєвого прояву [13]. На відміну від Словаччини, для суспільства якої притаманна відсутність усталених традицій державності та самоврядності, в Чехії, навпаки, існує значний досвід самостійного управління в муніципалітетах [21].

По-друге, після перемоги «оксамитової революції» і персонального оновлення вищих владних інституцій у Чехословаччині склалися сприятливі умови для початку широкомасштабних демократичних реформ. Заслугою чеських політичних еліт є якраз їх спроможність використати «медовий місяць» – після початку демократизації – для проведення найбільш

важливих реформ, зокрема прийняття базових законодавчих документів, які визначили інституційний дизайн держави і зробили цей вибір, на відміну від «невдах-реформаторів», описаних Дж. Сарторі, вдало.

Як відзначає В. Лемак, специфікою правового та інституційного забезпечення демократичних перетворень ще в єдиній Чехословаччині була кодифікація оновленого законодавства, зокрема така діяльність вже на початку 1991 року була здійснена щодо закріплення основних прав і свобод людини. Саме тоді Федеральні збори схвалили Хартію основних прав і свобод, які гарантували природні, соціальні та політичні права громадян [6, 59]. Згаданий вище документ був інкорпорований у конституційне законодавство незалежної Чеської Республіки як один із установчих законів, одночасно з прийняттям Конституції ЧР (16 грудня 1992 року) [27].

Слід зауважити, що вибір конституційних норм є критичним для держав, які здійснюють перехід до демократії, адже вони визначають змістовне наповнення основних політико-публічних інститутів суспільства.

Основний закон 1992 року та деякі інші нормативні акти сформували в Чеській Республіці форму правління, котра, з огляду на класичну доктрину, класифікується як парламентська республіка. Це було обумовлено, насамперед, історичними традиціями та політичною культурою суспільства. Нова політична еліта заpozичила ідею парламенту, заснованого на засадах чехословакізму Т.Г.Масарика, а структурна модель була перейнята від федерального парламенту Чехословаччини періоду 1968-1992 років.

По-третє, утвердженню інституту парламентаризму в Центральній Європі, в Чеській Республіці зокрема, сприяв також і лібералізм політичних еліт. В жодній з країн «класичної» Центральної Європи не був здійснений вибір на користь президентської республіки. Політична верхівка суспільства вважала, що сильний президент може ослабити розвиток демократичного процесу і спричинити відродження авторитарних тенденцій. Саме тому президент для чехів є, передусім, моральним лідером і виконує роль політичного арбітра та медіатора між органами влади у конфліктних ситуаціях.

Крім того, нова чеська політична еліта при виборі форми державного правління керувалась і логікою боротьби за владні ресурси держави. Як показала практика транзитивних суспільств ЦЄС, представники старих еліт обирали президентську модель, прагнучи контролювати процес управління країною і не створювати суттєві шанси для опозиції. Нові ж лідери, які піднялися на антикомуністичній хвилі, надавали перевагу парламентській системі, оскільки вона відкривала ширші можливості доступу до влади.

Правовий статус сучасного парламенту ЧР визначається, крім статей Конституції (Ст. 15-

53) [26], також Законом про порядок засідання Палати депутатів [31] та Законом про порядок засідання Сенату [32].

Статус Президента ЧР врегульований положеннями статей 54-66 Конституції [26], Законом про Канцелярію Президента республіки [30], рядом підзаконних нормативних актів. Слід зазначити, що в Чехії не схвалено окремого законодавчого акту, який би визначав статус глави держави. Водночас, роль Уряду ЧР окреслено в статтях 67-80 Конституції [26].

Варто відзначити, що в Конституції Чеської Республіки не сформульовано, що держава має форму парламентської республіки, однак цілий ряд її положень фіксують цей політико-правовий факт. По-перше, парламент визначається як основна ланка функціонування державної влади. Його легітимність не піддається сумніву, оскільки обидві палати обираються шляхом прямих виборів громадянами. Наслідуючи британські традиції, відповідно до якої пріоритетною за значенням гілкою влади є саме законодавча, парламент Чеської Республіки виступає носієм одночасно законодавчих і установчих повноважень. Парламент є двопалатним, причому Палата депутатів обирається посередництвом виборчої системи пропорційного представництва, а Сенат – за мажоритарною системою в одномандатних округах (Ст.18) [26].

По-друге, Президент ЧР не наділений безпосередньою легітимністю: він обирається на спільному засіданні обох палат легіслатури терміном на п'ять років. Глава держави володіє переважно представницькими повноваженнями, частина його правових актів для набуття чинності потребують контрасигнації з боку голови Уряду чи відповідного міністра. Крім того, Президент не є конституційно відповідальною посадовою особою, адже він не несе політичної відповідальності за результати своєї діяльності (Ст. 54) [26]. По-третє, хоча Прем'єр-міністр, його заступники й міністри призначаються главою держави, але Уряд може розпочати працювати тільки після отримання довіри з боку Палати депутатів, є відповідальним перед нею і підконтрольним їй. Варто також відзначити, що Президент не має права за власною ініціативою поставити питання про відставку Уряду (Ст. 68) [26]. По-четверте, у визначених Конституцією випадках Президент ЧР може розпустити нижню палату парламенту і призначити дострокові вибори з метою уникнення конституційної влади (Ст. 35) [26]. Однак Сенат, у жодному разі, не може бути розпущений.

Детальний аналіз Основного закону Чеської Республіки дає підстави стверджувати, що чеський варіант бікамералізму характеризується певною асиметричністю на користь Палати депутатів. Палати легіслатури не володіють рівним правовим статусом, оскільки їх компетенції різні. Сенат відіграє у законодавчо-

му процесі другорядну роль, незважаючи на те, що володіє правом законодавчої ініціативи, має право накладати вето на закони, прийняті нижньою палатою, та вносити до них поправки. Тому можна з впевненістю стверджувати, що основною функцією Сенату є саме представницька.

Натомість Палата депутатів володіє унікальною прерогативою – формує виконавчу владу в країні. Дана процедура відбувається наступним чином.

Новопризначений уряд має отримати вотум довіри нижньої палати протягом 30 днів із часу його призначення. Для висловлення такого вотуму потрібна більшість голосів членів палати, тобто щонайменше – 101. У випадку неотримання вотуму довіри, уряд зобов'язаний подати у відставку, а процедура призначення виконавчої влади розпочинається знову. Якщо ж нижня палата Парламенту двічі поспіль не надає вотум довіри урядам, запропонованих Президентом, то втретє глава держави призначає Прем'єр-міністра за поданням голови Палати депутатів. Президент має право розпустити нижню палату у випадку, якщо вона не висловить вотум довіри урядові, голова якого призначений за поданням спікера цієї палати [26].

Уряд ЧР визначається Конституцією як вищий орган виконавчої влади (Ст.67)[26]. Однак, що є унікальним для конституційної практики європейських країн, Основний закон не формулює переліку повноважень Уряду, оскільки вважається, що він здійснює всі функції державного управління, якщо тільки їх реалізацію не закріплено за іншими органами влади. Для забезпечення своєї діяльності Уряд ЧР видає постанови, котрі мають статус підзаконних актів, проте публікуються поряд із законами в офіційній «Збірці законів» [6, 60].

Аналізуючи модель конституційних відносин Уряду і Парламенту Чеської Республіки, варто зазначити, що всі важелі впливу на законодавчу та виконавчу владу, знаходяться в керівників політичних партій, яким належить більшість місць у законодавчому органі. З цієї точки зору, Парламент ЧР виконує роль механізму реалізації політики правлячих партій – переможців виборів до Палати депутатів. Виключно партійний характер має і Уряд, голова якого очолює або представляє партію парламентської більшості.

Специфікою інституалізації демократії в ЧР також було те, що інституційний дизайн, обраний у 1992 році, став повністю функціональним пізніше. Лише у 1996 році почала діяти верхня палата парламенту – Сенат, а регіони як субнаціональні ланки адміністративно-територіального поділу були створені у 2000 році, хоча де jure вони були зафіксовані саме конституційними актами [18]. Знову ж таки, це засвідчує інтуїтивну мудрість чеських реформаторів, які зуміли на перших етапах трансформації створити міцний інституційний кістяк функціонування демократії.

До нестандартних рис демократичної інституалізації в Чеській Республіці, поряд із Словацькою, належить правове оформлення місцевого самоврядування до прийняття Основного закону і в період перебування у складі іншої державності – Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР). Закон «Про муніципалітети (організацію муніципалітетів)» був схвалений у вересні 1990 року одночасно із законом про вибори до муніципальних рад. А вже 18 листопада 1990 року, тобто рівно через рік після початку демократичних перетворень, Федеральними народними зборами було схвалено Конституційний закон 294/1990, відповідно до якого вносилися зміни в Конституцію Чехословацької соціалістичної республіки 1960 року [29]. Вже цей правовий акт, а саме в частині нової редакції глави «Місцеве самоврядування», гарантував територіальне самоврядування на рівні громад та ліквідував систему народних комітетів як органів державної влади і, таким чином, здійснив перший крок по децентралізації публічної влади та її одночасній лімітації. Передбачалося, що питання місцевого самоврядування вирішуються громадянами самостійно – через збори та референдум, або ж через представницький орган [6, 73].

Як наголошують чеські політологи К. Лацина та З. Вайдова, у Чехії на початку 1990-х років сформувався специфічний для центральноєвропейського контексту юридичний статус муніципалітетів. Це є корпорація, що діє відповідно до норм публічного права, тобто спільнота громадян, які проживають на спільній території і реалізують право на самоврядування. Також муніципалітет визнається незалежним суб'єктом економічної діяльності, який має гарантовану власність. Таким чином, чеські муніципалітети як одиниці самоврядування, мають високий рівень незалежності від держави, хоча є, водночас, ланками загальної системи публічного управління [21, 260].

У згаданому законі було визначено самостійні повноваження муніципалітетів, а також компетенції, які можуть бути делеговані державою. Окрім того, вже у 1991 році був схвалений Закон «Про передачу деякого майна з власності Чеської республіки у муніципальну власність», відповідно до якого була сформована матеріальна основа місцевого самоврядування [34].

Про усвідомлення важливості для зміцнення демократії конституційної інституалізації місцевого самоврядування свідчить та обставина, що вже Стаття 8 Конституції ЧР гарантує самоврядування самоврядних територіальних одиниць, а Частина 7 стосується виключно місцевого самоврядування [26]. Відповідно до Статті 99, територія республіки поділяється на територіальні самоврядні одиниці, якими є, насамперед, муніципалітети, а з 1 січня 2000 року, тобто після створення, такого статусу набули і регіони [36].

У Чеській Республіці конституційним шляхом визначено функціонування лише одного виду органу самоврядування – місцевих (муніципальних) рад, які мають повноваження вирішувати питання самоврядування, окрім тих, які у законодавчому порядку не є переданими раді вищої територіальної одиниці. В межах своїх компетенцій ради видають місцеві розпорядчі акти (Стаття 104) [26]. Тобто парламентська система була застосована і до місцевого рівня організації влади, і цей інституційний вибір був зроблений одночасно з фіксацією парламентської моделі на національному рівні.

Започаткування регіоналізації території Чеської Республіки, а отже, потреба здійснення розподілу повноважень між муніципалітетами та новоствореними субнаціональними одиницями самоврядування, зумовили схвалення 12 квітня 2000 року нового Закону про муніципалітети (організацію муніципалітетів) [25]. Цей закон, що набув чинності 12 листопада 2000 року після проведення перших виборів у регіональні ради, регулює діяльність усього локального рівня самоврядування, окрім як у столиці, де діє окремий закон [33].

Вищевказане правове поле визначає, що в Чеській Республіці органами самоврядування на муніципальному рівні є: «муніципальна рада як представницький орган – місцева легіслатура, «президія ради», «мер (староста) муніципалітету, який обирається радою і очолює «адміністрацію муніципалітету». Як уже було вказано, демократичною легітимністю володіють лише муніципальні ради, позаяк вони є єдиними органами управління, що обираються громадянами, що проживають на території громади.

Мер, оскільки обраний радою, є її підконтрольний, так само як і президія муніципалітету та адміністрація. Адміністрація муніципалітету є виконавчим органом, яка очолюється мером, і до якої також входять заступник (заступники) мера, голова адміністрації та інші посадові особи. Цей орган наділяється повноваженнями, які передаються їм муніципальним правлінням і радою, а також функціями, які делегуються державою [21, 265].

Початок 1990-х років приніс в організацію публічної влади такий феномен, як масове формування нових муніципалітетів, що, з правової точки зору, дозволялося згаданими вище законодавчими актами, зокрема тими, що визначали проведення місцевих референдумів.

Чеський соціальний географ Р. Перлін пояснює, що однією з причин «хвилі муніципалізації», окрім локалізму, ейфорії, яка панувала в суспільстві після подій «оксамитової революції», був також раціональний розрахунок отримати від держави бюджетні дотації на розбудову інфраструктури нових громад, що було практичною притаманною соціалістичній системі [23].

Водночас, відомий чеський соціолог М. Ілнер

вважає, що наприкінці ХХ століття у Чеській республіці відбувався, насамперед, процес «реконструкції» традиційних усталених населених пунктів, які сформувалися здебільшого ще у ХVІІ столітті, і їх подальша публічно-правова автономізація, тобто, знову ж таки, чеське суспільство видалося таким, що є схильним наслідувати у побудові нових інститутів традиційні схеми, які, на переконання чехів, видавалися демократичними й ефективними [19].

Проблема нестачі ресурсів у найменших, у центральноєвропейській перспективі, муніципалітетів, а отже, потреба здійснення їх укрупнення (амальгамації) було здійснено на «чеський кшталт», тобто з уникненням значних соціально-політичних конфліктів, на основі знаходження максимального прийнятного компромісу. Станом на 1 липня 2006 року на території Чеської Республіки нараховувалося 6245 муніципалітетів [28]. Стан «гіперфрагментації» громад, що не сприяв їх розвитку в умовах обмежених місцевих ресурсів, був основною причиною започаткування розробки у 2005 років різних варіантів «м'якого» об'єднання муніципалітетів, здебільшого сільських. Як оптимальний розглядався варіант формування на добровільних засадах «співтовариства муніципалітетів» – юридичної особи, що виникає на основі угоди між окремими муніципалітетами, з метою захисту їх спільних інтересів [22].

Отже, на відміну від більшості інших країн ЦСЄ, зокрема історично та культурно близької Словаччини, упродовж 1990-х років політичні еліти Чеської Республіки дійшли до консенсусу у питанні компетенцій та ресурсів місцевого самоврядування, адміністративно-територіального поділу країни [21, 262].

Беручи до уваги завершеність процесу консолідації демократії, варто виокремити стимули, які сприяли цьому успіху у політичному розвитку чеського суспільства. Незважаючи на те, що значна частина сучасних політологів вказують, насамперед, на критичну роль політико-культурних факторів для «вродання» демократії у певне суспільство, а чеська емпірика підтверджує це припущення (станом на 2005 рік частка громадян, переконаних у важливості масової політичної участі, є найвищою саме у Чеській Республіці – 80 %), маємо підстави стверджувати, що інституційне будівництво 1990-х років сформувало міцну основу для поширення демократичних практик. Дизайн легіслатури Чеської Республіки передбачає, впершу чергу, можливість запобігання політичним кризам та розвитку системних партій, здатних перебрати на себе через управління урядом політичну відповідальність за державні справи. Передання місцевому самоврядуванню значних повноважень, одночасно з гарантіями автономії, означало вертикально-територіальну дифузю влади, що, апріорі, означає зменшення гостроти політичної конкуренції в центрі. А по-

будова системи публічної влади на місцях за парламентською моделлю означала можливість для ширшого кола соціальних суб'єктів реально впливати на прийняття публічних рішень на місцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовканич І. Постсоціалістична трансформація в Чеській Республіці: специфіка і етапи // *Carpatika-Karpatika*. – Випуск 21. – Ужгород, 2003. – С. 198-201.
2. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – 240 с.
3. Задорожнюк Э. Социал-демократия в центральной Европе. - М.: Академия, 2000. - 312 с.
4. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. - К.: Знання України, 2007. - 336 с.
5. Зеленько Г. Політичне лідерство в країнах Центрально-Східної Європи: дилема раціональності і легітимності // *Політичний менеджмент*. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 97-107.
6. Лемак В.В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації: Монографія /МОН, УжНУ. – Ужгород: «Ліра», 2002. – 248 с.
7. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі // *Політичний менеджмент*. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 116-125.
8. Петрушка Н. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних переходів та їх специфіка у країнах Центральної та Східної Європи // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. – Випуск 5-6. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. – С. 205-215.
9. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // *Людина і політика*. – 2003. – № 5. – С. 3-11.
10. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политической систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999. – 199 с.
11. Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. Вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
12. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації // *Демократія: Антологія /Упоряд. О. Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 688-714.
13. Шимов Я.В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // *Полис*. – 2001. – № 3. – С. 149-159.
14. Щербакова Ю. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-х - 90-е годы XX в.). – М., 2004. –128 с.
15. Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 - середина 1990-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2000. – 12 с.
16. Fiala P., Mareš M. Konstituování systému politických stran v České republice (1989-1992) // *Politologický časopis*. – 1997. – №3. – S.104-126.
17. Fiala P., Mareš M. Vývoj systému politických stran v České republice (1992-1996) // *Politologický časopis*. – 1997. – №3 – S.305-316.
18. Fiala P. Česká republika: transformující se nebo konsolidovaný politický systém? Pokus o aplikaci obecných kritérií a indikátorů konsolidace na český případ. // *Stredoevropske politicke studie*. – Vol. 1. - № 3. – Zima 2001 // <http://www.cepsr.com>
19. Illner M. Velikost obcí, efektivita jejich spravy a lokální demokracie. // Vaidova Z., Cermak D., Illner M. Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecného zřízení v roce 1990: Sociologické studie. – 2006. – № 2. – pp. 15-26
20. Krause K.D. Public Opinion and Party Choice in Slovakia and the Czech Republic // *Party Politics*. – 2006. – Vol. 6. – № 1. – pp. 23-46.
21. Lacina K., Vajdova Z. Local Government in the Czech Republic // *Decentralization: Experiments and Reforms /Ed. by T. M. Horvath*. – Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2000. – pp. 255-296.
22. Navrh nove formy mezibecni spoluprace (pracovní verze). // <http://www.mvcr.cz/sprava/reforma/vecnyzamer.pdf>
23. Perlin R. Venkov, typologie venkovského prostoru // <http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/perlin.pdf>.
24. Politické strany moderní Evropy / Maxmilián Strmiska... (et.al.). – Vyd.1. – Praha: Portál, 2005. – 728 s.
25. Šimoník P. Politické spektrum v České republice // *Sociologický časopis*. – 1996. – № 32. – S. 457-469.
26. Ústava ČR ze dne 16. prosince 1992 Změna: 347/1997 Sb. Změna: 300/2000 Sb. Změna: 448/2001 Sb. Změna: 95/2001 Sb. Změna: 515/2002 Sb.
27. Usnesení Predsednictva České národní rady ze dne 16. prosince 1992 o vyhlášení Listiny zakladnych prav a svobod jako součástí ústavního pořádku České republiky ve znění zákona č. 162/1998 Sb (č. 2/1993Sb.).
28. Územně správní členění České republiky // www.mvcr.cz/sprava/reforma/uzemni/cleneni.html
29. Zákon č. 294/1990 Sb., kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava ČSSR
30. Zákon o Kanceláři prezidenta republiky // Sb. zak. Č.114/1993.
31. Zákon o jednacím řádu Poslanecké snemovny // Sb. zak. č. 90/1995. – S.1010-1043.
32. Zákon ze dne 11 května 1999 o jednacím řádu Senátu // Sb. zak.č. 107/1999. – S.2583-2587.
33. Zákon ze dne 13. dubna 2000 o hlavním městě Praze (134/2000 Sb.).
34. Zákon C. 398/2000 úplné znění zákona č. 172/1991 Sb., o přechodu některých věcí z majetku České republiky do vlastnictví obcí, jak vyplývá ze změn provedených zákonem č. 485/1991 Sb., zákonem č. 10/1993 Sb. a zákonem č. 114/2000 Sb.
35. Zákon o obcích (obecní zřízení) (Zákon č. 2/2003 Sb. - úplné znění zákona č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení), Sb. 36. Zákon č. 3/2003 Sb. vyhlašuje úplné znění zákona č. 129/2000 Sb., o krajích (krajské zřízení).

Ю.І.ГУЗИНЕЦЬ

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ ТА УГОРЩИНІ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Гузинець Юрій Іванович - здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Співробітництво між Україною та Угорщиною в етнополітичній сфері займає важливе місце в двосторонніх міждержавних відносинах. Особливо вагомим слід вважати досвід українсько-угорської співпраці з гарантії прав національних меншин. Співробітництво в цій сфері обидві держави розпочали в 1990-ті роки – з самого початку демократичних перетворень і новітньої незалежності. Комплексного характеру набрала і українсько-угорська співпраця на прикордонних територіях.

Питання етнічних меншин, етнополітології комплексно досліджується науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, зокрема це праці І.Ф. Кураса, С.Ю. Римаренко [1]. Особливо слід відзначити праці В.О. Котигоренко і М.І. Панчука, які присвячені безпосередньо проблемним питанням національних меншин [2].

Питання українсько-угорського співробітництва в сфері гарантії прав національних меншин, збереження їх національної самобутності та подальшого культурно-національного розвитку висвітлені в дослідженнях Д.Варги, А.Берені, Д.Ткача, М.Товта [3] та інших учених. Ними визнається, що Україна та Угорщина одними з перших з-поміж європейських постсоціалістичних країн започаткували міждержавну співпрацю щодо взаємного захисту прав національних меншин, яка нерідко оцінюється керівними загальноєвропейськими структурами як цінний приклад ефективного спільного вирішення складних етнополітичних проблем.

Метою даного дослідження є вивчення сучасного стану українсько-угорського співробітництва з питань захисту прав національних меншин. У цьому контексті визначено наступні завдання: розкрити особливості, механізми діяльності суб'єктів співпраці сусідніх країн як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях; дати характеристику українсько-угорського співробітництва в етнополітичній сфері; відзначити специфіку вельми чутливого питання про автономістські тенденції в середовищі угорської меншини в Закарпатті.

У політологічному, політико-правовому вимірі вкрай важливим документом з цієї тематики, а фактично першим в історії юридично обов'язковим багатостороннім документом із захисту прав національних меншин є Рамкова

конвенція про захист національних меншин, яка з 1 лютого 1998 року після ратифікації 12 державами-членами Ради Європи набрала чинності. Україна ратифікувала Рамкову конвенцію про захист національних меншин 26 січня 1998 року, Угорщина – 25 вересня 1995 року.

Утім, зазначимо, що Рамкова конвенція не містить визначення «національна меншина» [4]. Вже Європейська конвенція про захист меншин від 8 лютого 1992 року містить вислів «меншина», стаття 2: «Група, менша за чисельністю від решти населення держави, члени якої, хоч і будучи громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні або мовні риси, відмінні від решти населення, і керуються волею боронити свої культуру, традиції, релігію або мову» [5].

Політико-правовий вимір питання захисту національних меншин між Україною та Угорщиною сягає часів ще до незалежності України. Так, 31 травня 1991 року угорський і український міністри закордонних справ Гейза Єсенські і Анатолій Зленко підписали Декларацію про принципи співробітництва між Угорською Республікою та Українською РСР із забезпечення прав національних меншин. Отже, було підписано документ, який з того часу є основою угорсько-українських відносин і політики щодо забезпечення прав національних меншин [6].

З метою практичного виконання Декларації, що має 19 статей, а також для виконання прийнятих зобов'язань, Сторони домовилися створити Спільну комісію з представників державних установ і національних меншин обох країн, що може бути прикладом для наслідування іншими державами [7].

З-поміж інших положень у документі були визначені наступні основні принципи співпраці сторін по забезпеченню прав національних меншин як в Угорщині, так і в Україні.

По-перше, це забезпечення основних прав і свобод національних меншин, що є невід'ємним атрибутом демократичних держав «як на індивідуальній основі, так і разом з іншими особами в рамках своєї групи» (ст.1) та «забезпечення права своїх громадян вільно визначати свою належність до національної меншості» (ст.2). По-друге, врахування в своїй політиці законних інтересів національних меншин і реалізацію необхідних політичних, правових та

адміністративних заходів щодо створення сприятливих умов, необхідних для збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності національних меншин (ст.3) [8].

По-третє, це захист і заохочення самобутності національних меншин, прийняття і виконання рішень, які забезпечують це в регіонах їхнього проживання (ст.5). Природним елементом будь-якої демократичної держави є право національних меншин на збереження їх самобутності. Тому Сторони визначили де-юре відмову від всляких «адміністративних, економічних чи інших заходів, спрямованих на асиміляцію меншостей чи на навмисну зміну пропорцій населення на територіях, де проживають національні меншини» (ст.8). Сторони взяли на себе зобов'язання прийняти необхідні законодавчі та адміністративні заходи з метою реалізації меншинами права вільного користування та навчання рідною мовою на всіх рівнях навчання (ст.9-10) [9].

З метою практичного здійснення Декларації про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин Українська Радянська Соціалістична Республіка і Угорська Республіка 31 травня 1991 року підписали Протокол до Декларації і домовилися про створення Змішаної комісії. До складу цієї комісії з української сторони ввійшли представники Міністерства закордонних справ УРСР, інших міністерств УРСР, а також Виконком Закарпатської обласної Ради народних депутатів і громадяни УРСР угорської національності. З угорської сторони – в рівній кількості представники Управління у справах національних меншостей, Міністерства закордонних справ Угорської Республіки, інших міністерств, а також органу самоврядування Саболч-Сатмар-Берегської області і громадяни Угорщини української національності [10].

До компетенції Змішаної комісії, яка збирається дваразі на рік по черговона територіях Сторін, належить прийняття за згодою Сторін рекомендацій урядом обох Сторін стосовно реалізації принципів Декларації. Важливість роботи Змішаної комісії визначається, зокрема, у розробці конкретних рекомендацій з метою вирішення актуальних питань національних меншин. Так, згідно з Протоколом про створення Української частини Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин від 14 травня 1992 року, було створено Українську частину Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин [11].

Завдяки комплексності проблеми щодо національних меншин, а також розвитку прикордонного регіонального співробітництва, робота Змішаної комісії на рівні аналізу та рекомендацій охоплює ті питання, від яких залежить життя угорської національної меншини в Україні та української в Угорщині [12].

З-поміж результатів діяльності комісії та державних органів двох країн слід згадати розміщення двомовних написів у населених пунктах, де проживають національні меншини обох країн; повернення історичних назв населеним пунктам у Закарпатській області, де проживають угорці; виділення приміщень для навчання і культурної діяльності українців в Угорщині; відкриття нових шкіл з угорською мовою навчання на Закарпатті. Особливо важливим у сфері освіти стало відкриття в місті Берегово Закарпатського угорського педагогічного інституту, де угорською мовою почалося навчання на п'яти факультетах.

З точки зору виокремлення політологічного аналізу етнополітичного чинника у міждержавних стосунках України та Угорщини виокремимо рішення і результати засідань двох комісій – 12-ї Комісії з питань забезпечення прав національних меншин у 2003 році і 13-ї Комісії з питань забезпечення прав національних меншин у 2007 році. Так, період 2003-2007 років це доволі визначний проміжок часу, за який сталися радикальні геополітичні зміни на континенті внаслідок східного розширення Європейського Союзу.

У 2003 році 25-26 вересня в Ужгороді відбулось 12-те засідання Змішаної Українсько-Угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Були відзначені загальні положення і рекомендації XII засідання Змішаної Українсько-Угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин, а саме: сприяти підготовці законопроекту про національно-культурну автономію, сприяти внесенню на розгляд Верховної Ради України узгодженого законопроекту «Про національні меншини в Україні», підтримати законодавчі пропозиції щодо реабілітації жертв антиугорських репресій в Закарпатській області 1944-1945 років [13].

Наступне, після 2003 року, XIII засідання Змішаної Українсько-Угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин, відбулось лише 17 липня 2007 року в Будапешті.

Сторони із задоволенням констатували здійснення символічних кроків з метою посилення атмосфери взаєморозуміння і поліпшення суспільного стану національних меншин. Це стосується, зокрема, встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку 11 липня 2007 року в Будапешті, в якому взяли участь президенти України та Угорщини [14].

До пріоритетних рекомендацій відносилися пропозиції щодо спрощення людських контактів у прикордонній смузі з метою укладення угоди про правила місцевого прикордонного руху; налагодження співробітництва між регіональними обласними адміністраціями у сфері комплексного розвитку сусідніх прикордонних регіонів із залученням фінансових джерел ЄС; продовження роботи по розвитку міжнародного

пункту «Лужанка-Берегшурань»; державного фінансування та відкриття нових угорськомовних закладів освіти у Закарпатській області; стосовно прискореного завершення роботи над проектом пам'ятного знака віднайдення угорцями батьківщини для встановлення на Верецькому перевалі [15], [16].

Взаємовідносини парламентів України та Угорщини в галузі політики щодо національних меншин, вивчення законопроектів, законів та їх дії стосовно угорської та української національних меншин здійснюються також і за допомогою Угорсько-української міжпарламентської спільної комісії. Комісія була створена 29 вересня 1995 року на основі підписаної 28 вересня 1994 року Угоди про співпрацю між Державними Зборами Угорщини і Верховною Радою України [17].

Утім, українські і угорські дослідники, зокрема І.Бабинець та А.Берені, справедливо вказують, що навіть подальша активізація діяльності українсько-угорської змішаної Комісії з початку 2000-х років не привела до повного вирішення всіх суперечливих проблем у сфері гарантії прав національних меншин.

Звертає на себе увагу, наприклад, вельми чутливе питання про автономістські тенденції в середовищі угорської меншини в місцях її компактного проживання в Закарпатті. Еволюція руху угорців за територіальну автономію почалася з проекту Угорського автономного територіального округу в межах Берегівського району. На місцевому референдумі, який відбувся одночасно із Всеукраїнським та виборами Президента України 1 грудня 1991 року, позитивну відповідь про утворення автономного округу дали 81,4% дорослого населення району. Фахівцями був розроблений проект Закону України «Про угорський автономний територіальний округ». Але проект цього закону так і не було подано на розгляд Верховної Ради України.

Починаючи з 2000 року в засобах масової інформації набуває розголосу ідея створення Притисянського району, що була окреслена у листі народного депутата України М.Ковача до Президента Л.Кучми, Голови Адміністрації Президента України В.Литвина та голови Закарпатської обласної ради І.Іванча. Створення нової адміністративної одиниці мало відбутися за рахунок територій компактного проживання угорців: Берегівського району, частини Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів [18].

Під час зустрічей в Адміністрації Президента України та у зверненні до В.Литвина від 22 липня 2000 року М.Ковач сформулював вимоги угорців Закарпаття до вищих органів державної влади України, першу частину яких склали заходи щодо забезпечення політичних, культурно-освітніх, мовних та інших прав меншини і реабілітації угорських жертв сталінських репресій.

Друга частина звернення М.Ковача була програмою-обґрунтуванням створення нової

адміністративно-територіальної одиниці в Закарпатті переважно із угорським населенням шляхом підпорядкування сучасному Берегівському району угорськомовних і мовнозмішаних населених пунктів із складу теперішніх Ужгородського, Мукачівського та Берегівського районів. М.Ковач стверджував, що нова адміністративно-територіальна одиниця складалася б із 94 населених пунктів, 81 з яких мають переважно угорське населення, і тут мешкало б 155 тис. чол., з них 112 тис. угорців.

Ідея проекту так і не була реалізована на практиці. Проте, як вважають окремі вчені, питання угорської автономії залишається для Закарпаття актуальним, потребуючи при цьому нових політичних реалій як на міжнародній арені, так і в українському соціумі. Разом з тим, слід підкреслити, що угорська меншина в Закарпатті має достатнє представництво в місцевих органах влади і самоврядування. Це офіційно визнається й державними органами Угорської Республіки.

Станом на кінець 2007 року 12,8% депутатів обласної, районних та міських рад на Закарпатті – представники угорської меншини. В області проживає найбільше угорців порівняно з іншими областями України – 151,5 тис., тобто 12,1 % від усього населення краю. В обласній раді із 90 депутатів – 10 угорців (11,1%). У Берегівському районі, де угорське населення складає 76 відсотків, до районної ради обрано 62 угорці (68,9 %).

У Закарпатті функціонують 103 навчальні заклади, де навчання ведеться угорською мовою, в т.ч. 71 – з угорською мовою; 27 – з українською та угорською, 68 дошкільних закладів з угорською мовою виховання. У 4 вузах відкрито групи з угорською мовою викладання. В області діють 13 обласних громадських об'єднань угорської меншини. Угорською мовою в області виходить 13 періодичних видань [19].

Інтереси угорської національної меншини презентуються у суспільно-політичному житті краю цілим рядом національно-культурних товариств: Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції, Спілка угорських журналістів, Спілка угорських бібліотекарів, Спілка угорських підприємців та інші. Перші угорські національно-культурні товариства утворились в 1989 році і тоді ж об'єднались в обласне Товариство угорської культури Закарпаття, вплив якого тривалий час був домінуючим.

Розкол серед угорської меншини Закарпаття розпочався з виборчої кампанії 1994 року. Після парламентських виборів 1994 року з Товариства угорської культури Закарпаття вийшли Берегівська, Тячівська, Свалявська районні та Ужгородська міська організації і створили Форум угорських організацій Закарпаття. Розмежування товариств і об'єднань меншини продовжувалося далі як у регіональному, так і загальнодержавному масштабах.

Утім, не можемо повністю погодитися з дещо категоричною і спрощеною тезою окремих українських і угорських експертів, що боротьба лідерів угорських національно-культурних організацій Закарпаття за депутатський мандат у Верховній Раді України стала чи не головною причиною протиріч всередині угорської меншини краю. І нібито в цілому відносини, які складаються між національними угорськими організаціями в Закарпатті, суперечки між Товариством угорської культури Закарпаття (М.Ковач) і Демократичним союзом угорців України (І.Гайдош) в основному повторюють відносини двох провідних політичних сил Угорщини – правонаціоналістичної ФІДЕС і Угорської соціалістичної партії.

З точки зору політології, на нашу думку, причини розмежування угорської меншини у політичному вимірі в Україні, їх тривалих суперечок їх організацій та керівництва значно складніші. Не варто ігнорувати і того факту, що більш потужні українські політичні сили нерідко провокували протиріччя та амбіції в угорському середовищі, які використовували для маніпулювання у власних кон'юнктурних інтересах досить численним і дисциплінованим угорським електоратом у Закарпатській області.

Звертає на себе увагу і той факт, що у 2005 році на Закарпатті були майже синхронно засновані дві угорські політичні партії. Спочатку в Ужгороді була створена «Політична партія «КМКС» – Партія угорців України». Міністерство юстиції зареєструвало її як 108-у політичну партію в країні. Керівником партії став 37-річний Міклош Ковач, голова Товариства угорської культури Закарпаття. М.Ковач був депутатом Верховної Ради третього скликання 1998-2002 років, у 2002 році у виборчому окрузі №72 у Закарпатській області він, як самовисуванець, зайняв друге місце, здобувши 30,55% голосів виборців.

Партію створено співзасновниками – «Наша Україна» і «КМКС» між першим і другим турами президентських виборів 2004 року з метою популяризації і підтримки кандидатури Віктора Ющенка, а також на противагу Демократичній спілці угорців України, очолюваній нардепом Іштваном Гайдошем, на момент президентських виборів членом СДПУ(о), потім – СПУ.

Невдовзі була заснована ще одна партія – «Демократична партія угорців України», яку очолив згаданий Іштван Гайдош, народний депутат від СДПУ(о) у Верховній Раді скликання 2002-2006 років, нині – міський голова Берегова (Закарпатська область). Партія ця унікальна вже тим, що зареєстрована у Берегові, отже, головний осередок партії розміщений не в столиці, і навіть не в обласному центрі, а на периферії – у райцентрі.

Загалом, заснування вказаних двох політичних партій угорської меншини в Закарпатті ста-

ло свідченням досить небажаної подальшої політизації угорського культурно-національного руху та організацій в Україні.

Разом з тим, різноманітні політичні кола Угорщини також сприяли політизації основних культурно-національних товариств угорської меншини в Україні. Щодо представництва меншини в українському парламенті, то Угорщина, безумовно, зацікавлена в тому, щоб у складі Верховної Ради України був хоча б один представник угорської національної меншини. Про це, наприклад, заявив, коментуючи підсумки виборів 30 вересня 2007 року та шанси входження до нового складу українського парламенту представників угорської національної меншини, голова Комітету у закордонних справах і в справах закордонних угорців Державних Зборів Угорщини Жолт Неймет [20].

На його думку, чинне законодавство України не дозволяє, як раніше, голосувати за своїх парламентських обранців у виборчих округах. Бути чи не бути представнику меншин у Верховній Раді вирішальною мірою залежить від волі партії. Колишня ж мажоритарна система виборів давала більше шансів представити інтереси національних меншин, у тому числі й угорців України, у парламенті. Було б добре, зазначив Ж.Неймет, якби новий склад Верховної Ради, з урахуванням уроків нинішніх парламентських виборів, більш повно врахував у законотвірчій діяльності інтереси національних меншин.

Таким чином, українсько-угорське співробітництво в етнополітичній сфері має різноплановий, але цілісний і комплексний характер. Воно здійснюється на всіх рівнях міждержавних взаємин – від центрального до регіонального і локального. При цьому співробітництво охоплює різноманітні сфери – від захисту прав національних меншин до господарської співпраці та координації соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів. Ефективним інструментом координації взаємодії двох держав у сфері гарантії прав національних меншин стала спеціальна змішана українсько-угорська міждержавна комісія, яка продуктивно працює і на сучасному етапі.

Продовжують однак існувати і певні етно-політичні проблеми, які дещо ускладнюють двосторонню співпрацю, наприклад, автономістські тенденції в угорському середовищі Закарпаття, розмежування культурно-національних товариств угорців тощо. Переборення згаданих та інших етнополітичних негативів цілком можливе координацією дій та спільними зусиллями української і угорської сторін, спрямованими на прискорений комплексний соціально-економічний, інфраструктурний, екологічний, культурний та інший розвиток суміжних прикордонних територій двох країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.; Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сцільлою та Харібдою. – К.: Світогляд, 2005, – 78 с.
2. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.; М.Панчук, О.Калакура. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? / Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2002.
3. Варга Д. Угорсько-українське співробітництво в питанні національних меншин: міжнародний досвід // Стратегічна панорама. - №1-2. - 2001; Берені А. Нормативно-правова основа розвитку і функціонування національних меншин: міжнародні стандарти і українські реалії // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 10. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. – С. 97-102.; Берені А. Діяльність угорських національно-культурних товариств на Закарпатті (1991-2002) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 11. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. – С. 161-171; Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - К.: МАУП, 2004. – 504 с.; Свтух В.В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997; Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород: ІВА, 2002;
4. Рамкова конвенція про захист національних меншин. ETS. №157 // Інформаційний Бюлетень. Відділ у справах національностей Закарпатської Обласної Державної Адміністрації. - №17, 2008. – Ужгород: Ліра, 2008. – С.38-53.
5. Мармазов В.С., Піляев І.С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. – Київ: Вентурі, 1999. - С.108-109.
6. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1990. – 211-219.old.
7. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1990. – 219-222.old.
8. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1990. – 219-222.old.
9. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1990. – 219-222.old.
10. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1990. -217.old.
11. Положення про Українську частину Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Кабінет Міністрів України. Постанова від 11 червня 1994 р. N 389. - Київ.
12. Положення про Українську частину Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Кабінет Міністрів України. Постанова від 11 червня 1994 р. N 389. - Київ.
13. Інформаційний Бюлетень. Спецвипуск «Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин». Відділ у справах національностей Закарпатської Обласної Державної Адміністрації. - №17, 2008. – Ужгород: Ліра, 2007. – С.6-22.
14. Інформаційний Бюлетень. Спецвипуск «Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин». Відділ у справах національностей Закарпатської Обласної Державної Адміністрації. - №17, 2008. – Ужгород: Ліра, 2007. – С.23.
15. Інформаційний Бюлетень. Спецвипуск «Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин». Відділ у справах національностей Закарпатської Обласної Державної Адміністрації. - №17, 2008. – Ужгород: Ліра, 2007. – С.28.
16. Розпорядження голови Закарпатської обласної державної адміністрації від 01 листопада 2007 року №630. План заходів щодо реалізації положень Протоколу XIII засідання Змішаної Українсько-Угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Інформаційний Бюлетень. Спецвипуск «Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин». Відділ у справах національностей Закарпатської Обласної Державної Адміністрації. - №17, 2008. – Ужгород: Ліра, 2007. С.40-47.
17. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya.- Bp.: Vadas, 1994. – 201.o.
18. www.karpatok.uzhgorod.ua
19. Міжнаціональні відносини. Поточний архів Відділу у справах національностей облдержадміністрації. – Ужгород, грудень 2007 року.
20. www.mfa.gov.hu/kum/hu

В.В. ЛОГІН

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ РОЗШИРЕННЯ ЄС

Логін Василь Васильович - начальник Управління громадянства, міграцій та реєстрацій фізичних осіб ГУ УМВС України у Львівській області

Розширення Європейського союзу (далі – ЄС), зокрема набуття членства в ньому ще 10 держав, серед яких безпосередні сусіди України – Польща, Угорщина, Словаччина, створює нову геополітичну ситуацію на європейському континенті. Україну, яка географічно і цивілізаційно належить Європі, держави ЄС сприймають лише як сусіда і бачать перспективу її вступу до цієї організації лише в другому десятиріччі XXI ст.

Формування єдиного європейського міграційного простору, спільної міграційної політики є одним із найважливіших завдань ЄС.

Метою даної статті є аналіз міграційних проблем країн Центрально-Східної Європи в умовах розширення ЄС. Для її реалізації автор поставив перед собою завдання дослідити: 1) досвід врегулювання міграційних питань державами Центрально-Східної Європи на шляху приєднання до ЄС; 2) діяльність виконавчих структур європейських країн у сфері управління міграціями.

У вітчизняній науці досліджувана проблема вивчена недостатньо. Серед вітчизняних науковців слід виділити доробок О. Малиновської, яка у низці публікацій розглядала питання розширення ЄС та міграції населення України в цих умовах [6, 7]. Окремі питання досліджуваної проблеми розглядали О. Гетьманчук [1], О. Дуліба [2], Є. Кіш [4], С. Пирожков, А. Хомра [8] та ін. Серед зарубіжних дослідників слід виділити монографію О. Клінової [5], яка розглядає правове становище біженців в країнах ЄС. Польський дослідник П. Касмарчик [3] охарактеризував тенденції трудової міграції за межі Польщі в контексті розширення ЄС.

Країни Центральної Європи, вступаючи до ЄС, повинні створити разом із Західною Європою єдиний європейський міграційний простір, де, відповідно до рішень ЄС, процеси переміщення населення регулюватимуться на основі спільних підходів.

Формування в країнах регіону міграційної політики та законодавства, які б відповідали стандартам ЄС, розпочалося ще на початку 90-х рр. минулого століття завдяки зміні суспільного ладу та інтенсифікації інтеграційних процесів. У цих державах визнали право громадян вільно виїздити і повертатися на батьківщину, приєднувалися до визнаних міжнародно-

правових документів у сфері захисту прав людини, зокрема щодо надання притулку.

Прискореним темпом формувалося міграційне законодавство. Перша група ухвалених законів стосувалася громадянства. Наступна була присвячена правому становищу іноземців. Створювалася система прийому біженців, країни регіону приєдналися до відповідної Конвенції ООН. У короткі терміни ліквідовано візовий порядок в'їзду для громадян більшості західноєвропейських країн, США, Канади. Однак у спадщину від авторитарних режимів залишилася система, коли більшість повноважень у сфері міграції належала органам внутрішніх справ. Пошук оптимальних організаційних форм привів до виникнення у більшості країн регіону спеціалізованих агенцій з питань громадянства, міграції та притулку.

Важливим фактором формування адекватної міграційної політики став процес приєднання до ЄС. Разом з іншими правовими надбаннями ЄС країни-кандидати мали імплементувати принципи регулювання міграції. Запровадження так званих *acquis communautaire*, тобто спільних правових надбань ЄС, вимагало посилення охорони кордонів, які перетворювалися на зовнішні кордони Союзу, виконання міжнародно-правових норм щодо притулку, видачі віз, правового становища іноземців.

Приєднання центральноєвропейських держав до єдиної системи регулювання міграції зумовлено не лише вступом до ЄС, але й закономірностями міграційних процесів. Незважаючи на певну специфіку, вони є аналогічними тим, що відбуваються на Заході, що доводить існування єдиної європейської моделі міграції. Зокрема, демографічні труднощі вимагають регулювати міграції з урахуванням перспективи депопуляції та еventуального дефіциту робочої сили. Водночас зростаючий міграційний тиск з боку населення афро-азіатських країн вказує на необхідність упорядкування переселень.

Після завершення «холодної війни» з боку ЄС було зроблено конкретні кроки щодо встановлення нових партнерських відносин з країнами Центральної Європи. На саміті 1993 р. у Копенгагені затверджено принципи включення центральноєвропейських країн до інтегрованої Європи, вироблено критерії їх вступу. У 1991-1996-х рр. з країнами регіону було укладено низ-

ку так званих «європейських угод», що замінили угоди про співробітництво і мали регулювати підготовку до приєднання країн-кандидатів до ЄС. Їх реалізація у частині, що стосувалася міграційних питань, відбувалася у тристоронній співпраці, в якій, крім національних властей, брали участь органи ЄС, а також міжнародні організації (УВКБ ООН та МОМ). Спільно склалися національні плани щодо імплементації стандартів ЄС, де визначалися короткотермінові та довгострокові цілі, строки виконання, фінансові ресурси [11, 72].

Реформування відбувалося за кількома напрямками. Перший з них полягав у розвитку двосторонніх та багатосторонніх договірних зв'язків з ЄС. Його уособлював, наприклад, Будапештський процес, що виявився досить успішним для розвитку співробітництва прикордонників у запобіганні торгівлі людьми, вивченні та поширенні *acquis commu-nautaire*. Другим напрямом було підписання угод про реадмісію. У відповідь на згоду центральноєвропейських країн приймати від західних партнерів мігрантів-порушників, причому не лише власних громадян, але й громадян третіх країн, ЄС пішов на певну лібералізацію візового режиму, надання допомоги у підвищенні здатності до управління міграціями. Ця допомога включала підготовку і підвищення кваліфікації кадрів органів міграційної служби, службовців прикордонних та правоохоронних відомств, переключачів, технічну допомогу відповідним державним структурам. Третім напрямом було поступове впровадження візової політики, прийнятої в Європейському співтоваристві. Четвертим – розвиток системи надання притулку згідно зі стандартами та призначній допомозі країн ЄС [10, 183].

Чільним засобом підготовки вступу до ЄС стала програма PHARE, започаткована для Польщі та Угорщини, а пізніше поширена на інші країни-кандидати. В рамках цієї програми розбудова адміністративних структур та законодавчої бази у сфері внутрішніх справ, до якої належать міграційні питання, визначена як пріоритетна. 2/3 фінансування витрачалося на вишкіл прикордонників, технічне оснащення відповідних служб [10, 103]. Лише протягом 1997-2000-х рр. на управління міграціями було спрямовано 410 млн. євро. На 2000-2006 рр. бюджет програми становить 10 млрд. євро. Водночас, незважаючи на міжнародну підтримку, досягнення європейських стандартів у сфері міграційної політики вимагає мобілізації значних внутрішніх ресурсів, наполегливої і цілеспрямованої діяльності.

Імплементація європейських стандартів регулювання міграціями не була безболісною і безпроблемною. Певні розбіжності інтересів полягали, зокрема, у тому, що правові надбання Союзу переважно присвячені свободі пересування та порядку імміграції. Разом з тим, країни

Центральної Європи є здебільшого країнами еміграції, тобто їхні інтереси полягали передусім у створенні умов для більш вільного пересування громадян країнами ЄС.

Окремі застереження виникали також у «старих» членів ЄС. Передусім вони стосувалися двох питань: здатності країн-кандидатів забезпечити належний захист зовнішнього кордону ЄС, зокрема, від потоку нелегальних мігрантів, а також перспектив масової міграції громадян країн-кандидатів на Захід, якщо після приєднання вони набудуть права вільно пересуватися територією Союзу.

Міграційні питання у контексті прийняття нових країн-членів завжди трактувалися неоднозначно. Коли у 1957 р. до Бенілюксу, Франції та Німеччини приєдналася Італія з метою створення Європейського економічного співтовариства, виголошувалися серйозні побоювання з приводу численного припливу італійських робітників. Проте кількість італійців, які прагнули працювати за кордоном, виявилася незначною, до того ж, продовжувалася трудова міграція з Італії порівняно недовго. Схожі застереження висловлювалися в 1981 р. у зв'язку із приєднанням Греції, а в 1986 р. - Іспанії та Португалії. І знову лише незначна кількість нових мігрантів прибула до Західної Європи (без урахування тих громадян нових країн-членів, які там уже знаходилися). Побоювання масового припливу людей відновилися у зв'язку із розширенням ЄС на Схід. За деякими прогнозами за період до 2030 р. лише з Польщі на Захід може виїхати 5-7 млн. осіб. Проте ця цифра базується на результатах опитувань та моделях, побудованих на даних про міграцію попереднього періоду, що здійснювалася за цілком інших умов, і тому характеризує міграційний потенціал, а не реальний міграційний процес. Якщо ж, як доводить П.Касмарчик, аналізувати механізми і фактори, які зумовлюють мобільність, то прогноз міграції буде цілком незначним [3, 71]. Це доводить також досвід попередніх розширень: ліквідація бар'єрів між країнами не веде до помітної інтенсифікації міграції, оскільки зростають можливості для руху капіталу, економічного розвитку, вирівнювання доходів. З другого боку, такі неформальні перешкоди як незнання мов, культурна дистанція, невідповідність освіти і кваліфікації потребам ринку праці західних країн все ще існують. Крім того, зазначає Р.Козловські, «гарантії свободи пересування зменшують намагання встигнути мігрувати до того, як двері зачиняться, водночас заохочують до зворотної міграції у країну походження, бо мігранти впевнені, що в разі потреби вони зможуть виїхати знову» [11, 46].

Жодна з угод, підписаних ЄС з країнами-кандидатами, не передбачала вільного руху людей між сторонами, навіть тією мірою, як це було в угодах з іншими асоційованими чле-

нами ЄС, наприклад з Туреччиною. Зазначимо також, що в угодах відсутні чіткі гарантії прав на перебування та працевлаштування тих громадян центральноєвропейських країн, які на момент їх підписання уже проживали і працювали у Західній Європі. Хоча у більш ранніх угодах з країнами, яких було прийнято до ЄС, тобто з Грецією, Португалією, Іспанією, подібні норми були присутні. Не було в угодах з центральноєвропейськими країнами також положень, які б забороняли країнам-членам ЄС приймати нове законодавство, яке могло б погіршити становище робітників з Центральної Європи. Відповідно до угод протягом десятилітнього перехідного періоду, який поділявся на два п'ятирічні етапи, громадяни країн-кандидатів підпадали в країнах ЄС під дію національних процедур щодо в'їзду та перебування іноземців. Угоди, однак, містили положення, які закликали країн-членів зберігати і розвивати існуючі можливості доступу до працевлаштування на їх території громадян країн-кандидатів згідно з двосторонніми домовленостями, укладати подібні договори і надалі.

На другому етапі перехідного періоду планувалося вивчити економічну ситуацію в країнах-кандидатах і становище на ринку праці ЄС і підготувати рішення щодо можливості вільного руху робочої сили з країн Центральної Європи. Проте це не означало, що свобода пересування має бути надана громадянам нових членів ЄС автоматично. В угодах гарантувалася рівність з місцевими працівниками робітників з країн-кандидатів, що працюють легально, в умовах праці, її оплати, порядку звільнення тощо. В них зазначалося, що подружжя та діти східноєвропейців мають право на роботу на строк дії дозволу на перебування глави сім'ї.

Угода з Польщею містила норму, яка була відсутня в інших угодах. Вона стосувалася можливості надання дозволу на працевлаштування громадянам, які вже мали дозволи на проживання в країнах ЄС, за винятком туристів та гостей. Ця норма могла застосовуватися до студентів та учнів [1]. В угодах містилося положення про координацію між сторонами щодо соціальних гарантій. Проте пряма заборона дискримінації у цій сфері, яку було включено, наприклад до угоди з Туреччиною, відсутня.

Відповідно до угод допускалася самозайнятість громадян центральноєвропейських країн на території країн ЄС. Деякі дослідники, однак, висловлювали щодо цієї норми певні застереження. Так, компанії, які використовують працю іноземців, інколи радо оформляють працівників як самозайнятих, оскільки у цьому разі всі зобов'язання із соціального страхування та сплати податків лягають не на працедавця, а на працівника. Крім того, самозайняті не можуть користуватися багатьма іншими гарантіями, які надаються іноземним робітникам згідно із зако-

нодавством ЄС, наприклад, допомогою на випадок безробіття чи правом шукати іншу роботу в разі розірвання контракту не з вини працівника тощо [10, 139].

В угодах визначався порядок працевлаштування в країнах Союзу керівного персоналу компаній країн-кандидатів, що діють на території ЄС, їх філій та дочірніх компаній. Вони отримали право наймати як громадян країни, де знаходяться, так і громадян власних країн, якщо доведуть, що це необхідно для функціонування бізнесу. Тобто, певна група працівників з країн Центральної Європи все ж набула права на працевлаштування в країнах ЄС.

Відповідно до угод зберігалися можливості працевлаштування робітників з країн-кандидатів за двосторонніми договорами про взаємне працевлаштування, тимчасові, сезонні робітники, працевлаштовані на цій основі, не могли користуватися низкою прав, які зазвичай мали іноземні робітники в ЄС. Так, вони позбавлені права на об'єднання сімей і, відповідно, права на працевлаштування членів сімей, тобто тих переваг, які власне передбачаються угодами про партнерство.

Водночас договори про працевлаштування були важливим засобом інтеграції країн Центральної Європи до єдиного європейського міграційного простору. Більшість з них укладено у першій половині 1990-х рр. У відповідь на підписання угод про реадмісію західноєвропейські країни пішли назустріч країнам Центральної Європи, і поляки, чехи, угорці отримали можливість безвізового в'їзду та перебування протягом трьох місяців на території низки країн Західної Європи (для більш тривалого перебування візи були необхідні). Були запроваджені програми тимчасового працевлаштування на Заході, що дало змогу дещо зменшити міграційний тиск, скерувати міграційні потоки, створити альтернативу нелегальній міграції, забезпечити підвищення кваліфікації та мовної підготовки мігрантів, збільшити приплив валюти завдяки переказам заробітчан. Найбільше тимчасових працівників було із Польщі, яка на підставі угод з країнами ЄС могла забезпечити заробітком за кордоном близько 200 тис. осіб щорічно [9, 74].

Тимчасові мігранти з країн Центральної Європи поділялися на кілька категорій. Перша з них - так звані контрактні працівники, яких відряджали на роботу фірми своїх країн, що уклали із зарубіжними партнерами угоди про виконання певних робіт за кордоном. Контрактні працівники можуть знаходитися в країні строком від 12 до 24 місяців. Протягом наступних двох років вони не мають права повернутися на роботу за кордон. У Німеччині для них було встановлено сумарну квоту 73,5 тис. місць, половина якої припадала на поляків. В рамках цієї квоти 13,2 тис. місць мала Угорщина, 6,3 тис. - Румунія, 5,2 тис. - Хорватія [12, 23]. Наступна

група – це стажисти, особи у віці 18-40 років, які можуть бути запрошені на строк 12-18 місяців для вдосконалення професійних та мовних знань. Угоди про стажування Польща уклала з Францією, Бельгією, Німеччиною; Словаччина – з Бельгією, Францією, Німеччиною, Люксембургом. Аналогічні угоди з Німеччиною підписали також Угорщина, Албанія, Болгарія, Литва, Латвія, Росія, Румунія, Чехія [9, 143]. Кількість стажистів, які працювали в Німеччині, ніколи не перевищувала 5 тис. Невисока квота на практиці зазвичай не використовувалась, оскільки вимоги до кандидатів щодо знання мови були занадто високими у порівнянні із запропонованою зарплатнею. Працевлаштування стажистів критикувалося також у зв'язку з тим, що насправді вони працювали на робочих місцях, які вимагали нижчої, ніж мали іммігранти, кваліфікації, тобто про її підвищення не йшлося.

Успішнішими були угоди про працевлаштування сезонних працівників, які наймалися на строк від 3 до 12 місяців. Лише в Німеччині їх було до 200 тис. щорічно. Угоди про сезонне працевлаштування Німеччина уклала з Польщею, Чехією, Словаччиною, Румунією, Угорщиною [12, 23]. Словаччина мала квоту 5 тис. робітників на рік, Румунія - 4 тис. Приймала сезонних працівників з країн Центральної Європи також Франція. Болгарія уклала відповідну угоду з Грецією.

Ще однією групою тимчасових мігрантів є прикордонні працівники з Чехії та Польщі, які набули можливості працювати в Німеччині в смузі 50 км від кордону за умови щоденного повернення до місць постійного проживання на батьківщині, або роботи в Німеччині протягом двох днів підряд на тиждень. їх нараховувалося до 10 тис. [11, 47].

Отже, країни Центральної Європи доклали значних зусиль для того, щоб забезпечити пересування своїх громадян територією Євросоюзу. Разом з тим, західні партнери очікували від них передусім посилення контролю на кордонах, які мали перетворитися на зовнішні кордони ЄС. У цьому зв'язку поступово вводився порядок перетину кордону, аналогічний тому, що застосовувався в Європейському Союзі. Уже в 1998 р. Польща ввела візовий режим для громадян країн, які не мали з нею угод про реадмісію, наприклад Росії та Білорусі. Значні зусилля спрямовуються на посилення охорони східного кордону. Створюються нові пости, збільшується кількість охоронців, вводиться нове обладнання, зокрема гелікоптери [9, 104]. Візовий режим поїздок громадян країн, які не належать до ЄС, поступово було введено всіма країнами-кандидатами. Значно посилено вимоги до видачі віз, особливо довготривалих. Наприклад, відповідно до нового чеського законодавства про іноземців, звернення за такими візами допускається лише через дипломатичні представництва країни за кордоном. Іноземці, які прибули за іншими видами віз, змінити свій статус, залишаючись у Чехії, не можуть.

Значна увага надається проблемі боротьби з нелегальною міграцією. У Чехії впроваджено жорсткі санкції проти працедавців, які використовували іноземних робітників без належних дозволів. Плановані законодавчі зміни передбачають, що перебування і працевлаштування без необхідних документів вважатиметься не правопорушенням, а кримінальним злочином, що тягне за собою негайну депортацію. В Угорщині введено порядок, відповідно до якого працедавець, який нелегально наймав іммігранта, повинен заплатити штраф, що у п'ять разів перевищує виплачену робітникові заробітну плату [4, 10]. У Румунії уряд докладає зусиль щодо обмеження нелегального виїзду громадян на роботу за кордон. Запроваджено ліцензування фірм, які займаються посередництвом у працевлаштуванні, здійснюються перевірки їх діяльності.

Наприкінці 1990-х рр. внесення змін до законодавства центральноєвропейських країн про міграцію значно активізувалося. Зокрема, у Польщі, Румунії, Чехії, Угорщині набули чинності нові закони про біженців та іноземців. Так, в Угорщині в 1998 р. було відмінено норму законодавства, відповідно до якої країна надавала притулок лише вихідцям з європейських країн, тобто ліквідоване географічне обмеження застосування норм Конвенції 1951 р. про статус біженців. У Чехії відмінено положення, за яким статус біженця надавався іноземцеві лише на п'ять років. Країнам-кандидатам довелося також внести зміни до іншого національного законодавства, яке не відповідало стандартам ЄС. Наприклад, у 2001 р. в Угорщині було прийнято закон про закордонного угорця, згідно з яким етнічні угорці, які є громадянами інших країн, отримали певні привілеї щодо в'їзду, перебування, працевлаштування, навчання на території Угорщини. Цей закон, однак, було оцінено як дискримінаційний щодо інших категорій іноземців, що призвело до його перегляду [4, 21].

Удосконалення виконавчих структур у сфері управління міграціями є особливо актуальними. У 2001 р. у Польщі створено спеціальний орган у справах репатріантів та іноземців, до компетенції якого належить регулювання репатріації, імміграції на основі возз'єднання сімей, ведення реєстру іноземців, управління центрами розміщення біженців. В Угорщині в рамках Міністерства внутрішніх справ також було створено новий орган, відповідальний за прикордонний контроль та надання притулку.

Таким чином, приєднання до ЄС нових членів є лише початком періоду, протягом якого має завершитися запровадження *acquis communautaire* у повному обсязі. Тільки після того, як держави Центральної Європи доведуть свою здатність відповідати за охорону зовнішніх кордонів Європейського союзу, контролювати міграційні процеси, запобігати транскордонній злочинності, контрабанді тощо, їх громадяни дістануть не-

обмежене право на вільне пересування і проживання у будь-якій державі ЄС. Тривалість перехідного періоду визначатиметься в ході переговорів. Наприклад, встановлений свого часу для Іспанії та Португалії семирічний термін було скорочено. Наразі про введення щонайменше дворічного терміну обмеження вільного пересування громадян центральноєвропейських країн повідомили більшість «старих» членів Євросоюзу

(утрималися від них лише Великобританія та Ірландія). Проте протягом перехідного періоду діятимуть не лише певні обмеження переміщень населення, але й програми допомоги країнам Центральної Європи з розбудови системи регулювання міграцій. Так, лише у 2004-2006-х рр. ЄС втратило 900 млн. євро на фінансування проєктів з імплементації Шенгенських стандартів на східному кордоні ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гетьманчук О. Початок візового експерименту // Дзеркало тижня. – 2003. – 4-10 жовтня.
2. Дулеба О. Словацько-українські відносини після введення візового режиму // Угорщина на шляху до Шенгену: виклики для України Матеріали міжнародного круглого столу експертів (м. Ужгород, 1-3 листопада 2001 р.). – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2001. – С. 38-51.
3. Касмарчик П. Современные и будущие тенденции трудовой миграции за пределы Польши в контексте расширения Европейского Союза // Трудовая миграция и защита прав гастарбайтеров: практика посткоммунистических стран / Отв. Ред. Ж. Зайончковская. – Кишинэу: Молд. ГУ, 2003. – С. 69-76.
4. Кіш С. Політико-правові засади українсько-угорського кордону в контексті розширення ЄС // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 15-21.
5. Клинова У. В. Правовое положение беженцев в странах Европейского Союза: статус беженца, право на убежище. – М.: ИНИОН, 2000. – 103 с.
6. Малиновська О.А. Розширення ЄС і зони чинності Шенгенської угоди та міграційні процеси в Україні // Вісник УАДУ. – 2003. - № 1. – С.475-483.
7. Малиновська О.А. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – 170 с.
8. Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект. – К.: НИПМБ, 2003. – 134 с.
9. Andreas P. Redrawing the Line: Borders and Security. – 2003. – Vol. 28. – № 2. – P.78-111.
10. Geddes A. The Politics of Migration and Immigration in Europe. – L.; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2003. – 220 p.
11. Trends in Migration Flows in Central and Eastern Europe // Migration Policies and EU Enlargement: OECD. – Paris, 2001. – P. 33-50.
12. Population and Migration in the European Union. Chichester: John Wiley and Sons, 1996. – 390 p.

С.В. ШУЛЯК

ПОЛІТИКО-РЕЖИМНИЙ РОЗВИТОК «ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ» УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМУ

Шуляк Сергій Вікторович - доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат політичних наук

Зміна влади, спричинена «помаранчевою революцією», створила враження, що в Україні розпочався процес, який за багатьма ознаками нагадував добре вивчені в рамках транзитології процеси демократизації в інших регіонах світу. Проте «постреволюційний» політичний розвиток усе більше нагадує не консолідацію демократичного режиму, а перманентну політичну кризу, що час від часу набуває досить гострих форм і супроводжується паралічем окремих державних інституцій. При цьому лідерів «революції» все частіше звинувачують у використанні методів управління притаманних «старому режиму». Отже, виникає принципова необхідність з'ясувати

сутність політичних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, і зокрема, в якому напрямку еволюціонує її політичний режим. Це безумовно важливо як для подальшого теоретичного осмислення політичного розвитку так званих «перехідних суспільств», так і для вироблення практичних рекомендацій щодо оптимізації політичного процесу безпосередньо в Україні.

Дослідники лише починають ґрунтовне осмислення характеру «постреволюційного» режиму в Україні (гуг можна згадати хіба що розвідку Ю. Мацієвського [4]), тому поки що зарано давати їм оцінку. Зараз можна відзначити лише певну тенденцію, що намітилася ще у дослідженнях

«старого режиму» Кучми, яка може позначитися і на оцінках режиму «постреволюційного». Більшість, зокрема, В. Полохало [5], Т. Кузьо [15], А. Колодій [3], схильні розглядати його в рамках звичної схеми «тоталітаризм–авторитаризм–демократія», як певну варіацію одного із цих типів або як перехідний гібридний режим, що виникає як специфічний підсумок пострадянської демократизації. Такий підхід дозволяє виявити й описати ті чи інші зовнішні ознаки режиму, проте мало що дає для розуміння його внутрішньої логіки. В цьому сенсі більш релевантним виглядає підхід запропонований О. Фісуном, який розглядає режимну динаміку пострадянських держав крізь призму теорії неопатримоніалізму, визначаючи політичний режим України як «олігархічний неопатримоніалізм» [8, 10; 7, 176 - 177]. Як неопатримоніальну розглядають сучасну українську державу також Г. Ван Зон [18], Б. Герасимів [14], Н. Абрамс [11].

Метою статті є інтерпретація політико-режимного розвитку України після «помаранчевої революції» з точки зору теорії неопатримоніалізму. Для цього ми спробуємо дати відповідь на такі питання. У чому сутність неопатримоніалізму? У чому специфіка неопатримоніального режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми? Який характер мали зміни, що сталися під час «помаранчевої революції»? Який тип політичного режиму складається у «постреволюційній» Україні?

У даному дослідженні ми використовуємо теорію неопатримоніалізму як ключ до розуміння політичних процесів у пострадянській Україні, як таку, що найбільш адекватно пояснює і сутність політичного режиму, що склався за часів Кучми, і зміст «помаранчевої революції» й «постреволюційної» режимної трансформації. З точки зору методології такий підхід можна визначити як якісний варіант компаративного аналізу, що обумовлюється застосуванням цілком визначеної теорії до конкретного випадку з метою його інтерпретації.

Теорія неопатримоніалізму сформувалася на основі праць дослідників, які застосували веберівську концепцію патримоніального правління до аналізу політичних систем країн, що розвиваються (Г. Рот [16], Ш. Ейзенштадт [13], Р. Теобальд [17] та інші). Специфікою традиційного патримоніалізму є апроприація сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також неподільність публічно-політичної та приватної сфери внаслідок чого держава управляється як приватне володіння. Політичне управління розглядається правителем як виключно персональна справа, а політична влада як частина його приватної власності, що може приносити прибуток у вигляді податків і данини.

Неопатримоніалізм можна визначити як специфічне поєднання формальних інститутів сучасної держави, що будуються на

раціонально-легальних засадах, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Тобто держава управляється фактично як приватне володіння правлячих груп, які використовують її інститути як джерела власних прибутків. На думку більшості дослідників найбільш яскравими рисами неопатримоніалізму є: 1) патронажно-клієнтарні відносини, що формуються на основі асиметричного взаємообміну ресурсами (посади, контракти, ліцензії, судовий імунітет тощо) між ключовими фігурами в уряді й стратегічно розташованими індивідами (профспілкові й регіональні лідери, впливові політики й бізнесмени); 2) персоналізація влади, яка зумовлює погляд на главу держави як на втілення політичної системи, усі ж інші політичні інститути розглядаються лише як засоби реалізації його стратегії; відбувається самоідентифікація мас не з політичними програмами, а з особою лідера, лояльність якому означає й лояльність режиму, який він уособлює.

Лідер (президент) підтримує свою владу насамперед за допомогою особистого патронажу. Відносини лояльності та залежності охоплюють формальні політичні інститути та адміністрацію, а бюрократичні посади використовуються не для того, щоб здійснювати державну службу, а передусім для того, щоб підвищити свій добробут та особистий статус. Розмежування між особистими і суспільними інтересами вкрай нечітке. Посадові особи здійснюють патронаж надаючи своїм прихильникам посади, робочі місця, ліцензії, контракти, захист від судових переслідувань тощо, а їхні клієнти мобілізують політичну підтримку на місцях і узгоджують усі важливі рішення зі своїми патронами.

У цій системі провідні позиції в сфері влади займає неопатримоніальна бюрократія, що структурується на основі регіональних, галузевих, родинних тощо зв'язків і утворює складну піраміду патронажно-клієнтарних відносин, на вершині якої перебуває глава держави. Головну роль тут відіграє патронажно-клієнтарна мережа президента, до якої входять найбільш близькі й особисто віддані йому особи, які посідають ключові позиції у державному апараті. Політичні партії й парламент відіграють другорядну роль і є механізмами інституціоналізації патронажно-клієнтарних мереж і приватного розподілу між членами правлячого угруповання публічної владної сфери.

Політична боротьба в такій системі є субелітною боротьбою за контроль над державою, що ведеться за принципом «переможець отримує все». Ця боротьба визначається скоріше не ідеологічними протиріччями (хоча вони, безумовно, існують), а більш прагматичними міркуваннями – боротьбою за матеріальні блага, які надає контроль над державою. Тобто боротьба точиться між тими, хто входить до патронажної мережі національного лідера (insiders) і має пріоритетний доступ до

політичних та економічних ресурсів, і тими, хто до цієї мережі не входить (outsiders). Переможці розподіляють «здобич» у вигляді державних посад і пов'язаних з ними матеріальних благ (пільг, контрактів, позик тощо), а аутсайдерів усувають з державних установ і відсувають на периферію політичного та економічного життя [12, 463]. Головним завданням неопатримоніального лідера в розподілі «здобичі» є запобігання формуванню альтернативних патронажних мереж, що можуть стати базою для кристалізації серйозної опозиції. Тому лідер намагається маніпулювати патронованими групами та особами, використовуючи їх один проти одного, при цьому залишаючи за собою роль верховного арбітра. Потенційних опонентів він усуває з важливих посад і навіть з країни, тобто переводить їх до розряду аутсайдерів.

О. Фісун визначив головні ознаки пострадянського неопатримоніалізму: 1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців (під політичними підприємцями розуміють осіб, що інвестують у політику різноманітні ресурси у розрахунок на їх повернення у майбутньому у вигляді сприятливої для них державної політики), які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості поєднання влади й власності; 2) приватне використання державно-адміністративних ресурсів (зокрема силової й фінансової функції держави для придушення політичного спротиву й усунення економічних конкурентів); 3) ключова роль патронажно-клієнтарних відносин у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби [7, 164-165]. При цьому слід відзначити його наголос на те, що патримоніальні практики у пострадянському політичному процесі це не тільки і не стільки рудименти історичного минулого, скільки «нові (посттрадиційні за своєю природою) принципи функціонування сучасних неопатримоніальних режимів, що ґрунтуються на матеріальних стимулах і винагородах» [7, 161-166].

Пострадянський неопатримоніалізм став результатом процесів демократизації й економічної лібералізації, які відбувалися в умовах «слабкої держави». Така держава, за В.Я. Гельманом, характеризується суттєвим обмеженням її можливостей по застосуванню силових методів примусу (administrative capacity), а також відсутністю верховенства права (rule of law). Мала місце перевага неформальних інститутів, побудованих на партикуляристських нормах і правилах (таких, як клієнталізм або корупція) над формальними, заснованими на верховенстві права, які у кращому випадку ставали фасадом для перших [1, 58-59]. Пострадянські керівники, опинившись у стані системної кризи своїх країн, змушені були шукати механізми контролю над державою в умовах, з одного боку, відсутності сучасного ефективного бюрократичного апарату, а з іншого – достатньо сильної ідеї (окрім

загальних лозунгів національного суверенітету), що забезпечила б їм необхідну кількість відданих прибічників, яких можна було б поставити на ключові посади. За цих обставин їм залишалося розставляти своїх призначенців на прибуткові посади в обмін на очікування політичної підтримки й частки з прибутків, що збиралися ними на місцях [2, 156-157]. Як зазначає О. Фісун, в умовах незавершеної раціонально-бюрократичної трансформації і неповного поділу політики й економіки найбільш вигідною і найбільш «дешевою» стратегією рентоорієнтованих груп стало входження до клієнталістських ланцюжків неопатримоніального обміну ресурсів і капіталу [8, 9].

Україна за часів президентства Л. Кучми (1994 – 2004 рр.) мала типову пострадянську неопатримоніальну систему. У центрі цієї системи знаходився президент, який використовував державу як інструмент свого персонального правління. Маючи величезні повноваження, він підтримував свій контроль над державою за допомогою двох засобів. По-перше, він використовував своє право адміністративних призначень для надання «прибуткових» посад своїм прибічникам. Ці посадовці мали можливість вільно використовувати свої позиції у держапараті з метою особистого збагачення в обмін на політичну лояльність до президента. По-друге, він ефективно контролював розгалужену систему державного нагляду очолювану його прибічниками у силових міністерствах, СБУ, Генеральній прокуратурі, Державній податковій адміністрації. Одним із завдань цих керівників був збір компромату щодо діяльності посадових осіб і підприємців на всіх рівнях системи, який пізніше міг бути використаний проти опонентів президента. Таку систему влади, притаманну багатьом пострадянським країнам, Г. Хейл визначив як «патрональне президентство» [9, 7]. Формальні правила існували у цій системі, проте вони були підпорядковані особистим забаганкам можновладців. Держава фактично слугувала інструментом реалізації приватних інтересів посадових осіб і пов'язаних з ними бізнесменів. Причому в деяких випадках важко було відрізнити ці дві групи акторів.

«Кольорові революції» на пострадянському просторі, як зазначає Г. Хейл, є природним підсумком функціонування системи патронального президентського правління [9, 12]. Вони відбувалися у приблизно однакових умовах, коли діючий президент, що катастрофічно втрачав популярність, оголошував про свій намір залишити владу. Це провокує серйозний конфлікт між різноманітними групами всередині неопатримоніальної еліти, адже їм доводиться шукати того, хто буде приймати рішення у майбутньому і з ким слід пов'язувати свої очікування. Саме одна з елітних груп, що знаходиться в опозиції до ще діючого непопулярного президента, й ініціює процес змін. В Україні міжелітний конфлікт почав визрівати приблизно

у 2001/2002 рр. під час «касетного скандалу» і парламентських виборів, коли значна частина політичної еліти й впливових економічних груп перейшли у відкриту опозицію до президента Л. Кучми і створили альтернативну партію влади коаліцію навколо В. Ющенка.

«Помаранчева революція» в Україні була здійснена блоком аутсайдерів (маргінальні політики й політичні партії, насамперед національно-демократичного спрямування, дрібний та середній бізнес, що зазнав утисків від економічної політики держави), що виступали за радикальну зміну правил гри, й частини великих рентоорієнтованих політичних підприємців, що втратили доступ до президентського патронажу (а звідси й пов'язані з ним переваги, зокрема у приватизації) і сподівалися зайняти кращі позиції навколо нового глави держави [6]. Саме участь значної частини великого бізнесу, який інвестував свої ресурси у політичну мобілізацію аутсайдерів і широких верств населення на боротьбу з режимом, забезпечив перемогу опозиції. Той факт, що головними організаторами та спонсорами революції стали виключені, свого часу, з табору Кучми політичні підприємці, що звикли до відносин типу патрон – клієнт, визначив й її підсумки. Серед найбільш помітних, разом з певною лібералізацією та зміною зовнішньополітичного курсу, стала зміна у співвідношенні сил між провідними адміністративно-фінансовими угрупованнями, що проявилось у перерозподілі державних посад, фінансових потоків, перегляді результатів приватизації тощо. Тобто «помаранчева революція» не привела до зміни неопатримоніального характеру системи і фактично обмежилася змінами в структурі еліт і політиці розподілу ресурсів, що цілком відповідає змісту «неопатримоніальних революцій», досліджених Ш. Ейзенштадтом [10, 334-336].

Сьогодні важко чітко визначити характер політичного режиму, що складається у постреволюційній Україні. Зміна влади й конституційні зміни 2006 р., що позбавили главу держави значної частки повноважень, призвели до руйнації гегемоністської моделі консолідації неопатримоніального режиму, в якій президент відіграв роль верховного арбітра і уособлював центр системи. Сьогодні, неопатримоніальні еліти України перебувають у стані невизначеності, у стані пошуку нової моделі консолідації режиму. Причому цей пошук ведеться поки що в межах неопатримоніальної моделі. Він супроводжується процесом реструктуризації й консолідації патронажно-клієнтських мереж на основі поліцентризму (щонайменше – навколо трьох центрів в особі найвпливовіших політичних лідерів – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Янукович) і відповідного перерозподілу ресурсів. Цей процес проявляється в переходах політиків з одного табору до іншого, «кадрових війнах»

навколо ключових державних установ, створенні нових партійно-політичних проєктів тощо. Все це має на меті забезпечення, з одного боку, політичного домінування (особливо напередодні президентських виборів), а з іншого – сприятливих позицій у боротьбі за ще не приватизовані частки державного майна (конфлікти навколо земельних аукціонів і приватизації потужних промислових підприємств). Підтвердженням неопатримоніального характеру цих процесів є зневаження провідними політичними акторами формальних правил гри (Конституції та законів), що призводить до блокування діяльності окремих державних інститутів, до «тінізації» української політики.

Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов'язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі).

Проєкт, що реалізується Секретаріатом Президента, явно спрямований на посилення президентської вертикалі (це стосується не тільки обговорюваного останнім часом проєкту нової Конституції, але й низки законів і законопроєктів, що покликані повернути президенту частину відібраних раніше повноважень і посилити його контроль над органами місцевого самоврядування). У перспективі його реалізація може привести до відродження єдиного центру влади й системи «патронального президентства». Навіть новий партійний проєкт В. Балогі «Єдиний центр» (назва символічна) дуже сильно нагадує створення особисто під президента В. Ющенка нової «партії влади». Таке посилення авторитарних тенденцій, на думку Г. Хейла, є цілком логічним варіантом постреволюційного розвитку [9, 15-17].

У разі реалізації парламентської моделі можна спрогнозувати два можливі сценарії розвитку подій. Перший передбачає збереження неопатримоніальної поліцентричності з відносно пропорційним розподілом політичних вигравшів (картельна консолідація). Вцьому сенсі, цікавою є думка Г. Дерлуг'яна, що «на зміну неовотчинності єдиного господаря може прийти гостро конкурентна форма неовотчинності декількох ворогуючих кланів або коаліцій еліт» [2, 160]. Слід зазначити, що Г. Дерлуг'ян використовує термін «неовотчинний» замість «неопатримоніальний».

Другий сценарій передбачає збереження поліцентричності на основі досягнення угоди між провідними елітними групами щодо створення системи формальних правових гарантій насамперед один проти одного – як перешкоди на шляху реалізації неопатримоніального принципу організації влади, з інституціоналізацією спільних для всіх правил гри і прозорих механізмів конкуренції. У цьому сенсі реалізація першого сценарію, можливо, є необхідною об'єктивною передумовою, підготовчим етапом для реалізації другого. Саме такий шлях

у перспективі може привести до формування стабільної демократії.

Отже, «помаранчева революція» не змінила неопатримоніального характеру політичного режиму, що сформувався за часів Л. Кучми. Проте вона привела до суттєвих структурних змін всередині неопатримоніальних еліт, які перебувають у стані пошуку нової моделі консолідації

режиму, що супроводжується загостренням політичної боротьби. Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов'язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі). Саме парламентська модель виглядає найбільш оптимальною з точки зору можливостей утвердження демократичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №1. – С. 55 – 69.
2. Дерлугьян Г. Кризисы невоотчинного правления // *Логос*. – 2006. – №5. – С. 154 – 160.
3. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // *Сучасність*. – 1999. – № 7 - 8. – С. 84 - 96.
4. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // *Політичний менеджмент*. – 2006. – №5 (<http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?>).
5. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // *Політична думка*. – 1998. – № 2. – С. 17 - 18.
6. Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация // *Прогнозис*. – 2006. – №3(7) (<http://journal.prognosis.ru/a/2006/10/02/116.html>).
7. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
8. Фисун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // *Національна безпека України*. – К.: Стило, 2004. – С. 3 – 12.
9. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // *Pro et Contra*. – 2008. – №1. – С. 6 – 21.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
11. Abrams N. Neopatrimonialism and Postcommunist States: Exposing Built-in Assumptions in Theories of International cooperation (http://www.allacademic.com/meta/p139085_index.html).
12. Bratton M., Van De Walle N. Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa // *World Politics*. – July 1994. – Vol. 46, №4. – P. 453 -489.
13. Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London: Sage Publications, 1973. – 95 p.
14. Narasymiw B. Ukraine's «Orange Revolution» and Why It Fizzled (<http://www.cpsa-acsp/papers-2007/Harasymiw.pdf>).
15. Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – № 38. – P. 167 - 190.
16. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States // *World Politics*. – January 1968. – Vol. 34, №2. – P. 194-206.
17. Theobald R. Patrimonialism // *World Politics*. – July 1982. – Vol. 34, №4. – P. 548-559.
18. Van Zon H. The Political Economy of Independent Ukraine. – New York: St. Martin's Press, 2000. – xi, 236 p.

І.О. ДЕМІШЕВА

СЕМІОТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ ЮЛІЇ ТИМОШЕНКО

Демішева Ірина Олександрівна - пошукач кафедри політології Донецького національного університету

У політичній системі задіюються найбільш поширені у суспільстві знаки та міцні (які викликають однорідну високоемоційну реакцію) символи. Будь-який об'єкт має одне пряме значення – знак та може мати кілька додаткових значень - тоді він виступає у ролі символів. Знак – це первісне вербальне і невербальне вираження дійсності. Знак повинен найбільш лаконічно й точно передавати конкретну інформацію. Символ не зводиться, як знак, лише до простого еквівалента. Він має багато значень та може бути

зрозумілим лише у заданій культурологічній системі. Сукупність знаків перетворюється на єдину знакову систему.

Наукові роботи, присвячені дослідженню ролі знаків у політиці, можна розділити на дві великі групи – універсальні, які ставлять на перше місце теоретичні обґрунтування ролі знаків, та прикладні роботи, які мають відношення до семіотики політики. Категорію «знак» уперше дослідили Чарльз Пірс [7] та Фердинанд де Сосюр [11]. Чарльз Моріс виділив три складові, на які

варто робити акцент при семіотичному аналізі: семантичний (досліджувати співвідношення знака та предмета, до якого він належить); прагматичний (досліджувати зв'язки знак – його інтерпретатор) і синтаксичний (досліджувати зв'язки знаків між собою) [6]. Г. Крейдлін зробив внесок до науки, розкривши поняття невербальної семіотики [3]. Юрій Лотман ввів категорію семіосфери та дослідив семіотичний простір [5].

У сучасній політичній науці інтерес до семіотики більшою мірою перебуває у межах дослідження дискурсу, а не як до самостійної дисципліни. В основі дискурсу знаходиться семіотична система, притаманна обраній політичній культурі. Слово, жест, колір, тон голосу, зображення є компонентами такої семіотичної системи. Особливого значення західні науковці надають дослідженню комунікативних здібностей, вербальної та невербальної поведінки особистості та аналізу мови політичних діячів. Серед відомих дослідників варто відмітити М.Фуко, П.Бурд'є, Г.Лассуела, У.Еко. Відомим українським семіотиком є Г. Почепцов, який робить семіотичний вимір радянського періоду [9]. В українській науці серед робіт, присвячених дискурсу вітчизняних політиків, варто відмітити праці К. Головинського [2] та Л. Савицької [10].

Масова психологія базується не тільки (і не стільки) на логічному процесі прийняття рішення, скільки на емоціях, почуттях та переживаннях, які у кризових ситуаціях, наприклад у період виборів, загострюються. Тому політичні лідери, щоб викликати у виборця необхідну реакцію (проголосувати за даного лідера чи не проголосувати за його опонента) звертаються до найбільш популярних знаків та символів.

Автор статті вирішив звернутись до політичного дискурсу українських парламентських виборів 2007 року для того, щоб виділити символи, які активно працюють в українському соціумі. Предметом дослідження стала стаття Юлії Тимошенко (надалі – автор тексту), присвячена річниці незалежності України - «Нова національна ідея на день народження України» [12]. Стаття представляє інтерес з наукової точки зору, адже побудована на використанні знаків, символів, метафор, які мають створити образ сучасних України та світу. Автор статті об'єднала знакові слова у групи відповідно до головних ідей, які вони несуть та проаналізувала значення слів, які вони мають у політичній свідомості населення та мету, якої досягається їх використання. При семіотичному аналізі слів передусім зверталась увага як саме розпізнаються ці слова у масовій свідомості українців, а не їх пряме значення.

Текст статті Юлії Тимошенко має бінарну конструкцію: одна частина символів концентрується навколо лінії руйнації, інша – навколо лінії відродження. Кожна лінія складається з декількох груп – концепцій, які мають власну

ідею або сюжет. Одні й ті ж концепції можуть використовувати символи і знаки однакових метафор - поєднання декількох символів у спільну групу. Наприклад, символи «дах», «стіни», «будувати» відносяться до метафори будівництва.

Лінія руйнації складається з декількох частин та має відобразити загрози, які існують зовні та зсередини України. Це зовнішні фактори: концепції знищення рабства, грошей, хаосу та внутрішні – концепції розколу та псевдоідеї.

Концепція «знищення» відображає загрози фізичного існування людства та включає у себе знаки і символи з метафори насилля та хвороби: «Аль-Каїда», «11 вересня», «війна», «чума». «Аль-Каїда», «11 вересня» - слова та словосполучення, які виступають як знаками, так і символами. Під «Аль-Каїдою» розуміється міжнародна ісламська терористична організація. Дослівно з арабського перекладається як «основа».

«Аль-Каїда» та «11 вересня» до подій 11 вересня 2001 року для більшості українців нічого не означали. Масова інформаційна кампанія, яка почалась після вибухів у США, надала цим словам декілька символічних значень. «Аль-Каїда» символізує смерть, тероризм, вибухи, насилля, іслам (на жаль, образ Аль-Каїди став образом усього сучасного ісламу). «11 вересня» в якості знака розуміється як ланка терористичних дій з боку ісламських терористів у Нью-Йорку, Вашингтоні, Пентагоні. В якості символу найбільш близькі значення – «загроза», «теракт». Разом «Аль-Каїда» та «11 вересня» символізують несподівану зовнішню загрозу, незахищеність від насилля.

Слово «війна» згадується у тексті 4 рази. З одного боку, Тимошенко вводить це поняття для констатації факту насилля: «Війна продовжує лишатися формою співіснування націй та народів» [12]. Це є прямим визначенням війни. З іншого боку, автор статті показує політику через образ війни: війна – «елемент чергової президентської кампанії», тобто війна символізує політику.

«Бубонна чума». Пряме значення виразу – гостра інфекційна хвороба, епідемія, яка несе смерть. Зараз чума у масовій свідомості не сприймається у своєму першому значенні як хвороба (бо епідемії чуми були давно і залишилися лише в історичній пам'яті), але як алегорія до якоїсь біди: кари, що послана, безпеки, хвороб.

Концепція «рабства» також використовує символи метафори насилля, які мають показати знищення свободи людини: «раби на галерах», «гастарбайтерство». Галери - стародавнє гребецьке судно, на якому в Західній Європі веслярами були раби, полонені або каторжники. Пряме значення виразу «раби на галерах» – примусова праця в якості покарання для засуджених. У переносному значенні – дуже важкий труд, який перетворює людину на раба. У сучасному розумінні цього вислову мається на

увазі ненормована праця людини, яка роботою обмежує інші сфери свого життя. Тобто людина, віддавшись роботі, добровільно стає рабом.

Гастарбайтерство – нелегальна праця людей, які приїжджають на сезонні роботи до чужих країн. Тимошенко вводить цей термін для осучаснення поняття «рабство»: ці працівники живуть у ганебних умовах, працюють ненормований робочий день, не користуються повагою у мешканців міст, до яких приїжджають. Саме українці представляють одну з гілок гастарбайтерства, бо ідуть на сезонні заробітки до Москви, країн Європи тощо.

Концепція «грошей» відображає руйнацію цінностей людства. Автор статті концентрує увагу на негативному впливі грошей на суспільство за допомогою двох прийомів: ствердженні, що у сучасному світі все продається та емоційній оцінці цього явища та сукупності слів, властивих дискурсу українського суспільства.

Перше ствердження досягається за допомогою образу Фауста: «Відбулася всесвітня матеріальна «фаустизація» людства». Фауст – герой Гетевського однойменного роману, який готовий був продати душу дияволу задля досягнення понад вищих сил. Сучасна людина – це теж Фауст, але різниця в тому, що вона продає свою душу за гроші або матеріальну вигоду: «Фауст мав бодай зупинку прекрасної миті, то сучасні обивателі здатні продати душу за «класний шопінг» у Мілані в сезон Sale» [12].

Товар та гроші є символами суспільства споживання. Для того, щоб підсилити ефект руйнації, Тимошенко використовує слова, властиві сучасному дискурсу: «гламурно», «шопінг», «Sale». Говорити та думати про національну ідею – це «не гламурно». Національне підміняється словом з моди – «гламур»: якщо це не є модним, значить не є важливим. Душа замінюється поняттям «класний шопінг у Мілані». Спеціально використовуються слова іноземного походження: «класний» замість «добрий», «шопінг» замість «покупки», Мілан – як символ моди. Тимошенко також вводить слово «Sale» - воно має не лише вказати на період скидок, але й на дешевизну самого процесу, на низький ціннісний рівень: «продати душу у період розпродаж».

Концепція «замкнутості» є слідством дії всіх попередніх концепцій, що приводить людину до стану розгубленості. Для відображення «замкнутості» автор використовує символи – «виключені світлофори» та «пісок». У виразі: «історія рухається, як автомобілі в часпик на Ленінградській площі при виключених світлофорах» [12], світлофори грають роль дезорієнту. Світлофор як знак виступає регулятором руху на дорогах. У якості символу він є гарантом порядку в загальному русі життя, він забезпечує гармонію рухів усіх систем. Виключений світлофор, автомобільна пробка у час пік свідчать про те, що система знаходиться в ситуації хаосу, коли не працюють правила

і нічим не коригується життя. Пісок – символ нестабільності та мінливості. «Занурити голову у пісок» означає сховатись від проблеми.

Використовуючи символи даної групи, Тимошенко створює образ руйнації світу: ефект несподіваної загрози життю людини, повернення від статусу вільної людини до рабів, знищення ціннісного світу людства, перетворення системи, з означеними правилами гри, до хаосу.

Внутрішні фактори руйнації для України розкриті за допомогою концепцій розколу та псевдоідеї. Однією з головних ліній дискурсу Тимошенко є демонстрація того, що єдину націю в єдиній країні намагаються розколоти навпіл. Вона досягає цього кількома методами. Один з них: частота характер використання слів «Україна», «країна», «нація», «народ», «національний». Інший метод – наведення прикладу антиукраїнських листівок.

Слова «Україна» та «країна» використовуються у тексті відповідно 20 та 12 разів. Протиставляючи ці два слова один одному, Тимошенко показує, що в суспільстві є проблема сприйняття України як унікальної держави, натомість – території на малі світу, що і є першою ознакою втрати ідентичності. Слово «країна» має позитивний характер у тексті, що підтверджують слова, які використовуються поряд: «ідея», «героїчна», «єдина», «будувати», «воля». Натомість поряд зі словом «Україна» знаходяться слова як позитивного, так і негативного наповнення: «налякана», «горе», «поділ», «трьохсортна карта» та «золота доба», «енергетичний міст», «табула раса» тощо. Ця тенденція властива і словам «нація» - «народ»: якщо «народ» оточений словами позитивно-нейтрального характеру («культура», «власний», «наш», «український»), то «нація» - негативно («розділена», «викресливши», «невизнання», «переживає», «співіснування»).

Втрата ідентичності підкреслюється розчинністю національної ідеї та вихід на перший план псевдоідеї. «В сучасній Україні писати і говорити, ба, інколи навіть думати, про національну ідею політично небезпечно», - пише автор тексту [12]. «Гімн без слів, стилізований гопак, напівлегальний тризуб та борщ з фініків» - символізують рівень єдності нації. Гімн є державним символом країни. Гімн «без слів» свідчить про відсутність ідеї, яка би об'єднувала націю, дослівно – про те, що українцям нічого сказати ні собі, ні світу. Гопак – український народний танець. Вислів «стилізований гопак» вказує на підпорядкованість українських народних традицій модним тенденціям, стилю. Тризуб, поряд з прапором та гімном, є державним символом України. Тризуб має багато символічних значень: грім та блискавка; язик полум'я; сили неба, повітря та води. У християнстві тризуб використовується як символ Трійці [13, с.292]. Окрім того, він символізує українську історію – на території України символ з'явився більше

1000 років тому: тризуб був фамільним знаком князя Володимира. Визначення тризуба як «напівлегального» у тексті означає його невизнання в якості державного знака.

Борщ з фініків – заключний компонент псевдоідеї. Цей рецепт з американської книги символізує перетворення національного на псевдонаціональне при втручанні іноземних держав у внутрішні справи країни. Це саме, на думку автора статті, може трапитись із національною ідеєю, якщо довірити її підтримку іноземним державам.

Втрата ідентичності стає можливою завдяки навмисному розколу України. Тимошенко визначає лінію розколу, відокремив два регіони – «Південь та Схід» України від іншої частини країни: «замість національної ідеї, щось вліпимо інше, бо у нас же Схід і Південь» [12]. Тимошенко непрямо вводить два центри розколу – Донецьк та Львів: «Звести під один дах інтереси викладача з Львівського університету і донецького підприємця, залишивши поза його межами розбіжності і світоглядні суперечності» [12]. У цьому реченні протиставлення проходить по двох лініях: географічному – приналежність до Львова чи Донецька та світоглядному: Львів – центр науки, Донецьк – бізнесу, що досягається завдяки образам Львівського викладача та Донецького підприємця. Тимошенко не спростовує міф щодо культурологічної різниці між Сходом та Заходом, прямо кажучи про наявність «розбіжностей і світоглядних суперечностей». Юлія Тимошенко вказує на винуватців, які стали організаторами розколу в країні та підтримали його. У персоніфікованому вигляді це – Глеб Павловський, у загальному – псевдонауковці – «маргінальні мудреці» та «нова еліта».

У тексті статті символом розколу України є «трюхсортна карта». Карта з окресленою територією є знаком країни, тобто вона позначає кордони та, таким чином, закріплює графічний образ країни. Під час президентської кампанії 2004 року в Україні були розповсюджені листівки та телевізійна реклама з графічним зображенням України, поділеною на три частини: Захід, Центр, Схід з написами, що це, відповідно, перший, другий та третій сорт. Це була антиукраїнська реклама з головним месіджем: Віктор Ющенко, якщо стане Президентом України, буде надавати перевагу у розвитку спочатку Заходу, потім – Центру і Сходу країни. Таким чином, «трюхсортна» карта стала символом роз'єднання в державі.

Створивши за допомогою системи знаків образ сучасного світу, частиною якого є Україна, автор тексту конструює за допомогою символів та знаків лінію відродження, яка складається з концепцій унікальності та національної ідеї. Лінія відродження базується на метафорі будівництва. Розкритикувавши псевдоідею, яка сьогодні займає своє місце у масовій свідомості,

Тимошенко говорить про формування справжньої національної ідеї. Словосполучення «національна ідея» використовуються у тексті 16 разів. З них 6 разів поруч зі словосполученням стоїть визначення «нова». Також використовуються слова: «народити», «дати», «створення». Автор тексту закріплює думку, що саме зараз Україна має народити власну національну ідею. Також він вказує на компоненти, які можуть лягти в її основу. Вони розподілені на чотири площини: спортивна, політична, етнічна та культурологічна.

Символом політичної площини виступає Майдан. У політичному символізмі «майдан» має декілька значень: визначення подій 2004 року («помаранчева революція»); символ миролюбної революції; символ демократії та свободи в Україні (в першу чергу, для «помаранчевого» електорату та Західної Європи); точка відліку нового політичного часу (політика в Україні «до» Майдану та «після»); сукупність цінностей. У тексті «Майдан» замикає на собі політичну та етнічну площини (символом якої є українська мова): «Був у нас ще Майдан, коли тисячі людей вперше заговорили українською мовою, сотні тисяч почали гордитися, що живуть у такій героїчній країні, мільйони вперше підняли голови» [12]. На Сході України більшість людей говорять російською мовою, але політичні сили лівого напрямку та Партія регіонів у період передвиборної агітації часто використовують тезу про надання російській мові статусу державної як компонент своєї агітації. Саме те, що «тисячі людей вперше заговорили українською мовою» (тобто до цього вони були російськомовними) вказує на національне єднання на базі мови.

Спортивна площина об'єднує і Схід, і Захід країни, незалежно від політичних або мовних протиріч. У сучасному світі спорт замінив війну. Намагання держав «воювати» одна з одною та мати власних переможців з фізичного знищення перейшло до спортивних змагань. Переможці у спорті стають сучасними національними героями. Збірна України з футболу, Яна Клочкова, брати Клички є символами успіху України, її героями, незалежно від того, чи стежить громадянин України за спортивними подіями, чи ні.

Культурологічна площина менш поширена, ніж спортивна. В її основі закладена історична пам'ять. Приналежність до спільного видатного минулого має консолідувати людей у теперішньому часі. Тимошенко обрала для культурологічної площини символи епохи скіфів та трипілля, які представляють різні частини країни: «скіфські кам'яні баби та трипільські глечики». Цим автор тексту прагнув довести, що без загальнонаціональної підтримки та усвідомлення всією частиною країни себе єдиним цілим, культурна спадщина залишиться тільки частиною історії, а не історичної пам'яті народу.

Юлія Тимошенко ставить за мету показати унікальність України серед усього світу,

що глобалізується. Задля цього автор тексту використовує наступні символи: зірка, *Tabula rasa*, золота доба, міст, міся. Україна принесе світові унікальну ідею з двох причин: ця країна пов'язує культури Заходу і Сходу та вона має свою місію.

Для зв'язку України зі світом Юлія Тимошенко використовує символ з метафори будівництва – міст. Міст – символ, який є поширеним у різних культурах, саме тому він персоніфікує Україну як символ єднання Сходу та Заходу. Міст – у першу чергу, символ об'єднання. Також він символізує перехід від одного стану до іншого, зміни та трансформації. Тобто міст – це посередник, і Україна також є посередником між двома цивілізаціями. Це є першим витоком її унікальності, яка має проявитись через ідею, яку принесе Україна світові. Але зараз, поєднуючи дві культурологічні системи, Україна є «чистою дошкою».

«Україна – це табула раса», – пише Тимошенко. *Tabula rasa* – латинський вислів, який перекладається як «очищена табличка» або «чиста грифельна дошка». Тобто зараз країна – чиста, готова до нової унікальної ідеї: «Саме тому Україна повинна будувати свої стандарти наново і має всі права не копіювати помилкові концепти ліберально-демократичного капіталізму» [12].

Зірка – це третій символ унікальної місії, який означає провід, захист, постійність. Також зірка виражає мрії, надії, ідеали. Золота доба та Едем замикають символічний ряд унікального майбутнього для України.

Таким чином, Юлія Тимошенко побудувала текст на двох лініях: руйнації та відродженні. У

тексті автор використовує символи, адаптовані під українську політичну систему. Вони мають як іноземне походження («Аль-Каїда»), так і внутрішнє («скіфські баби»). Для того, щоб створити лінію руйнації, автор тексту використовує тематичні концепції, які будуються на декількох символах. Це концепція знищення (символи: «Аль-Каїда», «11 вересня», «чума», «війна»); рабства («раби на галерах», «гастарбайтерство»); хаосу («виключені світлофори»; пісок); грошей (Фауст, шопінг, sale, купоно-карбованць, bluetooth, проФФесор, пластикові стаканчики); розколу (Донецьк-Львів, Схід, Південь, наука-бізнес, Глеб Павловський, трьохсортна карта, Колумб); псевдоідеї (Гімн без слів; стилізований гопак, напівлегальний тризуб, борщ з фініків). Лінія відродження будується на концепціях національної ідеї (Майдан, українська мова, збірна по футболу, трипільські глечики) та унікальності (зірка, *Tabula rasa*, міст). Семіотичний аналіз тексту свідчить про те, що національна українська ідея не має символічного стержня і не відображається у сучасному дискурсі України. Вона не формується політично, а носить хаотичний характер, складаючись з уривків історичної пам'яті або спонтанних подій (як-то – перемога українських спортсменів). Саме за допомогою системного дослідження семіотичної картини України можна виявити символи, які однаково позитивно сприймаються на Заході і Сході країни, щоб потім втілити їх у політичну програму єднання нації, або, як каже автор тексту, до «нової національної ідеї, яка стане не тільки символом успішного розвитку українського народу, а ще й предметом її довічної гордості».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк О. Знаки и символы в истории цивилизаций. – Москва: Вече. – 2005. – 384с.
2. Головинський К. «Експансіоніст» та «впливовий лідер»: політичні діячі в дзеркалі лінгвістично-психологічного аналізу// Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 52 - 57.
3. Крейдлин Г. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. -М.: НЛЮ. - 2004. - 594 с.
4. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. – Москва: Искусство. – 1976. – 167с.
5. Лотман Ю. Семиосфера. – СПб: Искусство. – 2001. – 279с.
6. Моррис Ч. Основания теории знаков// Семиотика: Хрестоматия/ Под ред. Л.Л.Федоровой. – Москва: Изд-во Ипполитова. – 2005. – С.67-97.
7. Пирс Ч. Избранные философские произведения. М.: Логос. - 2000. – 448с.
8. Поцелуев С. Символическая политика как инсценирование и эстетизация// Полис. – 1999. - №5. – С. 62-75.
9. Почепцов Г. История русской семиотики до и после 1917 года. – Москва: Лабиринт. - 1998. - 336с.
10. Савицька Л. Дискурс помаранчевої революції// Критика. – 2005. - №3. - С.3-16.
11. Соссюр Ф. Труды по языкознанию// Семиотика. Хрестоматия/ Под ред. Л.Л. Федоровой. – Москва: Изд-во Ипполитова. - 2005. – С.32-33.
12. Тимошенко Ю. Нова національна ідея на день народження України. - Українська правда. - 22 серпня 2007 року/ <http://pravda.com.ua/news/2007/8/22/62958.htm>
13. Энциклопедия символов/ сост. В.Рошаль. – М.: АСТ, - 2007. – 1007с.

ABSTRACTS

HISTORY

Kolesnikov K.M. Customs Activities in Tyra, Olbia and Chersoneses: Sources of Law
This work is devoted to the analysis a system of sources of law of Ancient Greek's colonies Northern Black Sea Region. The structure, formulae and style of sources of law in Tyra, Olbia and Chersoneses and its evolution during Classical, Hellenistic and Roman periods are analyzed. Especially two main varieties of honourable decrees (psephismata's) are selected: the decrees to the foreigners (decrees of proxenia) and decrees to the citizens.

Tsubenko V.L. The Staff of Population of Ukrainian (Kharkiv) Military Settlement of Cavalry

Dolid V.V. Display of the English-German Opposition in the South Africa on the European Press' Pages

In the article it has been made the analysis of a position of the European press concerning collision of the English-German interests in Southern Africa. It has been found out the reasons of development of Transvaal crisis and analysed circumstances which influenced on a position of mass media in different European countries.

Koghut P.V. The Personal Element in Political Power Relations of the Peaceful Period of the Revolution of 1917 in Ukraine: Theoretical-Methodological Aspect

The attempt to make theoretic-methodological interpretation of political-power relations between personal element and mass factor of social units in revolutionary events of 1917 in Ukraine was done. The stipulation of deviations in political ideology and distortions in power activity and situational interests of destructive character the revolutionary and mass constituent is shown.

Kozerod O.V. Contemporary English-American Historiography of Jewish History and Culture in Ukraine of 1920s

This is the first comprehensive research of development of the modern historiography of the history of Jews of Ukraine of 1921-1929, considered the most considered the most important works in UK, Canada and USA on this issue. As a result there are conclusions are formulated on the basic problems of Studies the History and Culture of Jews of Ukraine.

Gorodets'ky O.V. Cultural-Educational Policy of the Local Government in the South Region of the USSR as to the Polish National minority in 1920s

The article is devoted to the investigation of the Bolsheviks cultural-educational policy implementation process as to the Polish population of the South of Ukraine in the years 1921-1929. Steps, forms and methods of that policy realization are considered and its achievements and drawbacks are shown. The thesis investigation is of a grate value because conclusions and generalization of results of the governing party cultural-educational policy as to the Polish in the South of Ukraine in 1920s give the possibility to use them in working out international relations modern policy in Ukraine, writing monographs on the history of Polish population, and also in creating programs, lectures and special courses at tertiary educational establishments where corresponding subject are studied.

Martsenyuck L.M. To the Problem of Political Subjects of Law of Ukraine in the System of Union State (20th-30th Years of the 20th Century)

In the article political status of Ukraine turns out in the USSR in the halves of 20th at

the beginning of 30th in the conditions of becoming and claim of totalitarianism. On the basis of the archived and published sources first in historiography the systematic narrowing of the declared rights for Ukraine and appropriation their center is probed as a result USSR grows into the national region of the unitary state.

Melinishin T.V. The Yu.Pilsuds'ky's Government Policy with Regard to National Minority of Western Ukrainian Lands in the Period of 1926–1935 Years

In this article author analyses the process of formation principles of public national polities Poland relative to not polish population of Western Ukrainian territory in 1926-1935 years, defines main factors that influenced on realization of national programs of polish governments in this region and nominates fundamental directions of public polities on not polish population of the Northern-Eastern regions of Polish imperial.

PHILOSOPHY

Kostyuck N.P. Classical Marxism Discourse and Political Theory of Feminism

Mamay N.M. The Content of the Notion «Truth» in the F. Nietzsche's Philosophy

The article gives the analysis of the content of the notion of the truth in philosophy of F. Nietzsche and reveals and distinguishes its axiological, praxiological, gnoseological and ontological aspects.

Korotich G.V. The Problem of Human in the L. Shestov's Creativity

The peculiarities of views on the problem of man of outstanding philosopher L. Shestov are examined in the article. It is emphasized, that the way of transformation of man and the world L. Shestov connected with the religious belief. It is shown that the philosopher contradictiously considered the belief in the God as the special measuring of thinking and appropriated it's the ontological status. With point of view L. Shestov the religious belief determines the sense of human's life, induces to the independent development and reminds of man that his essence consists in free creative revealing the huge potential possibilities of man.

Michajlyack U.S. Anthroposophical Views of Lesya Ukraynka

In the given article the interpretation of Lesya Ukrainka philosophical conception of personality is carried out. The anthroposophy ideas of Lesya Ukrainka follow from fundamental principles of Ukrainian philosophy. The problem of personality is viewed by Lesya Ukrainka in the context of her existential philosophy as whole.

Kravtsov Yu.S. Discourse Model of Communication and the Problem of Social Simulacra

In this article are looked conception of discourse as the model of intersubjective forming of points of views, based on it the rational argumenting is. The author make us to look at that, how the simulacra get the new status in social area, and exactly it get to be the measure of sociality, inspiring and changing measure in the process of its developing all the time. Social get to the area simulacra's, which are almost developing themselves.

Pustovaya T.A. Theoretical Tendencies of Discussions with Regards to Globalization

The philosophic analysis of the globalization process is given in the article as well as the tendencies of the scientific discussions on the globalization.

Vlasova T.I. Theory of Literature and Philosophical Gender Discourse

Vlasova O.P. Gender Discourse and Female Equal Rights

The problem of the ideological interpretation of the «sex / gender» model is under analysis in this article. The importance of this analysis is shown in the context of the gender equality.

Sklovs'ky I.Z. Metaphysics of National Idea in the Context of Ethno-Social Changes in Ukraine

National idea of history needs Ukraine search of modern type of spiritual interpretation of fight for measuring of «own sovereignty», maintenance of historical optimism, to overcome a primitive look to democratization and patriotism.

Zvenigorods'ka O.P. Forming of Civil World View Presentations in the Process of the Social Transformation of Contemporary Society

A process of forming a civil world view during individual-subjective, public-objective

is considered, culture type on the whole – social-cultural transformations in the modern society. Notion of the new public system is formulated with the definite synergetic quality.

Okorokova V.V. Utopian Thought as One of the Main Signs of Transforming Period
On the basis of the known theories of historical development in the article is conducted the analysis of utopian idea in a transitional period. For more detailed study of problem it was considered for example two most acceptable for all of lines of transition less of historical periods – a transition from the 16th to the 17th century and plane of the 19th–20th centuries (a transition from New to Newest time). During the research of the indicated times was marked sharp growth of utopian idea in society in the different forms of its expression, what allows determinate it as one of main signs of transitional time.

SOCIOLOGY

Grabovets' I.V., Nagorny A.I. «Crisis State of Human Life» as a Sociological Category

Expedience of introduction to the scientific appeal of the concept «the crisis state of human life» is grounded in the article. Ponderability and meaningfulness of social reasons of individual crisis of man is proved. An ambiguousness and duality of modern scientific interpretation of different types of crises of man are shown.

Mastinets' M.V. Consumption as Social-Cultural Phenomenon of Contemporary Life: Its Specifics and Contradictions

The article deals with specific features of contemporary consumption. The emphases is made on the basic paradox of consumer society, which is an individual understanding of consumption as a way to implement a free choice on the one hand, and the ideological role of consumption in the capitalistic society – on the other hand.

Kodats'ka N.O. Phenomenon of Deviate Maternity in Ukraine

The article is about models of deviate maternity in Ukraine, biological and social reasons for deviate maternal behavior. Methodological essential principles of research are methods of culture and sociology expressing conceptual questions forming of maternity. Author gives recommendations for preventing deviate maternal behavior and improving methods of social support about mothers.

Enin M.N. Contradictions of Modernization Discourse in Ukrainian Elite Groups

The article considers the main contradictions of the modernizational discourse in the Ukrainian elite environment. In the author's view, the elite groups inability to reach the consensus in the strategic courses of the state development is conditioned by the crisis of elite integration on the regulatory and interactive levels. The absence of the rational ground modernization discourse as a functional mechanism of creation, coordination and public legitimation and realization long-term projects in political, economic, ethnic and cultural fields of social life prejudice the success of the Ukrainian transformational processes.

Roznatovsky I.V. Structural Functionalism as the Method of Researching of Terrorism as a Social Phenomenon

This article describes an issue of difficulties in examining a social phenomenon «terrorism» and also there was made an attempt, by means of theory of structural functionalism, to explain interrelations within the system society – terror. It is mentioned here, that further work in this direction may lead to working out a new classification of terrorism.

Beregovoy V.I. The Objective Negative-Reflection Sociological Notion Field in the Quantitative Methods of Prognostication of Apogee of Military-Political Conflict (Part 2)

Actuality of the theme of consideration is determined by those methodological defects, what present in quantitative methods prognostications of apogee of military-political conflict, by possibility of theoretical and practical their decision. The article continues to expose the objective negative-reflection sociological notion field. For the exposure of scopes of quantitative methods of prognostication of apogee of military-political conflict the method of negation is used.

POLITICAL SCIENCE

Tupytsya O.L. Political Participation of Trade Unions and Contemporary Political Ideologies: Traditions and Innovations

The ideological principles of political participation of trade unions are considered in the article. Attention is also paid to the perspective variants of ideological justification of growth of the political influence of trade-union associations.

Yakovlyev M.V. Elements of the Contextual Analysis of Political-Institutional Interactions

The article presents an overview of contextual analysis as a research method. The concepts of contextual effects are taken separately and the indicators, used for modeling them, are considered in more details. For perspective research, several indicators are taken from the statistical models of contextual effects: objective contextual characteristics, individual characteristics of actors, that have an impact both on the ways actors perceive contextual information and on their behavior within certain institutions. It is suggested that the presented elements of contextual analysis could be used in further research on the process of socio-political transformation and institutional forms that are formed as the result of these processes.

Sergeev V.S. Political Nets as a Researching Problem of Contemporary Political Science

Surzhko A.P. Notion of Full State Democracy

The necessity of introduction of the concept of full state democracy is grounded in this article; there shown the essence and content of this concept, its place among other concepts characterizing the phenomenon of democracy as an essential means of democratic self-management on all the levels of state organization of the society.

Gorohovs'ky I.L. Qualitative Characteristics of Organizational Structures of a Civil Society and Anticivil Activity

The clause is devoted to research of the bases of activity of the nongovernmental organizations. To be spent definition of the basic negative moments of their activity which challenge their status of elements of a civil society. The opportunity of their neutralization is investigated.

Lendel M.O., Petrushka N.V. The Choice of Public Power Institutional Design as the Democracy Consolidation Factor in the Central and Eastern European Countries (based on the Czech Republic's Experience)

Institutional design of national and local power structures that was selected at the beginning of 1990 is described as the important precondition of democratic consolidation in Czech Republic during the following decade. The parliament model of power distribution is analyzed as those that responds to the political traditions of Czech society and, together with the local decentralization, is able to predict political crisis.

Guzynets' Yu.I. National Minorities in Ukraine and Hungary: Comparative Analysis

The article is devoted to analysis of international law reglamentation of national minorities rights defense, as a part of human rights defense, comparative analysis of state of implementation of international law demands in this sphere in the national legislation of the Ukraine and the Hungary. The research presents definitions of political processes of Hungarian national minorities in Ukraine and analyses questions of representation of Hungarian national minorities in local authorities, introducing the model of political configuration - interference of a national minority, the ethnic native land and the state in which the allocated title nation also lives. The work states that the model relationships determine the place of Hungarian national minorities in the foreign policy of Ukraine with Hungary.

Login V.V. Migration Policy in Central and Eastern Europe in Conditions of Expansion of EU

Shulyak S.V. The Development of the Ukrainian «Postrevolution» Political Regime: the Point of Theory of Neopatrimonialism

The article is devoted to the analysis of transformation of political regime in Ukraine after the Orange Revolution. The author has tried to interpret the evolution of Ukrainian regime at the point of the theory of neopatrimonialism. Postrevolution

regime is observed as the modification of neopatrimonial regime having been established during L. Kuchma's rule.

Demisheva I.O. Semiotic Analysis of the Yulia Tymoshenko's Discourse

In this article the signs and symbols used by the leader of BYuT while constructing the images of modern Ukraine are analyzed. Using content analysis the author determines the targets that the politician strives to achieve by appealing to public opinion. By semiotic analysis the values of symbols in the political consciousness of the Ukrainians were deciphered. The symbolic words were grouped into the concepts in accordance with the aims they must achieve. The discourse of Yulia Tymoshenko is built on the two lines – destruction and revival, each of them includes a few concepts. This politician uses symbols, adapted for Ukrainian system. They can have both a foreign («Al'-kaida») and internal («borsch») origin. The line of destruction consists of the concepts of annihilation, slavery, money, split, pseudo-idea. The line of revival is built on the concepts of national idea and uniqueness.

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙМАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймають в електронному вигляді (на CD-диску, формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг - до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертають.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210x297 мм), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом – інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймають українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література**; якщо автор використовує поряд з науковою літературою також історичні джерела – **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місце видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номер сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого чи безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць – MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається в чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензують і не повертають. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

РУКОПИСИ ПРИЙМАЮТЬ ЗА АДРЕСОЮ:

Україна, 49000,
м. Дніпропетровськ,
вул. Леніна, 14, к.5
(з 13⁰⁰ до 18⁰⁰) або
надсилають
електронною поштою
(e-mail) за адресами:
almagrani@list.ru

Тел. (056) 744-42-39
Факс (056) 744-42-39

Редакція альманаху «ГРАНІ» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.